Аԥсны аҭҵаарадырракәа ракадемиа
Д. И. Гәлиа ихьӡ зху аԥсуаҭҵааратә
институт

Академия наук Абхазии
Абхазский институт гуманитарных
исследований им. Д.И. Гулиа

Руслан Қапба

МЫҚӘ АЗИАС АХӘЫҬХӘЫҬБЖЬЫ

*Аԥсуа литература иазку
арҿиаратә хаҿсахьақәа*

АИ
Аҟәа – 2022

УДК 82-95
ББК 83.3(5Абх)-8
Ҟ 30

Аҭҵаарадырратә редактор:
афилол.ҭҵ.рк. А. Е. Ашәба

РУСЛАН ҞАПБА
МЫҞӘ АЗИАС АХӘЫҬХӘЫҬБЖЬЫ. Аԥсуа литература иазку арҿиаратә хаҿсахьаҟәа/ Д.И. Гәлиа ихьӡ зху Аԥсуаҭҵааратә институт.
Аҟәа: АУН «Акьыԥхь аҩны», 2022. – 196 д.

Г/р 978-5-111-46-09022

Аизга еиднакылоит еицырдыруа аԥарауаҩ, акритик, алитературатҧааҩы, ААР ҳатыр зҟәу адоктор, Д. И. Гәлиа ихьӡ зху Аԥсны аҳәынтҟарратә премиа алауреат, Аԥсны аҭҧаарадырра зҽаԥсазтәыз аусзуҩы Руслан Ҟапба аԥыхәтәантәи ашыҟәсҟәа рзы иаԥиԥаз астатиаҟәа, аусумҭаҟәа. Урҭ адунеи рбахьеит еиуеиԥшым апериодикатә ҭыжьымҭаҟәа рҿы, араҟа дара зегь еидкылоуп еизгак аҩнуҵҟа.

Аҭыжьымҭа рзырхоуп алитературатҧааҩцәа, аспирантцәа, астудентцәа, ҳмилаҭтә литературатә ԥсҭазаара бзиа избо зегьы.

© Аԥсуаҭҵааратә институт, 2022
© Ҟапба Р. Х., 2022

Вся жизнь человечества последовательно оседало в книге: племена, люди, государства исчезали, а книга оставалась!
А. И. Герцен

«СЫРҾИАРАТӘ ГӘАҲӘАРА ШСЫХАЦ ИСЫХОИТ»

(Мушьни Лашәриа ипоема ҿыц «Абшьҭра» иазкны)

Сыстатиа хыс иасҭаз апшьажәак аагоуп сҩыза гәакьа, Аҧсни уи анҭыҵи еицырдыруа, зыхьӡ хара инаҩхьоу Аҧсны жәлар рпоет, академик Мушьни Ҭаииа-иҧа Лашәриа ааскьаӡа Москва даныҟаз исзиҩыз ашәҟәы аҟнытә. Урҭ ажәақәа, уаҳа акгьы рыцумҵаргьы, ирҳәоит нахьхьиӡа аахыс аҧхьаҩ зырҿиамҭақәеи зыҭҵаамҭақәеи бзиа ирбо, ирдыруа апоет, аҵарауаҩ, аиҭагаҩ ҟаза аҧсабара гәык-ҧсыкала иазыразны инаҭаз ибаҩхатәра ду ааҧсара азымдырӡо арҿиаратә, аҭҵааратә, аиҭагаратә усуразы агәаҳәаратә пафос ҳарак аҵаны ишеилашуа, мшаҽны ианцәыртцыз еипш ахы шугәаланаршәо.

Иҵабыргыҵәҟьаны, иҧсабаратәу абаҩхатәра ҵьара еилшәарак, хьысҳарак амамкәа ас анарха ыҟаны, адоуҳатә ҧсымчхара дуны аҟазаара злахьынҵахаз дарбан рҿиаҩызаалак изын инасыҧуп. Амала, абраҟа иҳамҳәар ауам, зегь зымчу убри абаҩхатәра ссир иалшаз ауаа ирбартә, ираҳартә иҟазҵо, иҳәаақәызҵо, шәагас-загас иамоу есааиратәи аусура шакәу. Аурыс литература акласик Л. Н. Толстои абри азҵааразы иҳәоит: «Труд, труд! Как я чувствую себя счастливым, когда тружусь!». Ус анакәха, абаҩхатәреи гәақәкылатәи аусуреи еицрымшәо

еицуп, ихаибарҭәаауеит, насгьы арҿиаҩы зда дхәарҭам, инаршә зырхио ак акәны иҟоуп.

Мушьни Лашәриа аханатә еипш, адоуҳатә гәаҳәара ду атҵаны, ирҿиаратә усура тҵкар рацәала амҽхак ҭбааны, ҳазлагылоу апсҭазаареи наҟ иҳаҩсны хара ицахьоуи ирхьысуа апроблемақәа поезиатә хаҿсахьақәаны иҿаҿаӡа ицәыригоит апхьаҩ игәникылартә, ҭоурыхтәла дархәыцыртә, психологиатәла иртцабыргны инырыртә еипш. Ас шакәу икказа иаабоит ҳмилаҭ ҳпоет ду акыр жәашықәса дшырҭысхьоугьы, апсуа сахьаркыратә литература «ахкаара» ду аҟны аҵьабаа ғәгәа шибахьоугьы, уи ипоезиатә нцәахәы – рҿиаҩык, ҭҵааҩык иаҳасабала, данцәыртцыз аан аипш, агәалаҟара бзиа изҭо алапш хаа ахуп, дҳаракны дакуп, аромантикатә цәа ахатҵаны, еиҭарсшәа иуҳәозар, зҭәымҭа иҭагылоу арпызбеи апҳәызбеи реипш еидыҽеырбалоит. Иара апоет ихаҭа ихазы ишиҳәаз еипш, арҿиаратә гәаҳәара шихац ихоит!..

Абри ас шакәу, уаҳа даҽакы аӡбахә ҳамҳәаӡаргьы, иартцабыргуеит ааскьаӡа М. Лашәриа инапы итцытцыз илирика-ҭоурыхтә поема «Абшьтра»[1]Апсабарагь, сабацәагь аaит уи иблаҿ!..)

Ишаабо еипш, апоет ҳаҭырла игәалаиршәоит Кәтолтәи апсабареи апоет иабацәеи зыблаҿ иааз асас дахь ду ихьӡ, агәахәара дугьы ирҭоит, ҳәахьак еипш ҳҭоурых иазынижьыз ажәақәа. Ииашангьы иҟаитцеит автор уи дахьизааҭгыло, избанзар, умилаҭ деиуамкәа, уара убзырӡы зҳәо, егьырҭ ажәларкәа рахь уеиҭазҳәо ауаҩы еснагь пату иқәтцаны ихәапшлатәуп, иҟаитцаз, ииуз абзиа ухаумырштроуп акультура аҭоурых ишатәу ҳасаб азуны.

Убри инаваргыланы, апоет игәы инархьуа иҳәоит Селезниов ихаантәи Кәтол ақыҭа апсабара пшӡа ахаҿра шапсахыз, ишыцәдырхәыз. Иаххысыз XX ашәышықәса аҩбатәи азбжаан (Асовет аамҭазы) Цьоцьохьиа зыжәлаз абнахшьааҩы Кәтол Чаҷали, Цьгьарда Ахәтцеи аҳәынтқарра ахьзала ипҟаны Қарҭҟа, Жәыргьыҭҟа шықәсыла идәықәитцоз амацарагьы изакәытә пхасҭааз иҟанатцоз! Арҭ аҭыпқәа рҿы ҿыц индырхаз ракәзар, аламала тҵла шьапык иавсуамызт, иахәыртәуан!.. Ари, ҳәарас иаҭахузеи, апоет ихаҭа ихаантәи хҭысқәоуп, ипоезиатә цәаҳәақәа рықәызбоит, дырнышәом, иахьанӡагьы ихьааигоит.

Апсуаа нахьхьиӡа аахыс ирҟазшьоуп иахьынхо рашҭа-ргәара, рыкәша-мыкәша ипшзаӡа, ицкьаӡа, еилфаҷа иҟазарц, апшәымагьы сасгьы агәахәара рнаҭартә, рыблақәа аргәырғьаратә еипш. Урҭ ҷыдала рашҭақәа рҿы еиҭарҳауан асимволтә тҵакы змаз атҵлақәа, иаххәап: ахьаца, аратҵла, амжәатҵла уҳәа. Аӡахәа анрыҟәнырҭцозгьы ыҟан.

Изхысҳәааyа, апсабара аиҷаҳара азтцаарагьы акыр иазҿлымҳауп ҳзыхцәажәо апоемаҿы. Абара мацара акәымкәа, персонажк еипш асахьа ҭыхуп апоет иаб даныҷкәыназ Чаҷал абнарахьтә итцхны, ихҭырпа илаҳәааны иааганы иашҭаҿы еиҭеиҳаз, иахьагьы апшӡара иаго, ицарҵаруа, аҭоурых хҭысқәа жәпакы ирхаанны игылоу ахьаца. Аиашазы, ахьаца иазку ацәаҳәақәа уанрыпхьо, имҩашьо иубоит апоет уи ашҟа имоу агәыбылра ду, иаб ипсҭазаара иадҳәалоу ахҭысқәа иацы иҟазалшәа гәхьаагарак атҵаны ишиныруа. Уимоу, иара апхьаҩцьы изааигәаны ихьысуеит, дазҿлымҳахоит уи иамоу аҭоурых…

Абасҟак шытцхьоугьы апоет есааира игәы итцхоит, енагь ихьухьуа ицроуп иаб иҟамзаара. Алада иаагоу ацәаҳәақәагьы ус шакәу ауп ирҳәо:

---

[1] Икьыпхьуп алитературатә газеҭ «Етцәацьаа» (октиабр-декабр 2020), ажурнал «Аҟәа» (№4, 2020 ш.) рҿы.

Саб, ахьацеиҭаҳаԥ! Уашҭа уахӡам,
Еиҭауҳаз гылоуп, уҟоуп, упсӡам!
Баҟак иаҳзаԥызоуп, иғәгәоуп амахәҿа!
Имчыдоуп аҿапхьа афарҭын баапс, апша,
Амацәыс асӡом, изгәакьоуп Анцәа...
Иаԥуп иара ашәшьыраҟны уныҳәаҿа!
Инужьыз поемоуп, ицәажәоит аҿҿа!..

Абар уи асахьа хзыркәшо ацәаҳәақәагьы:
Суҳәоит саб ихьаца, снаскьаг уаргьы зны,
Снарцәымԥа уаҟәныҳәа, саныҟамло аҽны.
Сыхьӡала, аҭыхәтәан, ирцәажә убыгьқәа,
Бзиала еибаҳҳәап, еимаҳхып ҳнапқәа!..

Арҭ лоунытә иаауа апоезиатә цәаҳәақәа ирҳәоит апоет иаб иашҭа ҭбааҿы еиҭеиҳаз ахьаца абҭынхак еипш дшахәапшуа, аринахысгьы игәазырҳагаха, ипшӡаӡа игылазарц игәалашәара иабаҟаны, апсҭазаараҿ аус бзиақәа рыхьӡара акыр ишапсоу ирдырганы.

Апоема «Абшьҭра», аԥада ишазгәастахьоу еипш, иара аиҿартәышьа апсабара злаҟоуи атематикеи рыла уахәапшуазар, ухаҿы иааумгарц залшом уи шуарлашәарлатәу, даҽакала иуҳәозар, аиуа ҳлитератураҿы акәым ҳантыгьы акыр ишмачу, аҿыц цәа шахубаауа.

Еилкааум, «Абшьҭра» ахы инаркны аҭыхәанынӡа иагәылсны ицо, иаабо, уи афырхаҭца хада шиакәу. Аԥымҭаҿ ицәырҭуа, иҟало ахҭысқәа зегьы (зны асиужет иаласаны, даҽазных асахьаркыратә ԥымҭақәа рҿы ишапу еипш, инеихга-ааихганы, апхьаԥ азҿлымҳара икыртә еипш) уи дрылахәны даарпшуп, даабоит ихаҿра хаҭәааны, ашьха ӡыхь еипш ицқьаз инхаԥратә пстазааратә ҟазшьақәа зегьы аманы. Апоемаҿ иаарпшу, иахцыло иара дыздыруаз ракәын, дзымбацгьы ргәаҿы гәахәарак нижьуеит, рыбла даахгылоит аханатә аахыс ҳаҭыр зқәу уаԥпсны, апсҭазаара псыс иахоу хандеԥны.

Ари сыхшаԥзцара иацысҭоит даҽакгьы. Идыруп, аԥымҭаҿы иаабо афырхаҭца хада апсҭазаараҿы иҟаз апоет иаб Таииа Лашәриа шиакәу. Уи инысымԥа ауп апоема шьаҭаси гәыцәси иамоу. Аха апхьаԥ бзиа иибаз, изааигәаны идикылаз абри ауаԥ ихаҿсахьа, хсаалас иамоу, «изықәҭыху» ауаԥы иҟны мацара иаагылом, аҽартцаулоит, хаҭарак адунеи егьа амҽхак ҭбаазаргьы, аҳәаақәа иузырҭакӡом, иглобалтәхоит. Уи иаанагоит апоет ипоема «Абшьҭра» афырхаҭца хада инысмԥа иалагӡаны даҳирбеит, даҳзааигәангьы дҟаитцеит, нацьнатә иаадыруа, ажәларгьы аҳәынтқаррагьы руӷә хьанҭа иаԥоу, еснагь аидара зқәыгәӷәо апсуа нхаԥы. Ҳәарас иаҭахузеи, апоема аҭцакы еиҳагьы иарӷәӷәоит, афырхаҭца хада ихаҿсахьа еиҳагьы игәылҭәааны иҟанатцоит апсуа нхаԥы ипсҭазаара ҭбааҭыцә, инагӡа-аагӡа иахьаныпшуа, амилат ҟазшьа ахьамоу.

Ари ас шакәу аргама ибарҭоуп аԥымҭа иапхьаз (цьара зегь ззеипшу гәлымԥык иакәымзар) дарбанзаалакгьы. Апсуа нхаԥы ижәытә-иҿатә аазырпшуа алитературатә псҭазаара змоу ахаҿсахьақәа ҳпоезиаҿгьы, ҳапрозаҿгьы акыр ҵуеит рҭып ылырхижьҭеи. Уи, жәаҳәарада, уаԥ дзеигәыргьо фактуп, даҽакала иуҳәозар, ҳмилаҭ литература асахьаркыратә ԥаӡара шыҳараку узырбо акоуп. Аха, апоема «Абшьҭра» аҭәы ҳҳәар, уаҟа зсахьа ҭыху, иаарпшу апсуа бзанхаԥы ихаҿсахьа аҿыццәа ахоуп, асвоет аамҭазы иапҭцаз иреипшым, ихазуп, ҳзышьцылахьаз асоциалтә пафос иатәым, иҟаз шыҟаз ала иаарпшуп, ицәыргоуп, абри алагьы М. Лашәриа шьаҿа ҿыцк, шьаҿа ӷәӷәак ҟаитцоит аиаша-тцабырг ацәыргараҿы, ҳашәҟәыԥԥцәа рыпшаараҿы даҽакала рхьарпшразы. Араҟа асовет аамҭазтәи амш даҽа лапшҳәаак итцгоуп, излаҟаз иатәны, иазааигәаны.

Аҩымҭа амҽхак ҭбааны, апсҭазаара иаҵаҵәаху афилософиатә хәыцракәа цәырнаго иҟазҵаз апоет ихаҭа фырхаҵак иаҳасабала дахьаалои, ахшыҩзцара ҵаулакәа згәылоу ахҭысқәеи аҵәанырракәеи еиҧызшьуа, иҳәаақәызҵо авторктә хәыцракәа, автортә хьаҵракәа роуп ҳәа ҳҳәар, сгәы иаанагоит агха ҳахьуам ҳәа. Апоема злаҩу абызшәеи аформеи ртәы аҩада исҳәахьоу ирыцҵаны сазааҭгылозар, аклассикатә традициа аконoнқәа роуп араҟа хадара зуа, аха абри аамҭазгьы уи атрадициа ахархәараҿ иуҧылоит ҵҩа змам ашәыгакәа, аинтонациакәа, аритмкәа – асахьаркыратә ҩымҭа аҩычагакәа, апсҭаҵагакәа – араҟа М. Лашәриа ибаҩхатәра баҩхатәра лыпшааху, еицгәаҭоуп.

***

«Абшьҭра» ахцәажәара инамаданы иҟасҵоит хадара змоу аихшьала. Ҳажәлар рзы, ҳлитературазы имариамыз аамҭакәа раан ҳмилаҭ поет иаҧиҵеит ҳапсуа поезиа ахьӡ ахара изыргаз аепикатә ҩымҭа хатәракәа: «Ахьтәы уасцәа», «Аҵьынць», «Ашаецәа». Урҭ ҩеижәа ныҳәкь цәаҳәа ирзынапшуеит, аурысшәахь еиҭаргеит абри аус аҿы Урыстәыла инареиҕьу аҟазацәа-еиҭагаҩцәа дуқәа М. Синельников, Н. Ванханен. Рыхҧагьы ҭыҵит ҳаибашьра ашьҭахь, Москва, рыхҧагьы ираҭәашьан Урыстәылатәи апремиа ҳаракқәа: «Ахьтәы уасцәазы» Ан. Дельвинг ихьӡ зху апремиа (2015), «Аҵьынць» – еицырдыруа ажурнал «Наш Современник» апремиа (2018ш.), «Ашаецәа» – В.В. Кожинов ихьӡ зху апремиа («Наш современник», 2020).

Кремль ахан хьыҵәцараҿ (2010 ш.). Урыстәыла Ахада иуспҟала иаҭәашьаз Пушкин имедал акәзар – М. Лашәриа ирҿиаратә усура зегь (аиҭагаратә гангьы налаҵаны) иасимволуп, иҳаракӡоу хәшьароуп, ҳгәалашәара иалымҵуа хҭысуп.

Аепикатә ҩымҭақәа рапҵараҿы ҳпоет иҟыбаҩ ҷыда, иуникалтә баҩхатәра иазкны Н. Ванханен илыҩуеит:

«Мушьни Ласуриа – мастер крупно-масштабной поэтической формы. О ком сейчас это можно сказать? В Абхазии, в России, в мире вообще? Решусь утверждать, что это само по себе уже редкость, удивительное литературное явление современности. Три колосальных поэмы: «Золотое руно», «Отчизна», «Звезда рассвета». И это в эпоху, когда в моду вошли одностишия!..»

Ари аҩыза ахҭыс, ас аипш иҟоу ахәшьара изаҳӡарызеи, ҳапсуа литература аҭоурых рацәак иазымдыркәо иреиуоуп, уи аихьӡара дуқәа иртәны иаанхоит иахьагьы уаҵәгьы. Апремиақәа реиура, раҭәашьара, ашәҟәыҩҩы иаша изы ихықәким, цәҟьаракыдҵаарам, «игәырдагам», аха арҿиаҩы жәлары ирбо-ираҳауа урҭ ихәҭаны, иаҭәаны ианиоуа аамҭазы ибаҩхатәра, илагала рыхәшьараҿ высшьа змам хҭысхоит. Ус иҟан аханатә, ажәытәӡа аахыс, ус иҟоуп иахьагьы, ана-ара егьа еилахәаара, егьа маҵьанара ҳҧылозаргьы. Иазгәаҭатәуп арҭ апремиақәа раиураан ҳапсуа поет ҩышәҩык, хышәҩык инареиҳаны егьырҭ апоетцәа, ашәҟәыҩҩцәа шивагылаз, иқәыргылаз аҩымҭақәагьы хәыц-хәыц ишрыпхьоз, акомиссиақәа рлахәылацәа ргәаанагаракәа ажиури ҳарак анапхгарахь ишнеиуаз, маӡалатәи аҵәҭапсара ишахысуаз... Ажәакала, урҭ уаурысуп, уҭаҭаруп, ма уапсыуоуп ҳәа ираҭәаршьомызт, ихадан арҿиаҩы ихаҿра, ҳаамҭазтәи асахьажәа аҿиара ҿыцрас иалеигалаз.

Аҩада зызбахә сҳәахьоу, «Аҵьынць» иазку истатиаҿы М. Лашәриа ибаҩхатәра ҳарак дахцәажәауа Ст. Куниаев иҩуеит:

«То, что М. Ласуриа прекрасный, истинный поэт не меньшего масштаба, нежели основоположники абхазской поэзии Дмитрий Гулиа и Баграт Шинкуба, я знал

давно, поскольку мы трое: я, Анатолий Передреев и Фазиль Искандер – перевели первую книгу Мушни «Смерть каня», изданную на русском языке аж в 1971 году, почти полвека тому назад! Об этой книге Вадим Кожинов в то время написал такие слова:

«Мушни ни один год готовился к этому событию, он стремился и сам постигнуть великий язык, познать его поэзию, прикоснуться сердцем к Пушкину и Лермонтову. Русская поэзия обоготила абхазского поэта, решительным образом повлияла на формирование его мировозрения, стала великим источником вдохновения, притягательным и необходимым». Вадим Кожинов восхитился тем, что Мушни Ласуриа «гениально перевел на абхазский язык «Евгения Онегина» и «Мцыри…»

Араҟа М. Лашәриа илирикаҳы, иеиҭагамҭақәа рзы иҳәоу ак узрымакуа иҟам. Урҭгьы, урҭ рышьҭахь иапҵоугьы аклассикатә ҟазшьа аархәахьеит. Дырмит Гәлиеи, Баграт Шьынқәбеи, Мушьни Лашәриеи рбаҩхатәрақәа, рлагалақәа реиҿрыпшра, реиваргылара акәзар, убригьы, сара стәала ҳапсуа литература аҿиара, иахьа иамоу аҩаӡарақәа ирызҳәоуп, ус аипш иҟоу аиҿырпшрақәа ҳлитератураҭҵаараҿ, ҳакритикаҿ иупылақәо иреиуоуп. Иалкаау ҳапсуа баҩхатәрақәа аханатә дара рҭып, рҭоурыхтә ҭакы рымоуп. Дырмит Гәлиа иакәзар, иаҳҳәап, «Илиада» иацназго ак апуҵаргьы иара иҭыԥ иҭыпуп, иахьагьы-уатҵәгьы псахра, еицакра ақәӡам. Убас Баграт ду иакәзаргьы, ипоезиатә ҩымҭақәа, иҭоурыхтә роман «Ацынҵәарах» роума ҳпоезиеи ҳапрозеи рыҩаӡарақәа ирдыргоуп, убас иагьаанхоит, ҳлитературатә жәанрқәа рыҿиара, реизҳа-зыҕьара иатәны. Егьыс, ҳәарас иаҭахузеи, иҟоуп дарбан рҿиаҩызааалк иаамҭа илнамыршоилнаршо. Дырмит Гәлиа «Камаҷыч» анапиҵоз аамҭаҳы «Ацынҵәарах» узапҵомызт, Баграт ироман «Аҿатә уаа» аниуаз ашықәсқәа раан «Ахьтәы уасцәа» зцәырҵуамызт, «Аҵьынцьи» «Ашаетцәеи» ракәзар ацензуратә аамҭақәа рышьҭахь ҳапхьаҩ дыззыпшыз ажәан, ус иагьыҟалеит.

Апсуа шәҟәыҩҩцәа, апоетцәа рҭагылазаашьа уадаҩ, изнысуаз амҩа хьанҭақәа ирызкны иажәеинраалак аҿы («Апоетцәа», 2004 ш.) баша иҩуам ҳпоет:

> Агәылшьап аамҭа иагәылсит,
> Ар ирнымиаз дхатца ғәғәоуп!..
> Рааӡаб-мҩа иацрасит,
> Рцәахҳәа ана-ара иргғоуп.
>
> Урҭ ирыпхьо уцьбарамхан,
> Ус умгылан амца аркы,
> Цьара ак рыҭазаргь ак рымхын,
> Убри аилкаара уеазкы!..

Араҟа иҳәатәыз зегьы ҳәоуп, қәыпсычҳарала еихшьалоуп, урҭ имариамыз аамҭақәа, ашықәсқәа рғырак иргәылсыз жәлар рпоет ицәаҳәақәа рыла!

* * *

Апхьаҩ гәыҭҳәаала, псыҭҳәаала азҵаара ықәиргылар ҟалоит: иабантәааигои апоет абас аипш иҟоу арҿиаратә нарха, арҿиаратә гәаҳәара? Иарбан хыҵхырҭоу урҭ ирымоу, иарбан мчы-лшароу ҳарҿиаҩы ихәыцрақәа зыртцысуа, игәағьуацәоу аепикатә ҩымҭақәа рапҵарахьы ипхьо? Имариам арҭ азҵаарақәа рҭак аҟатцара, рыттцаара: апоезиатә ҩымҭа аишьа, ацәыртцшьа, уи амаӡа ахьҭатцәаху аӡбахә тҩа змам агәаанагарақәа азыркхьеит, аха инҭкаатцәҟьаны аҭак аӡәгьы изыҟамтцацт, иҟаларны ианыҟоугьы еилкаам, саргьы уи сҽазыскуам. Ак затцәык иазгәастарц истаху: абри аус

зԙеазызкуа, иҩагыло арҿиаҩы ажәа агәыбылра, амчалыԥха цаҳәцаҳәуа игәы-иԥсы ирҭаҵәахзар ауп иахьагьы-уаҵәгьы. «Зшоура хьшәашәаз уи дпоетым, аԥшқа иԥхыӡ аиԥш наҟ дымҩасуеит» иҳәоит Баграт ду. Иаҵишьуеит даԙеа ҭагылазаашьакгьы: «Бжьык саҳауеит уажә саазқәылаз!..». Абри абжьы змаҳауа, «зшоура хьшәашәаз» ауаҩԥсы арҿиаратә дунеи даҵәыхрахоит, деиԥхьбоит. Ал. Блок изныкымкәа иазгәеиҭахьан есааира иаҳауаз ашьҭыбжькәа рызбахә, рныррa. Иԥсҭазаара даналҵшаз аламҭалазы еиҳа- еиҳа игәнигон урҭ аихсыԍьра иахьалагаз, дахьаанрыжьуаз.

М. Лашәриа 50 шықәса анихыҵуаз аамҭазы, 1987 ш. азы, иҭыҵит еиҳа ихарҭәаау рапхьатәи ипоезиатә еизга «Иалкаау». Уи иацу иапхьажәаҿы автор акыр дазааҭгылоит апоезиеи иареи реизыҟазаашьатә, иԥсҭазаараҿ ажәеинраала ианнакыло аҭыԥ. Рапхьатәи иажәеинраалақәа анцәыртцуаз ашықәсқәа игәаларшәауа апоет иҩуеит:

«Убри аамҭа инаркны иахьа уажәраанӡа ирацәоуп снапы злакыз, сгәыбылра, сыбзиабара здыстцаз, сыгәҭыхеи схәыцрақәеи ззыскыз ахҭысқәа, аха зегь ратҟыс агәахәара снаҭон, иԥсҭазааран ажәеинраала иатәыз саамҭа, апоезиа иадхәалаз ахәыцрақәа!

...Убри амш, убри аамҭа инаркны ажәеинраала еиҳа-еиҳа сатәнатәуан, сампыҵанахалон, ашьҭыбжь сызгәакьан иҟалон. Уи схын-исыҵан, исыцгылон, исыцышьҭалон: зны ашьҭыбжь аарла иааҩуан, зны аӡхытреиԥш сышьҭнаԥаауан, исыжәлон – аҵәқәырԥ ргәеисрахь сагон, зны ҭынч, ашәшьыраҿ сахьтәаз исҿахәытхәытуан – насыԥла иҭәыз, мшыннырцә иҟаз дунеик ахь исыԥхьон...

Амҩаду аҿықәантәи анышәынтраҿ иҭааӡа иԥшыз ацәашьы, ахәылԥаз иҩытхахаз амзаҿа, сгәысԙеанӡамкәа ажәҩан икыдшәаз аетцәа, атцх-тцәца, аҟауар зырцәажәоз ақәаршаҩы, хара амшын иӡаалоз амра, амшцәгьа ашьҭахь икыдлоз аҵәҟәа, ааԥын аҿыхара, аӡын ихиаала илеиуаз ас-ԥала ҟьаҟьақәа, уаха ҭҵхыбжьон, атцх иалыхәхәа иааҩуаз ашәа, икәаша-кәашо зԙеаазхоз аԙеқәа, аԙеырыҩра дуқәа, жәлар реизарақәа, рапхьатәи абзиабара, аиҵәыхьшәашәара – зегь ажәеинраалала акака рхысҳәаар, ак рылысҳәаар сҭахын... Рапхьаӡа акәны, 1955 шықәсазы, ажурнал «Алашара» аҩбатәи аномераҿ сажәеинраала акьыԥхьра – сара исыздырам издыскылара, сшахцәажәара: иахьанӡагьы исхамышҭуа, исхымԥсаауа, сыԥсҭазаара иалымтцуа хҭысуп»...

Абри агәыблыратәы, еихсыԍьра зқәым игәаҳәаратәы цаҳәцаҳәуа ианыԥшуеит иԥсҭазааратә хықәкы, иҿиарамҩа ирызкны 1995 шықәсазы иаԥҵоу алирикатә шедевр, ауасиаҭ «Аԥсуа жәеинраала». Уи ҳбызшәеи ҳпоезиеи ирхҳәаау гимнк иаҩызоуп, урҭ рыҟазаара, лыԥха рыҭара ирныҳәаԥхьызуп:

Малгьы смырҳаит, сышҭарыцгьы сҭаруп,
Уажәтәи аҵьармыкьагь исзалам акгьы.
Аха исҳәом: сахьгылоу ӡы-ҭҭароуп,
Сахьгылоу лашоуп, улашаз сцәаҳәагьы!

Иахьакәым, иацакәым уашҭа санҭала,
Усҟан шьыжьын, хәылԥазынӡа сҭаҳәа.
Суцуп наӡаӡа, аԥсуа жәеинраала,
Саныҟамгьы суцуп, Дырмит иҵәаҳәа!..

Иабиԥара иаҭанакуа апоетцәа рыҩнуҭҟа, иахьынӡаздыруа, М. Лашәриа затцәык иоуп апроза аҩра знапы алакымыз, апоезиа маҵара зыԥсҭазаароу. Ирацәоуп сара стәала абри афакт амацарагьы иҳанаҳәо, аԙеыԥсаҟьаратә мҩа анымларазы, арҿиаҩы изыҳәа хада-

ра змоу ажанр илшарақәа зегьы азикразы. Лашәриа аханатә абас аиҧш иҟаз амҩа ылихит, даҽа ҧсыҽрак, гәыҩбарак, лакҩакрак ааимырҧшит!.. 60-65 ш. зтцазкуа уи ирҿиаратә ҧсҭазаара зегьы аҧсуа поезиа арҿиара, аҭгара, амҽхак арҭбаара, ҳантҭыҵ аӡыргара ирзикит. Абар, иаҳхысыз 2020 ш. азы, аамҭа кьаҿк аҩнутҟала (ҩбаҟа мзы!..), 83-84 ш. даныртҭагылаз аамҭазы. Аб изкны иаҳзаҧитцаз, ҿыцбарах ҳҳьазырҧшыз ипоема! Уи иаҧхьахьоу ма иаҧхьараны иҟоу ирбарҭахоит аҧтцара заҟа мчы-лшара, заҟа гәаҳәара ҳаракы, заҟа ҧшаара-гәалашәара, заҟа еиҧхьхәыцаара аҭахыз!.. Арҿиамҭа рылгоуп ажәашықәсақәа рҧышәа, рнысымҩа, апоезиатә сахьажәа агәыбылра ду, ҧсраҽенынӡатәи абзиабара.

Ҳаамҭазтәи адунеитә поезиа аҭоурых аҿы (Кавказ, Урыстәыла, урҭ рынтҭыҵ) саӡәыкны исыздырам, исгәалашәом абас аиҧш иҟоу апатриархтә қәра дҭагыланы, абас зымҽхак ҭбаау аепикатә ҩымҭа ҟаимаҭ аҧызтцахьоу даҽаӡә избахә… Ари, изаҳӡарызеи, Ерцахәшла, Ерцахә џагьа ахалара иаҩызоуп, ҳпоезиа акьышәкьышәрақәа иреиуоуп, иҳаракӡоуп. Имариам уахь анаӡара, уатәи аҳаракыраҿ аҟазаара! – апоет данҿазтәи ашықәсқәа раан (1965 ш.) иаҧитцахьаз иажәақәа рыла иаҳҳәозар «Ерцахә иқәиааӡом ашьац!..»

Лашәриа ишицәаҩац ицәаҩаны иаанхоит апоезиатә «ҧсымҭәра», асахьажәа азгәышьра, азӡышара, аидеал ҳарак аиҩаӡара, азхьра, аҧсцәаҳа изхәыцра, имакра, адунеи закәу аҭтцаара, аилкаара, Аҩыраҧшьа аҿцаара – аиҭагара…

Ас аиҧш иҟоу амҽхак, аблаҳәаа, агәыбылраарҧшра арҿиаратә ус знапы алаку зегьы ирҟазшьам, ирцәаҩам, уаҩ игәыдымӡалақәо иреиуоуп, абаҩхатәра уаа енагь уи иаргәжәажәоит, иаргәаҭеиуеит, иҿымцәаауа мцаны ирыцроуп.

Ҳаизыӡырҩып зыҟәрахь инеиxьаз аурыс поет-агени Б. Пастернак:

Во всём мне хочется дойти
До самой сути.
В работе, в поисках пути,
В сердечной смуте.

До сущности протекших дней,
До их причины,
До основанья, до корней,
До сердцевины.

Всё время схватывая нить
Судеб, событий,
Жить, думать, чувствовать, любить,
Свершать открытья.

Сгәаанагарала абас аиҧш иҟоу аҵәаҳәақәа ҩнутҟала еиҳагьы иаадыртуеит ҳзыхцәажәо автор ирҿиаратә мҩа, идоуҳатә дунеи, ааҧсара-тәаара зқәым ибаҩхатәра аҳаракра.

* * *

Абас акыр ирацәоуп апоема «Абшьҭра» азы, уи автор изы уаҩ иихәашьа. Избанзар, асахьаркыратә ҩымҭа иашатцәҟьа еснагь иахуҳәааша амтцәаӡом, иҭамбаӡо ацыха ӡыхь иаҩызоуп. Мушьни Лашәриа иҟынгьы уи аҭагылазаашьа ауп иҟоу. Аха иаҳҳәахьоу азырханы, акәаҧ аргылара ҳазхәыцып…

Егьирахь, ҳәарада, аасқьаӡа ҳлитература иаланагалаз аҩымҭа ду сара сыдагьы иахцәажәаша, иҭызтцааша ҟалап. Уи ус аганахь ишнымхо, ишалкаахо, аҧ-

хьаҩцәагьы шазхьапшуа агәра згоит. Насгьы, сара исцәагхазгьы, ма ус иалаҿымҭкәа инсыжьызгьы еиҳа инарҭбааны иазгәартәап, иагу-иабзоу ҳәа акыр рбозаргьы иахцәажәап. Сара урҭ рацәак сҿырзсысымкит, ишдыру еипш, гха-пхак змам ҩымҭа ыҟаӡам. Сара исҭахын, убас сагьныҟәеит, аҩымҭа лагала бзианы, насгьы иҿыцу акы акәны ҳлитертура ишаланагалаз атәы иналкааны азгәаҭара, автор ибаҩхатәра ду атәгьы сазааҭгыланы. Уи шсылшаз, сымч шақәхаз ртәы апхьаҩ иубарҭоуп.

Сыстатиа хсыркәшоит Москвантәи иааҩыз ажәабжь бзиа ала. Еицырдыруа аурыс журнал «Наш современник» аредакциа ирыланаҳәеит 2020 шықәсазтәи алауреатцәа рызбахә. Ажурнал адаҟьақәа рҿы икьыпхьыз ипоема «Ашаетцәа» ацыпҭцәахазы М. Лашәриа иаҭәашьахеит иеицырдыруа аурыс критик, аҭцарауаҩ, аҭоурыхҩы В. В. Кожинов ихьӡ зху апремиа. Ажурнал есышықәса иашо апремиақәа рыбжьара уи премиа хадоуп, иаалкауп. Ари, ҳәарада, акыр зҵазкуа культуратә хҭысуп, даара уаҩ дзеигәырӷьаша акоуп, Мушьни Лашәриа имацара иҵанакӡом, иаҳнарбоит ҳмилаҭ сахьаркыратә литература аизҳазыгьара, аҳаҭыр ашьҭыҵра ишаҿу, иага уадаҩрақәа ыҟазаргьы уи амаҭ азызуа, пхьаҟа изго, егьырҭ ажәларқәа рахь изырызго абаҩхатәра иаша змоу апоетцәа, ашәҟәыҩҩцәа шамоу, рызбахә гәадурала ишҳәалатәу.

***

Аҭцыхәтәан, аҩымҭа аҷыдарақәа сырзааҭгыло, исҳәахьоу ирыцыстцоит ҩажәак. Апоема «Абшьтра» ҭцакылагьы текстлагьы, ишысҳәахьоу аипш, иҿыцу ажәоуп, иҿыцу лагалоуп автор изгьы, ҳпоезиазгьы. Абри аамҭазгьы ҳпоет иҿиарамҩа, иҩымҭақәа гәынкыланы измоу апхьаҩцәа ана-ара рылапш рықәшәар ауеит Лашә-

(Таииа Қәыблыхә-иԥа Лашәриа (1885-1970))

риа еиҳа данҿазтәи иажәеинраалақәа рхыпшақәак, рцыпҭцәахақәак. Урҭ рацәам, даҟьақәак роуп, ицәыргоуп хаз-хазы игоу аҭыпқәа ираарбны, иртәны. Апоетцәа рапҭцамҭақәа рҿы ари аҩыза аҿырпштәқәа акырцьара иупылоит, урҭ автортә цитатақәоуп, автор итәуп, иапҭцамҭоуп, араҟа еиҳарак ахархәара рымоуп ани-аби ирызку аҭыпқәа рҿы, апоема анҭцәамҭаҿ. Ас еипш иҟоу автортә цитатақәа рхархәара апоет иҩымҭақәа рҿы аҭып рыман уаанӡагьы, иаҳҳәап, иажәеинраалоу ироман «Аҵьынць» аҟны. Абас еипш иҟоу азнеишьақәа ирыбзоураны, сара сгәаанагарала, урҭ аҭыпқәа рҟны апоет иажәа еиҳагьы иҵаулахеит, иҳәатәы, иаарпштәы еиҳа даҿеакала аҿеарҿыцит, исахьаркны иуҳәозар ажәытә шьеи аҿатә шьеи еилаҭәеит, еилалеит, иҟалеит ҩ-қәракы реипылара, рнапеибаркра, рыжәҩахыр еибыҭара. Рыҩқәаракгьы рыпшәма, равтор аӡә иоуп – абаҩхатәрауаҩ, алирикатә, аепикатә ҩымҭақәа рапҭцаҩ ҟаза Мушьни Лашәриа.

Сажәа нсырҭцәоит апоема «Абшьтра» злахыркәшоу ацәаҳәақәа рыла, урҭ изкуп Ажәлаҟьаҩ-арашәаҩ, ахандеиҩы, ари апсҭазаараҿ зда псыхәа ыҟам ауаҩы. «Абшь-

ҭраҿ» уи апоема зегьы дахаҿроуп, дагәыцәуп, идеиа хадас дамоуп:

О, ажәла каҳәҳәы
Ишаалац еипш иаалааит,
Ибарақьаҭны адунеи зегь иахьӡааит!
Игьацааит!..

Аб-ажәлаҟьаӷь ужәла марымажахааит,
Иззуҟьо рымӷа шьхацамӷахааит,
Рымцахара – лаша-лашалааит!

2021 ш.

МЫҚӘ АЗИАС АХӘЫҬХӘЫҬБЖЬЫ...

Асовет Еидгыла ҳәа зегьы ҳазхыҽхәоз, гәадурас иҳамаз Аҧсадгьыл ду Гитлертә фашизм цәгьацәыҧшхамшьарыла ианакәла, уи ахьчаразы, аҕа хәымга дҧыххаа иқәҵаразы милаҭ еилых ҟамҵакәа, хацәнмырха иаҿагылеит Аҧсадгьыл ахьчаӷьцәа. Урҭ ирылагыланы еибашьуан сыҧсы злоу сышьха қыҭа ҧшза Арасаӡыхь аҭеицәа гәымшәақәа 180-ӷьык! Урҭ рахьтә рыӷьныҟа изхнымҳәит, Аҧсадгьыл рхы ақәырҵеит 109-ӷьык. Насгьы ихьааугаша, иҭахаз реиҳараӷьзак аҭаацәаара иаламлацыз, зхәы-зжьы еинышәашәылоз, аҧсҭазаара ахаацәа зхьыкәкәоз, згәамч ҕәҕәаз, ҭеҭыҧшла инагаз, агәыртҟәыл бзиа змаз аҿар рабиҧара иатәыз ракәын.

Аҧхьаӷь ухатцкы, абыржәы абарҭ аҵәаҳәақәа анызыӷьуа аамҭазы сыстол иқәуп хыхь исҳәаз афакт зыртцабыргуа, ахәажәцәа зхалахьоу, машьынакала икьыҧхьу, ҳаҧсадгьыл ду аншәартәаз уи ахьчаразы гәышҧыла иазгылаз, зхы ақәызтцаз Арасаӡыхьаа рыҷқәынцәа рсиа зну абҕьыцқәа. Уи сиҭеит ақырҭуа фашистцәа ҳазларыжьыз аибашьра хлымӡаах ҟалаанӡа, Арасаӡыхь ақыҭа ииз, иааӡаз, зыҧсадгьыли зыжәлари рыбзиабара зда-зшьа иалаз, имцаха изыцраз, абиҧарала изныруаз, изаамҭанымкәа зыҧсҭазаара иалтцыз аибашьра аветеран Хәыхәыт Бганба. Уи Ҳаҧсадгьыл ду зхы ақәызтцази,

еибганы зыҩныҟақәа ихынҳәызи Арасаӡыхьаа рдауапшьқәа ирызкны ашәҟәы иҩырц аматериалқәа еизигон, иҭитцаауан. Жәаҳәарада, ари аус цшьа мариамызт, ауадаҩрақәа ацын: акы, рхатақәа рыҟамзаара, насгьы дара ирызку, рызбахә зҳәо аматериалқәа рмаҷра. Ҩбагьы, ирхааныз гьы аӡәырҩы рыпсҭазаара иалтхьеит. Аха зегьы акоуп, уи игәы ацәкамыжькәа дыпшаауан, деимдон, иҭитцаауан. Еилкааук, ас аусура шлытшәадамхоз. Аха Апсны Аҵьынцьтәылатә еибашьра ианалага абҵьар икит, имч, идырра зегьы шеибакыз ипсадгьыли ижәлари рыхьчара иазикит.

Хәыхәыт Бганба избахә араҟа ианцәырызгах, иныбжьаршәшәа акәзаргьы, иара изы ажәақәак рҳәара атахны исыпхьаӡоит, сыстатиа зызкуи иареи доуҳатә псымчхарала иахьеизааигәоу аҟнытә.

Хәыхәтә Шьаликәа-ипа Бганба диит пхынчкәын 24, 1957 шықәсазы Очамчыра араион Арасаӡыхь ақытан зыламыс ыҟаз, зацсуара акьан еипш иҳаракны изкыз, зчеицьыка хааз анхаҩ нага иҭаацәараҿы. Уи иҿиара ашықәсқәа инадыркны активла ихы алаирхәуан апсуа жәлар рмилат-хьыпшымратә қәпара, акыртуа нацистцәа Апсны имҩапыргоз аполитика иаҿагылан иқәпоз атцеицәа гәымшәақәа рыгәта дгылан еxьакрак изымдырӡо. Абжьаратә тцара даналга, Асовет арраматцура анихига, 1979 шықәсазы дталоит Апснытәи аҳәынтқарратә университет абиологиа-географиатә факультет. Уи қәҿиарала ианыхиркәша, акыраамта аус иуан С.Ч.Қапба ихьӡ зху Арасаӡыхьтәи абжьаратә школ аҿы. Нас еиуеипшым атакпхықәра зцыз аматцурақәа рҿы аус иухьан. 1996-2004 шықәсқәа рзы Аҟәа ақалақь Ахадара аиҳабы ихаҭыпуаҩыс дыҟан. Апсны жәлар Рҵьынцьтәылатә еибашьраан Хәыхәыт Бганба Мрагыларатәи Мраҭашәаратәи афронтқәа иҟартцоз ажәыларақәа дрылахәын, ианашьан Леон иорден, дапсахеит аполковник ичын. Ипсаҭа шкәакәахартә, идунеи ипсахит 2012 шықәса март 21 рзы. Иахьагьы уаҩы ихьаагартә иҟоуп уи игәҭакы анагӡаха ахьимаӡаз, иқыта гәакьа жәларык атцеицәа доумыжьхақәа ахьапхаз, иҿиартә, игьацаратә, рқыта ахьӡ-апша ҭыргартә иахьырлахьынтцахаз. Иахьагьы слымҳа иҭаҩуеит усҟан абгьыцқәа анситоз иихәаз ажәақәа: «Руслан, абарт ауаа, – асиа инапы нақәкуа, – Гитлертә фашизм иартцысыз аибашьра иахҟьаны рлахьынтцақәа қәашьдамхазтгьы, рыхшыҩ, рымч, рдырра рқыта аматц аура иазыркыртә атагылазаашьа роузтгьы, иахьа ҳ-Арасаӡыхь ахаҿра уажәы излаҟоу атцкыс демографиалагьы социалтә культуралагьы акырӡа еиҕьхон. Ҳқыта гәакьа иапхаз атцеицәа рлахьынтцақәа санрызхәыцуа, иаҳҳәар ами аиаша, ихьу-хьуаа ихьааны сгәы итцалоит, еиҳагьы иснырyеит ҳаазкәылаз еиҳа-еиҳа иаҳхаштуа ҳахьалагаз. Убарт ирызкны шәҟәы хәычык аҩра саҿуп, иахьынӡасықәманшәалахо сыздыруам умҳәозар».

– Уиашоуп, Хәыхәыт, ҳқыта абасҟак ауаа апымхазтгьы, Арасаӡыхь иахьа зынӡа даҿа хаҿрак амазаарын, иапхаз рхы-рыхшара еитцаҩҩы иҟазаарын, аха иабаҟоу аамта баапсы аӡыблара иара атәы ҟанатцоит. Егьирахь, унапы злаукыз аус – урт, зыпсадгьыл зхы аҳәызтцаз атцеицәа ргәалашәара иазку ашәҟәы аҩра уахьаҿу – иҳақу акоуп, Анцәа ду уирманшәалааит! – сҳәеит, уи иҟнытә исаҳаз ажәабжь сгәы иахәаны.

– Руслан, исызҩыр, уаргьы уцхыраара хымпада истаххоит, усзапхьар акәхоит, – иҳәеит ихы-иҿы иқәыз апшзара агәыкреи, ауаҩы игәыбылреи, аразреи аргамаду ирытцубаауа.

Абри ашьтахь, хымз аатцуаны, ҳажәлар ртцеицәа хазынақәа зегьы реипш, Хәыхәыт Бганба ипсадгьыли ижә-

лари рыхьчаразы икашуаз амца қьоуқьад дналагылеит. Ашәҟәы иҩыртә аамҭа абаҟаз, аҟазаареи аҟамзаареи рызтцаарақәа еидыгәгәаланы ақәпара ду цон аҧсуа жәлар рҭоурыхтә лахьынтцазы.

Уи нахыс Хәыхәыт Бганба Аԥьынцьтәылатә еибашьра Дуӡӡа иалахәыз, зхы ақәызтцаз ирызкны дызҿыз ашәҟәы аӡбахә ихәо смаҳаит. Аибашьра ашьҭахь уи даҿын, иагьхиркәшон, ҳәарада, аха иаалырҟьаны ипстазаара далтцит, иацьал ихыццакит, игәахәтәы дахьнамыгӡеит.

Аҧсадгьыл ду зхы ақәызтцаз 109-ҩык Арасаӡыхьаа ртцеицәа адауапшькәа дреиуоуп 21 шықәса ирҭагылаз, ишырҳәо еипш, иижәшаз аӡыхь макьана ахы ытцзымтцыцыз Чыта Кыбжьа-ипа Дарсалиа. Абри асолдаҭ схәычра ашықәсқәа раахыс ӡбахәыла издыруаз, зыбзырӡы саҳауаз изкны ажәақәак игәалашәаразы исҳәарц сҭахуп ихы зқәитцаз, сынтәа жәлары зегьы иазгәарҭаз Аиааира амш ныҳәа инамаданы, насгьы урҭ ауаа, атәыла ду зхы ахтнызтцаз, бзантцы хаштра шрықәым, рыжәлар гәакьа ргәаҿы еицырдыруа ишаанхо иадырганы.

Ажәа ахы мҳәакәа атцыхәа узҳәом ҳәа аҧсуаа ражәа иалоуп. Сыззаауа, Дарсалиаа Арасаӡыхь ақыҭа аханатә иашьагәытны инхо иреиуоуп, инхацәоуп, зыламыс, зыпату, зчеицьыка ыҟоу ааауп, рыжәлар рҿы ҳатыр рықәуп, иқьиақәоуп. Инхоит Арасаӡыхь лбаа, Мықә аӡиас нырцә-аарцә аҧшаҳәаҿы. Ажәла Дарсалиа анаҳҳәауа, аҳачаҳәа иаҳгәаламшәарц, ҳхаҿы имааирц залшом абаҩхатәра ссир злаз аҧсуа литература аклассик Заӡ Дарсалиа, 25 шықәса ирҭагылаз, машәырла зыпстазаара иалтцыз, СССР аспорт азҟаза Витали (Кәагьына-ипа) Дарсалиа. Абаҩхатәра еицамк злаз иқәрахьымӡахаз алитературатҭцааҩы, акритик Владимир Дарсалиа, Санкт-Петербург инхо асахьаҭыхҩы Гьаргь Дарсалиа уҳәа. Псабарала иҟәыгаз, заҧсуара ҳаракны из-

кыз, иахӡызаауаз, иахьагьы рдунеи рыпсахижьҭеи кыр штцуагьы Арасаӡыхьаа зыхьӡ ргәалашәо абыргцәа бзиақәа иреиуан Ҳазараҭ, Пач, Тҳәыхә, Пыча, Нетц, Ҕаҕа, Ҭандел, Кыбжьа, Ҭам, Рақма Дарсалиаа.

Арҭ ауаа ашьха қыҭа пшза Арасаӡыхь – рыпсадгьыл хәычы – раҧсуара ныҟәызгоз, еихазҳауаз, насгьы иргәыцырҭаны иҟаз акы акәны иахәапшуан. Уи афеномен рқыҭа ашҟа ирымаз абзиабара ирытцагылоз рабипарахь адоуҳатә псымчхара аманы иаисуан, даҿакала иуҳәозар, ирылараазон гәыла-псыла ирныруа апсымчхара ҕәҕәа атцаны.

Сара, абарҭ ацәаҳәақәа зыҩуа, Арасаӡыхь сызлеиуоу ала, зызбахә сҳәаз абыргцәа рахьтә иҟан сызхааныз зажәа ҟәышқәа саҳахьаз, сыззызырҩхьаз, ртәашьа, ргылашьа, рхымҩапгашьа збахьан, издыруан. Убарҭ сшыхәычыз исырҭаз агәахәара акәхап рышьҭамҭақәа аҧсуара иадҳәаланы, иажьрацәараны сгәалашәараҿы иахьа уажәраанӡагьы инзырхаз.

Кыбжьа Дарсалиа итәы ҳҳәозар, уи дынхон Арасаӡыхь лбаа, абжьаратә школ азааигәара, ацыха ӡыхь еипш ицқьаӡа илеиуа Мықә аӡиас апшаҳәаҿы. Иашҭа, игәара иавсны игаз амҩаду заҟаҩы анысхьадаз, ашьха ицоз дубарын, ишьхытцны иаауаз дубарын, иара ус ақыҭа иатаауаз уҳәару, дара Арасаӡыхьаа рхатақәагьы реитанеиааираҿы ари амҩа ду хадан. Ианавсуаз иубон абзанхаҩы дшахыз, дшапшәымаз. Уи арпабыргуан иаҧсуа кәаскьа, иматцурҭа, инаныра, урт ртцыхәахьшәа игылаз, хәажә быцала ишышыз, аць шьаҟақәа зтцагылаз, ахьатә ҟауарла ихыбыз, аԥьықәреи згымхоз аца, ашҭа зырпшзоз, еиҿызкаауаз амасараанда уҳәа. Заҟантә ари ашҭа пшза итыҩхьаз апшәма ибжьы: «Ҳамҭак акәзаргьы, шәымҩахытц, шәыпсы ааитцашәкып!» – ҳәа, игәара иавсны ицоз амҩасҩы имҩахгаразы.

Ари зегьы хыҭҳәаам, иԥсҭазааратәу ҵабыргыхаҭоуп. Сыблала избоз, исаҳауаз роуп зызбахә сымоу. Арасаӡыхь ԥшьклассктәи ашкол саналга, сҵара иацысҵарц азы лбаатәи аа-шықәсатәи ашкол ахь сцар акәын. Ҳахьынхози уи ашколи ԥшьбаҟа километр рыбжьан, насгьы ахәыҳаракқәа (Ачаԥара, Ашәшьра, Ажәымҩа) еиҩызшоз акаҵәарақәа урхысыр акәын, зны Ҵыҩкаҵәарала. Сцон, даҽазнык – Қәачикаҵәарала. Сҩызцәа раҳаҭыр азы Ажәымҩакаҵәарала санцозгьы ыҟан. Урҭ рхыхь ацҳаҵәры зхыхз Мықә аӡиас иртәын. Уи ацҳа Кыбжьа Дарсалиа дахьынхоз иааигәараҵәҟьа акәын иахьхыз. Амшцәгьақәа раан, мамзаргьы асырӡ анлеиуаз Мықә аӡиас анхыҵлак ацҳа хкәыцәаа ианагозгьы ыҟан. Ҳәарада, усҟан ихышхыҵәа илеиуаз аӡиас ҳзыруамызт, ашкол ҳагхон ацҳа хырҵаанӡа мышкы-ҩымш раҟара.

Иахьагьы исгәалашәоит амшцәгьақәа раан, еиҳарак ашьхарахь ақәа ҕәҕәаны ианаулак мамзаргьы асырӡ анлеиуаз, аӡы аныхәашьыз, аарцә иҟаз аҵаҩцәа ҳаныкәсуаз аамҭазы Кыбжьа данҳақәшәалоз ииҳәоз ажәақәа: «Дад, схәычқәа, ижәдыруаз, ацҳа шәаныкәсуа, бзанҵы аӡы ахьцо алада шәмыԥшлан, избанзар шәыхлахаҵ гьежьыр ҟалоит, убри аҟнытә еснагь аҩада (излаауала) шәыԥшла!» – ҳәа дҳабжьон, ҳгәы ҿеаниҵон. Ацҳа ҳақәсаанӡа ҳаибар, дҳақәшәар, дааины ацҳа ҳақәигон, дҳацхраауан.

Иааирԥшуаз иаанагоз, изызҳәаз зегьыҵәҟьа акәымзаргьы, усҟангьы еилаҳкаауан ҳагәцаракра шазкыз, иаԥсуара ишатәышьҭраз. Убри аҟнытә данаабалак ҩнуҵҟала даҳзааигәазтәуаз гәахәарак ҳауан, аӡиас иаԥну аԥан идыруеит ҳәа ирҳәо ажәаԥҟагьы ҳгәаланаршәон.

Сыстатиа афырхаҵа хада иани иаби Кыбжьа Дарсалиеи Татиана Уаҷариеи ирыхшеит ираӡеит фҩык ахшара, аӡҕабцәа: Цақәа, Ҭамара, Светлана, аԥацәа: Ҷыта, Қаласа, Симон. Ажәа ишалоу еиԥш, анцәа ишиҳәара уааԥсырала еиҵаҭәы, алаԥшцәгьа ихы рцәихьчартә иҟан, нхара-нҵыралагьы, фатәы-жәтәылагьы рхы иахашшаауамызт, рыуа-рҭахы, рнеи-ааи есымша иҟан, иԥкымызт. Рчеиџьыка акәзар, уи усгьы қьабзк еиԥш иалкааз ахатә ҭыԥ аман. Рынхарҭа ҭыԥ атәы ҳҳәозар, лакә тәарҭак иаҩызан. Рывараҿы алаҕырӡ еиԥш ицқьаӡа, аԥсыӡқәа зҭашьқьыруа иҭоу Мықә аӡиас зны ихәыҭхәыҭуа, даҽазных ашыкьыбжь адунеи иаҳарц аҭахушәа атәыла рыбго, ацәқәырԥқәа ашәах шкәакәа рҿачы иԥхеибаҵо ицоит. Иааԥшуа аԥсабара акәзар, зынӡа иссируп. Арасаӡыхь лбааи ҩхалеи еиҩызшо, ҳашьхақәоуп ҳәа рхы рыԥхьаӡоушәа игыло ахәыҳаракқәа: Ашәшьра, Ачаԥара, Абаажәахәы, Ажәымҩа, аҩада ашьха храқәа рыҽрыҵахало, иҽырбо шәаԥыџьаԥла иҭалаҳан иааԥшуа ахә-дуқәа Ҟәламба, Аныхахәыҷы, Ҭҟоуч, аԥсҭақәа Ахьырахә, Ҭалкак, Қәабал, нас урҭ иҩархыкны иҕьазҕьазуа, аҽарҳақәа реиԥш рҿыҭҳәа, еидыҽырбало, инагӡа-аагӡаны аԥсабара иқәыԥшуа ашьхақәа уҳәа, иааидкыланы улаԥшҳәааҿы ианааугалакь иумҳәарц залшом ақыҭа Арасаӡыхь, иара ахаҵкы аԥсабара, иагәарԥхаӡаны иашаз акоуп ҳәа.

Абри ашьха ашьапаҿы иссирха ишьҭоу ақыҭа дшалиааз, дшааӡаз ҩашьомызт Ҷыта Дарсалиа. Иԥшра, исахьа, иоура, иҭбаара, игәамчхара, илаз агәымшәара уҳәа зегьы рыла дышьхауаҩын. Иҭеиҭыԥш иацназгоз, ихазырҭәаауаз агәыкра зҵаз ауаҩра илан. Ҷыта иҵараҿгьы агәырҵҟәыл бзиа иман. Лбаа Арасаӡыхьтәи алагарҭатә школ даналга, дҭалоит Гәыԥтәи ихарҭәаам абжьаратә школ. Усҟанҵәҟьа Арасаӡыхь (ҩхалагьы, лбаагьы) иҟаз алагарҭатә школқәа ракәын. Имариамызт аҵаҩцәа рзы Арасаӡыхь лбаантә Гәыԥ ашкол ахь ацара, аара, Ажәымҩакаҵәара ихыҵны есымша 13-14 километр аныҟәаара. Аха аҵара зҵарц зҭахыз, уи азы згәы

еицҳауаз аҵаҩы ауадаҩра иҟаз дыннакыломызт. Убас иҟаз дреиуан Ҷыта Дарсалиа. Уи Гәыԥтәи ихарҭәаам (уи аамҭазы ҳтәыла зегьы, бжьыкласск ракәын ихарҭәаам абжьаратә школ ҳәа иԥхьаӡаз) абжьаратә школ даналга, 1938 шықәсазы дҭалоит Аҟәатәи арҵаҩратә ҵараиурҭа. Абри арҵаҩратә ҵараиурҭа 20-тәи ашәышықәса 20-тәи, 30-тәи ашықәсқәа раан аҵараҿы аҟыбаҩ змаз аԥсуа ҿар аӡәырҩы ааӡеит. Агәҭакы бзиа змаз, зыԥсадгьыли зыжәлари рыбзиабара мцаха изыцраз, џьара хәарҭарак ҳаланы ҳҟаландаз ҳәа згәы хыҭхыҭуаз ахьыбҿар патриотцәа рыгәҭа аӡәы ҳәа дгылан Ҷыта Дарсалиа. Абри аҩыза аҭагылазаашьа, жәаҳәарада, Арасаӡыхьтәи арԥыс аԥсадгьыли ажәлари рлахьынҵа закәу, уи иаҵанакуа рызҵаараҿы игәы иҵанаҳәоз, еилнаркаауаз рацәаан.

Ҵабыргуп, аԥсадгьыл абзиабареи уи аҭоурыхтә лахьынҵеи рымч закәу Ҷыта игәыкы-ҵәыкуа ицәа-ижьы иалалахьан амагиатә мчы рыманы (ашкол анаҩсангьы) иаб иҩнаҭаҿы иаҳауаз аԥсуаа рфырхаҵаратә жәабжьқәа, алакәқәа ирыбзоураны. Иара убас аԥсуа баагәара ду иатәу Арасаӡыхь ахәы ҳаракқәа ркалҭаҿы ирыҵганы игоу абаахыҽҽырақәа рымацарагьы заҟа уарҳәоузеи. Урҭ ҳҭоурых шҵаулоу, ашәышықәса еиқәарақәа иргәылсны иаауа шаҳаҭра зуа, насгьы ҳҭоурых ахь ухьазырԥшуа, бзиа иузырбо, умилаҭ гәадура зырлахҿыхуа, имажәӡо ҿырԥштәқәоуп!

Кьалашәыр зхы зкуа, аҵарауаа рдунеи иадыруа, иахьагьы иҭҵааратәу обиектны иҟоу аԥсуа баагәара ду аӡбахә анцәырызга, исгәаласыршәарц сҭахуп кыр зхыҵуа фактк. Қырҭшәала аҵара ҳаналадыргаз (1945) ашықәсан акәын. Аҵара ҳгәы ацәыԥсны, ҿаҳаи-дагәеи реиԥш ҳарҵаҩцәеи ҳареи ҳзеилибамкаауа, ҳаицәтәымны ҳаҟагәышьан. Асахьазшәа, раԥхьатәи аҵара шықәсқәа раан маҭәарк аҳасабала аԥсуа бызшәа (алитературагьы убрахь инаԥшьшәа) нрыжьит. Аха Бериа ахәымга имаҵуарқәа ирцәымыцхәхазар акәхап, лассы иаҟәырхит. Абри зыӡбахә сымоу аамҭазы аԥсуа бызшәеи алитературеи рҵаҩыс дҳаман Владимир Наҳар-иԥа Бганба. Аԥсуа патриотк, рҵаҩык иаҳасабала хара ихәыцуаз, здунеихәаԥшышьа ҵаулаз, заԥсуара бзиа избоз, ҳажәлар зықәдыршәаз азалымдырра – ҳбызшәа ҳҿыхны қырҭшәала аҵара ҳахьаладыргаз цәгьала ихьаазгоз дреиуан. Уи иуроккәа рҿы есымша аԥсуа шәҟәыҩҩцәа рыӡбахә иҳәон, уимоу, усҟан зыхьӡ уҳәар зынӡа иҟамлоз, 37-тәи ашықәсқәа рҭәагашоура ирыладырӡыз ҳашәҟәыҩҩцәа Самсон Ҷанба, Владимир Агрба, Леонти Лабахәуа, Мҭы Ақаҩба уҳәа иара иҟынтә ауп раԥхьа урҭ рыхьӡ ахьҳаҳаз, дацәымшәакәа иҳәон рҩымҭақәа рыхьӡгьы, иаагап, «Сеидыҟ», «Аколнхара «Ԥхьаҟа» аишьа», «Амаҭ зыбӷа ԥҵәоу...», «Наԥҳа Кьагәа». Ҳара усҟан инагӡаны гәҩарақәак ҳамазаргьы, иаҳзеилкаауамызт ҳарҵаҩы зыӡбахә ҳаиҳәаз ашәҟәыҩҩцәа иара изын заҟа ишәарҭаз, абна алымҳа шамаз, «аҟаԥшьқәа» аӡәы иаҳар, длақәхәаша дышцоз. Ашьҭахь, кыр аамҭа анца ауп ианеилаҳкаа Владимир Бганба иигәаӷьыз закәыз, уи аамҭазы ус аҟаҵара – ажәлар ираӷацәоуп ҳәа зыхьӡи зҳәамҭақәеи аҵәы рыхьшьыз рыӡбахә аҳәара дарбанзаалак изгьы заҟа ихыԥҽыгаз, дақәӡыр шалшоз.

Ҽнак ҳарҵаҩы Владимир Бганба иурок даналга ашьҭахь екскурсиак аҳасабала, ҳаигеит Арасаӡыхь агәҭа иагәылсны аԥсҭаҟа игоу амҩаду рацәак иацәыхарамкәа, Ҟәламба ахә-ду ашьапаҿы Лагәлаа Абас, Аргәын Махьал рынхарҭақәа ирзааигәаны ашәышықәса еиқәарақәа азқәынҵаны игылоу абаахыҽҽарахь. Уи, ҳәарас иаҭахузеи, ҳара харантә иаабахьан, акы ишазҳәаз аҟара ҳгәы азцон, аха ааигәаҵәҟьа ҳнеины иҳамбацызт, аҭоурых ҳаздыруамызт. Уи иаҳзеиҭеиҳәеит абри аҭоурых баҟа ду

аҧсуаа рхатәы ҳәынтҟарра анрымаз, Аҧсны ҟьаҟьа дуззаҳәа анырҳәоз идыргылаз хырҩәҩәартаны ишыҟаз, аӡиас Кьылашәыр амшын иахьалоу ахы шакуа, Егры ахықә аҟынӡа аура шынаӡоу, иашьашәалоу абаагәара ду Кавказ ахи атцыхәеи џьаргьы ишуҧымло, ишуарлашәарлоу уҳәа убас ҳхәыҷтәы хшыҩ итаӡартә, ҳгәынкылараҿы инхартә аинтерес зтцаз жәпакы.

Ҳекскурсиа ашьҭахь абри абаахыҽеара даҽа блак ала ҳахәаҧшуан, ҳаҧсадгьыли, ҳажәлари, ҳҭоурыхи ишыр-даҟьақәаз агәра аагеит. Изысымҳәарызеи, уанӡа ашәшь ахышьшьы, ажәцәа ахаҧаны, ихьшәашәаӡа акәын ҳав-сны ҳанцоз ишаабоз, ҳшахәаҧшуаз. Уи аахыс ҳмилаҭ ргәадуракәа ишреиуоу ҳныруеит.

Ҳартцаҩы, ҧсаҭа шкәакәа, Владимир Нахар-иҧа аҧсад-гьыл аҭоурых абзиабара анаҳиркуаз, ақыртуара амҟәыл еиҧш ианаххаҧаз акәын. Уи апроцесс зынӡа ҳалаӡҩахар ҳәа дшәаны ҳгәаҿы, ҳаҧсаҿы ирҿыхон амилаҭ гәадура, иҳалаиааӡон ҳажәлари, ҳбызшәеи, ҳаҧсадгьыли рыб-зиабара. Ари амилаҭ хдырра аиқәырхара иазҳәан, да-ҽакала иуҳәозар, ақырҭуа нацистцәа Аҧсны иазырхаз рполитика хәымга иахылтцуаз ауеиа бааҧсы аӡыблара ҳмадагь-мадашәо ҳаламхарц, ҳаанамхәарц, уи ҳаҿагы-ланы ҳақәҧартә адырреи алшареи ҳаманы ҳааӡара акәын иаанагоз.

Абри, акырӡа зхытцуа аҧсҭазааратә факт сыртцаҩы игәаларшәаара амацара акәӡам изызку, итцегьы инаҧ-шы-ааҧшны иахьатәи ҳаҧсҭазаара асферақәа ирхьыс-уеит, нацәақәкыла иугозар, аҿар апатриоттә цәанырра иалыхәдаамкәа рааӡараҿы ирытцанахәо, насгьы ҭоурых-тәла изырхәыцуа ыҟазар ҟалап. Шәхаҿы иааждәгеи аҧсуа школқәа анаркыз, аҧсышәала ацәажәара ҳгәылацәа хазынақәа ҳанаҧхьдырҟәҟәаауаз аамҭазы, ҳҭоурых ба-ҟақәа ацә тәыҩеиҧш ирылыҳәҳәоз, Арасаӡыхь ақыҭа

иалсуа абаагәара ду ахь ҳнаганы ахаҭа лабҿаба ҳарбара, уи аҭоурых ҳзеитаҳәара иаанагоз.

Уи итцаҩцәа хәыҷқәа ҳхы итеигалон агәадура ҳауртә, аҧсуаа ҳдац-ҧашә, милаҭк аҳасабала, ашәышықәсақәа ртцалашәы аҟнытә ишаауа уҳәа уб. итц. Уи аамҭазы ас аҟатцара зылшоз зыҧсадгьыл бзиа избоз, уи гәык-ҧсы-кала аматц зуша, апатриотизм злаз, абиҧара ҿа атца-гыларц зҭахыз, рааӡара иазааҧсоз ауаҩы иакәын. Убас иҟаз дреиуан ҳартцаҩ ду Владимир Нахар-иҧа Бганба.

Ҷыта Дарсалиа

Ҷыта Дарсалиа дахьиз, дахьааӡаз иқыҭа гәакьа бзиа ибон, сышьха қыҭа ҧшӡа ҳәа дазыгәдун. Уи Аҧсны аҳҭнықалақь Аҟәа атцара анитцозгьы, џьара хара дыҟоушәа акәын ишыгәхьааигоз. Мызкы ахь зны-ҩынтә Арасаӡыхьҟа дмаар игәы иауамызт. Абраҟа зегьы реиҳа изтынчран, аҧсабарагьы лым-каала иара ихәлачҷозшәа ибон, уи моу, ажәала зеитаҳәара мариамыз ҩнутҟала пхаррак иланатцозшәа иныруан. Ааи, араҟа зыгәра умго ҳәа акгьы ыҟаӡам, иҧсабаратәу акоуп. Избанзар, Аҧсадгьыл абзиабара ахы ахьытнахуа, ашәҟәыҩҩцәа нахьхьиӡа аахыс метафорак еиҧш рхы иадырхәо «аҧсадгьыл хәыҷы» ҳәа изышьҭоу досу дахьиз, дахьааӡаз иқыҭа ауп. Ҷыҭа итәы ҳҳәозар, иныбжьаршә-аабжьаршәны аҩныҟа данаалоз иашьцәа, иаҳәшьцәа ргәы иахәон, избанзар дыгәхьааргон, лассы-лассы дырбалар рҭахын. Иаб Кыбжьа иакәзар, иҧа ибара шиҭахызгьы, дахьиқәшаҳаҭызгьы ыҟан, итцара иаҧырхагахар ҳәа да-цәшәон. Тцабыргуп, иара иҿы ус акгьы иҳәомызт, аха иҧшәмаҧҳәыс Татиана лахь ихы нарханы, зны-зынла дахлафуа: «Бара, бзиа збаша, ҳҧа, аназзеи гәыҧшқа

леицш, ҳагәхьаагара имоушәа збоит, лассы-лассы ҳбара дызлаауа ала. Уи дызҿу ицҵара иацырхагамхаӡои?», – ҳәа зҵаарала иажәа аахиркәшон аб.

– Сара изысурҳәо, уара иумҳәои, уицәыпхашьоума! – ларгьы зҵаарала иажәа аҭак ныҟалҵон, аха нас инацылҵон, – уара ушахәапшуа сыздыруам, аха дызлазбо ала, аҭаацәа ҳхала ҳакәӡам игәхьааиго, уи иқыҭа, ижәлар гәхьааигоит, аҩны данааилак аԥсабара ԥшӡа игәазхара избом, зны ҳқыҭа ахьӡ зху аӡыхь ахь дцоит, уантәи уи рацәак иацәыхарам абаахыҽеарахь днеиуеит, нас аԥсыӡ ахьтоԥуа аҭыԥ ахь дылбаауеит, ҿыцбарах дықәыпшуеит иқыҭа ԥшӡа аԥсабара абас лыпшәма изҵаара аҭак ҟалҵон ан лԥа дидгылаӈы.

Иҟалап Ҷыта «иԥсадгьыл хәыҷы» Арасаӡыхь изхара абара, амаҭ аура, азааԥсара шилахьынҵамхоз, дшалыхәдаахоз заа ицәа иалашәахьазҭгьы. Уи акәзар абас даҿгәыҳәаауа дҟазҵаз? Ауаҩы иԥсҭазаара зеилкаара уадаҩу, инагӡаны здырра мариам феноменуп. Аурыс шәҟәыҩҩы ду Ф.М.Достоевски баша иауиҳәах асахьаркыратә литература ахықәкы хадақәа ируаку абарҭ ажәақәа: «В человеке человека наити».

«Сызҭоу арҵаҩратә ҵараиурҭа салгар, ҩбаҟа шықәса рҵаҩыс сқыҭаҿы аус зуыр, нас анцәа исаҭәеишьозар, ҳаинститут ахь сцап, сҵара иацысҵап, адырра еиҳау даҽа малк ыҟаӡам», – абас дхәыцуан Аҟәатәи арҵаҩратә техникум астудент Ҷыта Дарсалиа. Аха, шьашәы иҭарблыша, аҩысҭаа уи дихыччозаарын, игәҭакы анагӡара илахьынҵамхеит, адунеи зегьы смагә ашьхәа иаҭцасырҟьацыр ауп ҳәа дпаԥашькны дықәгылеит миллионла ауаа ршьарҩаш казыршыз Гитлер.

Уи акәхеит, Аԥсадгьыл ду хьчатәхеит. Арасаӡыхьаа рыҷқәынцәа 180-ҩык адауаԥшьқәа абџьар шьҭызхыз аӡәы ҳәа днарывагылт зхәы аарла еинышәшәылоз, IV акурс астудент Ҷыта Дарсалиа.

Сентиабр анҵәамҭаз акәын. Ҷыта иахьипхьаз аррахь ицара ҩымш агын. Иҭаацәа, иуацәа, иҭахцәа, иқыҭауаа ибарц, бзиала ҳәа реиҳәарц игәы хыҭхыҭуа дааит аҩныҟа. Игәазхара избомызт, илаԥш адхалон, даргәытәуан иқыҭа гәакьа аԥсабара ссир, насгьы уи аанығжьра ҩнуҵҟала ицәыхьанҭаны инырауан, аха убри аамҭазгьы, дацәымҩашьо еиликаауан, ихдырраҿы аҳра ауан уаҳа ԥсыхәа шыҟамызгьы, Аԥсадгьыл ду шыхьчатәыз, иақәлаз аға хәымга дшықәцатәыз. Убасҟан акәын дахьиз, дахьааӡаз, иԥсы зыҿхәараз «иԥсадгьыл хәыҷы» Арасаӡыхьгьы аныхьчахоз.

Ҷыта иан, иашьцәа, иаҳәшьцәа ирцәыхьанҭан рашьеиҳаб аибашьрахь дахьцоз. Аб Кыбжьа иакәзар, иԥа афронт ахь ицара агәҭынчымра шинаҭозгьы, лакҩакрада идыруан высшьа змамыз, ихымԥадатәыз акы шакәыз, Аԥсадгьыл шыхьчатәыз. Ус шакәу шаҳаҭра ауан аб иԥа дныҳәа-ныԥхьан амҩа даныҟәитҵоз иихәаз ажәақәа: «Дад, Ҷыта, иуасҳәо убри ауп, ҳара уани уаби ухәыҷуп ҳәа акәын макьана ҳашухәапшуаз, аха Аԥсадгьыл ду ашәарҭара ҕәҕәа ианҭагыла, аға хәымга ҳаитәитәырц данҳақәла, уи ахьчаразы абџьар шьҭызхыз ҳажәлар, зхаҵкы сцаша, рҵеицәа урхыԥхьаӡаланы уӡбахә анырҳәа, уи дхаҵахеит, уаԥсахеит ҳәа ауп иаанаго. Анцәа ду, суашьаԥкны суҳәоит, ҳаҷқәынцәа хьмызҕы шәымгарц, ԥсыҽрак, шәыԥсы шәацәшәаны лакҩакрак шәмыхьырц, ҳазшаз, знапы ҳану илаԥш хаа шәхызарц!» Абас иажәа аахиркәшоит аб.

Уи ашьҭахьгьы лассы ашҭа, агәара, аҭаацәа, агәылацәа уҳәа зегьы ныжьны, афронт ахь игаз амҩа хаара иқәларны иҟаз иԥа ихы инаркны ишьапы аҟынӡа лаԥшы хаала деимдауа, дхәыцуа кыр аамҭа дгылан

ҿымтӡо. Усҟан уи иҿапшылара иахҳәон иҟәаҟәа ихьантаӡа еидарак шықәыҭҭәоз, дшаргәамҵуаз, аха иҽеиҭомызт. Насгьы аб ибон ауаҩы дпызшәоз, ихаҭара аазырҧшуаз аамҭа уадаҩӡа атәыла ду шҭагылаз, уи иашьашәаланы иацназго ахымҩаҧгареи, ачҳареи, аҕәҕәареи шаарҧштәыз.

Психологиатә факторк аҳасабала уахәаҧшуазаргьы, афронт ахь ицо аҿар, ранацәа, рабацәа, рашьцәа, раҳәшьцәа, рыуа-рҭахы уҳәа рҭагылазаашьа мариамызт, ирыхҭынхьаауаз рацәан. Избанзар, амца шыра иалагыланы еибашьуа асолдаҭ иҧсҭазаара еснагь ахац иакуп, аҟазаареи аҟамзаареи рҳәаа дрыбжьагылоуп, ишьҭахьҟа деибга-дызҩыда агьежьра атәы ҳҳәозар, илахьынҵа иахацхәызароуп.

Арасаӡыхьаа рҵеицәа адауаҧшьқәа аӡәырҩы реипш, абџьар икит Аҟәатәи арҵаҩратә ҵараиурҭа IV акурс астудент Ҷыта Кыбжьа-иҧа Дарсалиа. Уи дақәшәеит Новороссиск алада мраҭашәарахь иахьаду еибашьуаз архәҭа п\п № 42636 иалкаау ахысцәа рбаталион аҿы. Уи аамҭазы Новороссиски уи акәша-мыкәшеи аҕа хәымга иҽаларҧсӡаны икын, ҳар иага аҧхасҭа ирҭаргьы, хьаҵрак изымдырӡо джәылон иааиҧыхьашәо зегьы рхәашо, амца қьоуқьад каршуа. Избанзар, ари аҭыҧ астратегиатә ҵакы аман Кавказ Нхыҵи-Аахыҵи ампыҵахалареи настәи уи иус еиҵаҟәаҟәақәа рынагӡареи рҿы. Иара убас аибашьразы иманшәалаз аҭыҧқәа, аҳаракырақәа, аҽыхьчарҭақәа аҕа иаанкыланы иман. Арратә статистикеи, насгьы абри амца қьоуқьад иалагылаз аибашьцәеи еиқәхази изларҳәо ала, ҳсолдаҭцәа аӡәырҩы рхы ақәырҭцеит абри аҭыҧ афашистцәа рымпыҵыкәкәаараҿы. Убарҭ рхыҧхьаӡараҿы ирацәаҩын аҧсуаа рҵеицәагьы. Ага бҕьыци ашьха бҕьыци еиқәшәоит ҳәа ширҳәо еипш, Ҷыта Дарса-

лиа дахьнанагаз архәҭа аҟны абаталион аиҳабы ихаҭыҧуаҩыс дыҟан алеитенант еиҳабы Қапба Николаи (Ҷыҵыкәа) Зыкәыр-иҧа. Абас аибашьра амца ахькашуаз Арасаӡыхь ақыҭа иалҵыз, ибзианы еибадыруаз, еибаҭахыз ҩыџьа асолдаҭцәа реиқәшәара ирнаҭаз агәаахәара ду атәы еилкаауп. «Аибашьраҿ Ҷыта данызба, Арасаӡыхьаа зегь збазшәа сҟалеит», – иҳәон Ҷыҵыкәа уи ахҭыс игәаларшәо.

Ицоит аурыс совет поет Лебедев-Кумач (1898-1949) исахьаркны ишиҳәаз еипш, ажәлар зегьы ршьапы иқәзыргылаз «иҧшьоу аибашьра». Уи аӡбахә анысҳәах, иазгәастар сҭахуп аинтерес зҵоу, арҿиараҿы иуарлашәарлоу, аха абаҩхатәреи аҧсадгьыл абзиабареи иртәышьҭроу фактк. Гитлертә фашизм ир Асовет Еидгыла ианақәла 1941 ш. ииун 22 ахымш рыҽны агазеҭ «Известиа» (24 ииун (1941) аҽены иҭыҵыз аномер аҿы) ианылеит апоет иажәеинраала «Иҧшьоу аибашьра». Уи усҟан гимнк еипш адунеи иахыҵәеит, ирҳәоит ашәаны, ажәеинраала иаҧхьоит. Ажәлар ргәы шьҭнахуан, аҕа хәымга иҿагыланы ақәҧараҿы амч ҿыц рылазҵоз акы акәны иахәаҧшуан.

Абри иклассикатәу апатриоттә жәеинраала ашәа алихит акомпозитор, апрофессор, СССР жәлар рартист, аҳәынҭқарратә премиа (усҟан Сталин ихьӡ зхыз) ҩынтә (1942-1946) изанашьахаз А.В. Александров (1883-1946). Ажәеинраала аҧсышәала ирцәажәеит адунеи иадыруа акыр классикатә ҩымҭақәа ҟазарыла аҧсшәахь еиҭазгахьоу апоет, академик Мушьни Лашәриа.

Аҩада ишазгәасҭахьоу еипш, афронт мцабз иалагылаз асолдаҭцәа рҭаацәа есымша рыблақәа ҭраа, ргәы хыҭхыҭуа агәаашәаахь иҧшуан, џьара жәабжьк ҳзырдырша салам шәҟәык аҧошьҭамҩангаҩы иааигозар ҳәа. Аҭаацәа ироуз асалам шәҟәқәа ирыцын агәырҕьара еипш, ашәаӡызарагьы. Иану иаҧхьаанӡа ргәы ҭынчмызт,

избанзар ашәаџьҳәара зуаз ашәҟәы еиқәаҵәақәа «похоронка» ҳәа изышьҭазгьы аибашьцәа рҭаацәа рахь иааиуан игәырмаҷгаха. Аха иҟауҵари, аибашьра иаҵасхәын, аҧсыҭбареи абзареи рышьхәа еивҵоуп.

Ҳаҩнгьы абри аҭагылазаашьа акәын иҟаз. Саб иашьцәа Зыкәыр, Заӡ (Шәарах) усҟан Кавказ ахьчаҩцәа џьапҳанылеи фатәылеи ирыцхраауаз абаталион дрылан) ргәы ҭынчымызт раҳәшьцәа Хаҧҭиҭ, Мыҷыч ирхылҵыз аибашьра иалагылаз ыҟан, иаагап, Хаҧҭиҭ лҧацәа хҩык: Сурам, Баграт, Кәыҷыр, Мыҷыч лҧацәа ҩыџьа: Алиоша, Георги (Џьон), рашьеиҳаб Зыкәыр иҷкәын Ҷыҷыкәа иакәзар, аибашьра аҭәагашоура далагылан. Ҳара – рашьа Хәанеи ихылҵыз ахәыҷқәа (Кәыкәыл, Нусиа, Котик, сара ҳтәы уҳәозар, иаабон заҟа ирыхӡыӡаауаз, анцәа ду иашьапкуан аибашьра амца иалагылоу рҵеицәа аиааира рыманы досу рыҩныҟақәа рахь игьежьырц. Уаҵәтәи амш иаанагоз уаҩы издыруамызт, аха ауаҩы иҧсҭазаараҿы зегьы зымчу, иҳәаақәызҵо агәыҕра дахьынҳаланы икызароуп. Уи аҧсҭазаара адиалектика иаҵасхәуп адунеи рҧшаз аахыс.

Ибзианы исгәалашәоит. Уи ауыха ҭагалантәи аҵх ыцәан иҭахәхәа, ана, ара зны-зынла иуаҳаз лашыбжьқәаак рыда ҭынчран. Ус, зынӡа ҳшымгәыҕӡоз аҵх агәаазы ҳаҩны – акәаскьа абарҵа аӡәы дыҩхалеит. Абар, афицар маҭәақәа ишәҵаны, дцырцыруа ҳаҧхьа дгылоуп саб иашьа Зыкәыр иҧазаҵә, аҭаацәа зегьы гәхьаазгоз, шәҟәыла зхабар ааскьа иаҳмаҳацыз Ҷыҷыкәа (Николаи) Қапба. Хәыҷгьы-дугьы зегьы ҳзын ари гәырҕьара дуун, деибга-дызҩыда деиҩаҳаҳа ҳаҧхьа дгылоуп аибашьра амца иалҵны иааз аҧсадгьыл асолдаҭ. Ҳара ахәыҷқәа азнык азы зынӡа ихы дақәиҭны дааз џьшьа ҳгәырҕьара ҳәаак амамызт. Ашьҭахь ус шакәмыз, ҩаҧхьа афронт ахь дышцаз анаадыр ҳгәалаҟара бжьнахит. Аха сара

хымш дыҟанаҵ (ацәа санагоз ада) сиҧыршәаны џьаргьы сцомызт, иҟәныз атапанча аӡҕа кны дахьцалак сицын. Ҷыҷыкәа дшааз заҳаз ауацәа, аҭахцәа, агәылацәа ахаратәқәа, ааигәатәқәа уҳәа ибара иааиуан ҵыхәаҧҵәарада. Уи адагьы иааиуаз рҭаацәарақәа рҟнытә аӡәы, ҩыџьа, уимоу инареиҳангьы (рыҷкәынцәа, рашьцәа, рхацәа) афронт мца иалагыланы еибашьуан. Издыруада убарҭ рахьтә аӡәыр рхабар иаҳазар, ма еиқәшәаазар ҳәа агәыҕра змазгьы ыҟан.

Ҳаҩны ауыха уаҳа аӡәгьы дышьҭамлаӡеит. Зегьы амца иалҵны иааз Ҷыҷыкәа ҳаицрыҧсса ҳицын, ҳгәазхара дҳазбомызт. Абыржәгьы сыбла дыхгылоуп агәыкра зҵаз, аҧшӡара знубаалоз, маха-шьахала иҕәҕәаз, наӡаазак, дкалаӡа, дуацәажәаанӡагьы илакҭақәа ирҳәон аҟәыҕареи, агәымшәареи, ауаҩы игәыбылреи змаз аӡәы шиакәыз. Зегьы игәазхара избомызт, изгәакьаз, ахәы ҳаракқәа ирықәшьқьыруа иааиуаз аҳауа зҩыда дарлахҿыхуан, иларҵон доуҳатә мчык.

Аҵх ықәҳа ицон. Ҷыҷыкәеи Заӡи ҳкәаскьа ашьҭахьтәи ауаҭахаҿ иныҩналеит маӡажәак еибырҳәарц шырҭахыз мҩашьо. Сара усгьы Ҷыҷыкәа сиҧыршәаны ҟалозма, дахьцалак сицын. Ҷыҷыкәа Заӡ иеиҳәеит Кыбжьа Дарсалиа иҧа Ҷыта адауаҧшь ажәыларақәа руак аан фырхаҵарыла дышҭахаз, инапала анышә дшамеидаз, иҳаҭгәын ҭыҧгьы гәынкыланы ишимоу.

Заӡ иаҳаз ашәаџь даараӡа деиҵанарҕәҕәеит, ҳамҭак ҿымҭӡакәа илаҕырӡ хаҟәҟәаала дтәаан, нас лоунытә даақәыҧсычҳан: зқәаақәра згаша ҳаҷкәынцәа агәымшәақәа ракәгәышьоуп, аа, – иҳәан, уа даангылт иажәа ҿахҵәаны деиқәҧата.

Иахьагьы, иацы исаҳазшәа, слымҳа иҭаҩуеит Ҷыҷыкәа убасҟан ииҳәаз, игәаҵантә иааиуаз иажәақәа: «Заӡ, иҟасҵари, иасҳәари Ҷыта агәлымҵәах иаб Кыбжьа, сша-

аз иаҳаны уатҵәы данааилак, насгьы уи аҩныҟа иаауаз исалам шәҟәқәа рҿы ианитҵон сара сзеиҳабу архәҭаҿы дшыҟоу, ҳшеицу. Ахатҵа еибга иакәын, маха-шьахала изҳахьан, даараӡа деилҟьан. Иҩызцәа рзараҿ рмаҟа инапы нҭарсны иаашьҭиҵаауан. Убасҟан дыгәҕәан. Омашәа иқәгәыҕуан…

Заӡ иоуз азтҵааразы иеиҳәара, еиҕьу, еицәоу ицәыуадаҩны ҳамҭак дхәыцуа даанхеит, аха нас ихәыцра хьанҭа даалтцын – иҟоутҵара удыруоу, дад, Ҷыҷыкәа, – абас иажәа инацитцеит, – иҟалаз арыцҳара ӡашьа змам шакәугьы, уажәазы, игәыгра умшьын, ахыкәалаа игәыдумтцан, дрыцҳауп, хаҳәыртҵәиа ицоз ажәыларақәа руак аҿы ҳаиҟәнагеит, аӡәырҩы рхабар макьана иҳаздырӡом, аха агәыҕра ҳамоуп аҽыхьчара рылшеит ҳәа иаҳәагәышьа.

– Абасшәа, иныҟәырҧшшәа, игәшәа-мшәа кны, иахьынӡауала иҳәа. Егьирахь иҟалатҵәҟьаз зҳәаша, аҧсӡы аазгаша ҟалап.

– Аа, зқәақәра згаша ҳаҷкәынцәа адоуаҧшьқәа, – лоуныҭә даақәыҧсычҳан уаҳа мҳәакәа иажәа ааҿахиҵәеит Заӡ, иӡамҩа иахьыкәкәоз илаҕырӡқәа ичабрала ирыцҟьауа.

Ҷыҷыкәа амца инаркуан, деилнашьаауан аб аиаша ахьизиамҳәаз, насгьы асолдаҭ фырхатҵарала иҧсадгьыл ихы шақәитҵаз атәы зҳәоз – ашәаҵьҳәара зуаз ашәҟәы уажәраанӡагьы иҭаацәа иахьырмоуцгьы агәынамӡара инаҭон.

Сара сзыгәӡа Заӡи Ҷыҷыкәеи сырзызырҩуа сахьтәаз, схәыҷ хшыҩ ала, аҧа иҭахара аб иархәар сҭахымызт, сгәы дрыцҳанашьон, избанзар уи хаҭала дыздыруан, ҳаҩны дтәаахьан, дгылахьан, саб иашьцәеи иареи аибабара бзиа рыман. Ҷыта ихаҭагьы избахә бзианы Ҷыҷыкәеи Хәыхәыти ҳаҩны ирҳәо акырынтә исаҳахьан Аҟәа аҭара итцоит, дыҷкәына ҟәыбҷоуп ҳәа.

Адырҩаҽены шьыжьымҭанӡа амра Ашәшьра ахәы ҳарак иҩавтцны ашәахәақәа ҳашҭа иааҭаҷҷон еиҧш, ҳгәашә аҷараҳәа иаартны ашҭа дааҭалеит Кыбжьа. Умашәа иубаша, ус аламала ашҭа уҭалар зымуаз ҳлақәа аҩбагьы ҟыт рыхәламшәо, рыҽмыртцысӡо игылан ихәаҧшуан, ҳауҧырхагам, бзиала уаабеит рҳәозшәа.

Сара ахаан исхашҭуам убасҟантәи Кыбжьеи Ҷыҷыкәеи реиҧылара. Аб иҧа изҕахә зынӡаскгьы дазымтцаазеит, дышҧаҟоу, деибгоума ҳәа. Сара стәала, ианеиҧыла раҧхьаӡа дзазтцааауаз иҷкәын ихабар акәыз цьысшьон. Ус азтҵаара ахьиимҭаз сара усҟан исзеилкаауамызт изакәыз, изыхҟьоз. Ашьҭахь саныҩеидас, акыр антцы ауп сыхшыҩ аназца, аб иҷкәын ихабар дзазымтцааз, аҧхьа изимыргылаз. Иара усгьы еилкааун, уи азтҵаара заҟа ҩнутҟала деибархха дакыз, дбылуаз, аха зегьы акоуп аҧыжәара аиҭон аҧсуара иатцанакуаз аҵәаҩа бзиақәа, аҧсуала игәнааланы имҧхьаӡеит иҷкәын ихабар аилкаара аҧхьа аргылара. Сара усҟан исаҳаз, иахьагьы исхашҭуам абарҭ ажәақәа: «Дад, Ҷыҷыкәа, узықәгылоу адгьылгьы уаргьы сшәыкәыхшоуп, сшәызӡатәуеит, уеибга-узҩыда уаб иашҭаҿы усзырбаз Анцәа ду имҭоуп!» Нас дааигәыдиҳәҳәалт, аҳәса реиҧш дикәшарц далагеит, аха Ҷыҷыкәа имуит, иага иҽишәазаргьы, дикәимыршеит, дааникылеит. Аб агәырҕьара зтҵаз илаҕырӡқәа аахаддылеит. Иикыз инаҧқәа ауишьҭуамызт, акыр аамҭа иблақәа изиҟәымго диҿаҧшуан. Нас зегьы еиманы акәаскьахь иҩхалеит. Ҳамҭак аҿымҭра ахра ауан. Иубон Ҷыҷыкәа даараӡа ихьанҭаз ажәақәа иҳәарц шиҭахыз, аха алагара ицәыуадаҩын, изыгәаҕьуамызт, насгьы издыруада аб цьара акы иҳәозар, дазтцаауазар ҳәа дизыҧшын. Атцыхәтәан Ҷыҷыкәа ииулак игәаҕны иҿы иаирҳәеит ажәыларақәа руак аҿы исолтҭадцәа, Ҷыта дназдаз,

бжаҩык шеиҟәнагаз, иаргьы дшырхәыз. Макьана рхабар шыҟам, аха агәыӷра шрымоу еибганы иаап ҳәа.

– Исаҳаит, дад, Ҷыҷыкәа, иуҳәаз, аибашьраҿы атҟәацәагьы ҟалоит, аԥсыҭбарагьы ҟалоит. Ус аибашьра иаҵасхәуп, иззымдыруада, – хәыцра хьанҭақәак дшыргәылархалаз мҩашьо ҳамҭак дааҭгылт акгьы мҳәаӡо, нас ҩаԥхьа иажәа инациҵеит, – Ҳаԥсадгьыли ҳажәлари зыхьчо, амца шыра иалагылоу ҳаҷкәынцәа, ҳазшаз знапы ҳану Анцәа ду суҳәоит илаԥш хаа шәхызарц, илыԥха-игәыԥха шәымазарц, аиааира шәыманы, шәеибга-шәызҩыда шәыҩныҟақәа, зыблақәа ҭраа, згәы хыҭхыҭуа ишәзыԥшу шәҭаацәа рахь шәгьежьыртә еиԥш шәлахьынҵа иалазарц!

– Егьи исҳәо убри ауп. Сара сыҷкәын ихала ауиакәху афронт аҿы иҟоу. Нацәақәкыла иугозар, Арасаӡыхьаа ҳаҷкәынцәа, зхаҵкы сцаша, 180-ҩык инареиҳаны абџьар кны амца қьоуқьад иалагыланы еибашьуеит, зхы ақәызҵахьоугьы аумаҷху, иҟагәышьоу Анцәа ду ихьчааит, рыҩныҟа иаазго амҩа қәашьдамхааит! Ҷытагьы убарҭ иҩызцәа, иашьцәа рыгәҭа дрылызбаауеит! – абас иажәа ааҿахиҵәеит аб гәҭынчымрак ҩнуҵҟала дшамҽеханакыз удырыртә ихы-иҿы ианубало.

Кыбжьа аҽны шьыбжьышьҭахьынӡагьы ҳаҩны дыҟан, Ҷыҷыкәа афронт иазкыз иажәабжьқәа зҿлымҳарала дырзыӡырҩуан, игәы ҭыргон аԥсадгьыл ахақәиҭраз ицоз аибашьраҿы асовет жәлар рҵеицәа хеигӡара ҟамҵакәа иаадырԥшуаз афырхаҵарақәа. Жәаҳәарада, уаҟа ирылибаауан, иԥа дназлаз, иқыҭа гәакьа Арасаӡыхь аҵеицәа гәымшәақәагьы. Насгьы, уи лакҩакрада агәра игон ҳтәыла иақәлаз аӷа хәымга иҵыхәа шԥырҵәоз, дԥыххааса дшықәырҵоз, иага ирызтәаргьы, ҳажәлар шаиааиуаз, аҭынч нхара шыҟалоз. Аха убри аамҭазгьы, лоунытә илыжжуа игәы ихьухьууа иҵалон, зыԥсадгьыл азы

иқәԥо асолдаҭцәа аӡәырҩы рыҩныҟақәа рахь агьежьра шырлахьынҵамхоз анигәалашәалак, ицәа-ижьы дыҭнарӡызаауан. Иҷкәын иԥсы ҭаны иҟазаара атәгьы инагӡаны иахьизымдыруа мцаны ицроуп, ихьааигоит, аха акы, дацәымҩашьо игәы абаауеит, ус узазҳәар ауазар, ихьаа хнаҽуеит аԥсадгьыл азы дахьеибашьуа иаԥсоу ҵеины дахьыҟоу. Уи аб изы акыр аҳәоит.

Кыбжьа иҩныҟа данцозгьы, Ҵыҩкаҭцәара ахыҵырҭа аҟынӡа Ҷыҷыкәа днаскьеигеит. Саргьы срыцын. Уи аҭыԥ аҟынтә иаатуа ақыҭа апанорама ссир инагӡа-аагӡаны уалаԥшуеит, иубоит инархәа-аархәаны, ақыҭа агәҭа еиҩшаны, ашшы ахга инеиуа Мықә аӡиас.

Исгәалашәоит урҭ анеиԥырҵуаз асахьагьы, даҽакала иуҳәозар, аб Кыбжьа иажәақәа:

– Дад, Ҷыҷыкәа, ухаҵкы, иуасҳәари, амца шыра иалагылоу ауаҩы, ԥшӡала, иааирала, Анцәа ду ҳазшаз илыԥха шәыманы, шәыҩныҟа шәхынҳәааит абџьар кны еибашьуа ҳҵеицәа. Уи ҳара анацәеи, абацәеи, аҭаацәеи ҳзы анасыԥқәа зегьы иреиҳауп. Ҳҳәынҭқарразгьы амчхара зырӷәӷәо, здаԥса ихәарҭам акоуп, – иҳәан, дааигәыдирӷәӷәалан ихы днагәӡит. Нас деиқәԥата иажәа инацҵауа – Дад, Ҷыҷыкәа, ухаҵкы, сара сҳәара уҭахӡам, издыруеит, уҭыԥаҿы уаннеилак, издыруада, зеиԥш ҟамло егьыҟам, ихабарк уаҳауазар, адырра ҳаҭ, иан лԥа исалам шәҟәқәа раара еиԥхьбаз аахыс лыблақәа ҭраа дыԥшуан ихабарк саҳауазар ҳәа, дрыцҳасшьоит, – уаҳа акгьы мҳәакәа иҽааникылеит.

Ҷыҷыкәа иакәзаргьы, ииҳәо цқьа дақәымшәо, уаанӡа ииҳәахьаз – измырӡаз аиаша дҿаҳәаны, игәы бжьыхны даман, ихьааны ицрыхон. Аб Кыбжьа иԥа иҵанакуа аганахьала, иарымҳәаз маӡак ацәаара ибон, гәынхәҵысҭала инырuан, аха аиашаҵәҟьа издыруамызт, насгьы агәыӷра арахәыцқәа дырхьынҳаланы икын зеиԥш

ҟамло егьыҟам ҳәа. Аб аиашатцәҟьа анидыр, ихьшәаны акәзаргьы, ашәаҵьҳәара зуаз ашәҟәы еиқәатцәа анаа ауп. Усҟан Ҷыҷыкәа ихаҭагьы иԥсадгьыл ихы ақәитцахьан ешьак иеиԥш бзиа ибоз иҩыза Ҷыта Дарсалиа дахьҭахаз аҭыԥ иацәыхарамкәа.

Абаажә ахәы агәҭа еиҩызшо Ҭҳыҩкатцәара дхытцны, алада дҭаланы днеиуан Кыбжьа. Ҷыҷыкәа уи илаԥш дытцшәаанӡа дизыԥшуан, заԥсуареи зхатцареи еицназгоз, зыԥсадгьыл зхы ақәызтцаз асолдаҭ иаб. Уи дахьгылаз илымҳа иҭаҩуазшәа иаҳауан Ҷыта лассы-лассы иқыҭа шыгәхьааигоз зыртцабыргуаз иажәақәа, егьааигәалаиршәеит: «Ҷыҷыкәа, ихаутцару, абри аибашьра аҭәагашоура ҳаштагылоугьы, ҳаҩны ааигәара ииасуа, еибаха-еибафо илеиуа Мыҟә аӡиас ахәыҭхәыҭбжьы ҭҳыхәаԥтцәарада исаҳауеит, амузыка хаа амелодиеиԥш исныруа. Уи инашьҭарххны сҿаԥхьа иаацәыртцуеит ҳҟыҭа аԥсабара ссири згәамчхара ҕәҕәаз ҳҿари. Урҭ аныҳәа мшқәа раан ахәмаррақәа (ашәаҳәара, акәашара, аимтцакьачара, аиқәԥарақәа) рхы рыладырхәуан, рымчқәа ԥибашәон. Уажәы ҳахьыҟоу убоит, урҭгьы ҳара ҳаиԥш аибашьра амца иалагылоуп, зда ҳамам ҳаԥсадгьыл ду хьчауа. Мышкызны ҳашԥахымлари ҳаԥсы злоу ҳҟыҭа, сара уи агәра згоит!»

Ҷыта Дарсалиа ас изырҳәоз, гәҭыгьҕьала дзырцәажәоз иԥсадгьыл хәычы – иқыҭа гәакьа Арасаӡыхь ашҟа имаз абзиабареи, иуарлашәарлаӡоу уи аԥсабара аԥшӡареи, ақыҭауааи ракәын.

2020 ш.

АЖӘА ИАЛХУ АБАҞА

(Аԥсны аҩбатәи ахада С.У. Багаԥшь изку Екатерина Бебиа лышәҟәы «Путь мудрости и мужества» азы)

Афилологиатә ҭтцаарадырраҟәа рдоктор, апрофессор, Аԥсны анҭытцгьы еицырдыруа ажурналист, апублицист Екатерина Гьаргь-иԥҳа Бебиа иахьа уажәраанӡа лнапы итцытцхьоу лытҭтцааратә, лырҿиаратә усусмтақәа еидызкыло лышәҟәқәа – апериодикатә кьыԥхь аҿы адунеи збахьоу лыстатиақәа рыламтцакәа реиқәыԥхьаӡара уалагаргьы, акыр хара ургоит, имариоу усӡам. Ҩбагьы, уацәымҩашьо иунарбоит аԥсуа ԥҳәыс тцарауаҩ лбаҩхатәра заҟа тцкар рацәала амҽхак ҭбаау, лымчи, лылшеи, лгәеилыҷҷареи, лдырреи, исахьаркшәа иуҳәозар, иԥсабаратәны лтцшәа бзиала ус шеицыруа, насгьы зегьы реиҳа ихадароу урҭ аҩбагьы рзеиԥш аалытц хатәабзиаралагьы, тематикалагьы ҳаԥсуареи ҳдоуҳатә культуреи ишыртәышьтроу, иаҭаху, здазҳәа зтцам акы акәны ишыҟоу.

Сара ԥхьаҩык иаҳасаблагьы, иара убасгьы сзанааҭ излаԥсыднатцо алагьы аханатә ҷыдала срызҿлымҳауп, бзиа ибангьы срыԥхьоит алитератураҿы аума, аҭтцаарадырраҿ аума инеиԥынкыланы зырҿиаратә, зыҭтцааратә усура агәаҳәара аҭаны еилашуа, уи ԥсҭазаарас измоу, ҳмилаҭ рҿахәы зҳәо авторцәа рҩымҭақәа. Урҭ, иажәа-

ҟәазцәахар сҭахым, аха смилаҭтә гәадура зырҿыхо феноменнны срыхәапшуеит.

Сыззаауа, убас иҟоу аԥсуа ҭцарауааи, ашәҟәыҩҩцәеи дырхаҭарнак иашоуп ааԥсара ззымдырҩуа, абаҩхатәра еицамк злоу Екатарина Бебиа. Ус шакәу хара ҳамцаӡаргьы, иарҭцабыргуеит аасҡьаӡа иҭытцыз, абыржәы ҿыц сзыԥхьаз, макьана сыстол иқәу лышәҟәы «Аҟәыҕареи афырхацареи рымҩа» ҳәа захьӡу. Ари акапиталтә усумҭа изкуп Аԥсны атцеицәа дуқәа ируаӡәку, Панаҩ акалҭаҿ адунеи рҧшаз аахыс ишьҭоу, академик Никәа Марр аԥсуа бызшәа ҭитцаарц 1912 шықәсазы дызҭааз ашьха қыҭа пшӡа Цьгьарда иизгь, иааӡаз, Аԥсны аҳәынҭҟарра аҩбатәи ахада Сергеи Уасил-иԥа Багаԥшь. Ашәҟәы аԥхьара уалагаааанӡагьы, иара ус абҕьыцқәа еихыршәшәо, ургьылаԥшуа уҿынаухар, иумбарц залшом автор заҟа дацклаԥшны, иҭҭцааны еиқәлыршәаз, ҳаамҭазтәи аполиграфиа астандарт иақәшәо иҟалтцаз. Зегьы ҳарҟәатцыргьы, амонографиа иагәылалтцаз апатреҭқәа рхалагьы, атекст ацмырхыраазакәа заҟа уарҳәозеи, заҟа ҳҭоурых аасҡьа иаҩхьоу адаҟьақәа рахь ухьадырԥшуазеи, удырхәыцуазеи. Ааи, урҭ ургәылархалоит, еилыхха иудырбоит Сергеи Багаԥшь дахьцалак, дахьыҟазаалак ицрымшәо ишицыз иԥсадгьыли ижәлари уаҭцәтәи рлахьынтца бзиазы избатәны зхы цәырызгоз асоциалтә, аполитикатә проблемақәа. Насгьы, уи ҳәынҭҟарратә усзуҩык иаҳасабала Аԥсны анҭытцгьы, зегь раԥхьаӡагьы зылаԥш ҳху, ҳагәцаразкуа Урыстәыла аҳәынҭҟарра ду анаԥхгаҩцәа аӡәырҩи иареи хаҭала ишеибадыруаз, политикала иҳәаақәтцаз, ҳажәларқәа реиҩызара, наҟ-ааҟ реиҿцаара зыргәгәоз аимабзиара шрыбжьаз.

Ашәҟәы «Аҟәыҕареи афырхацареи рымҩа» иану апатреҭқәа рызбахә анысҳәа, иазгәаста рц сҭахуп даҽа хшыҩзцаракгьы. Зегьы раԥхьаӡагьы, улаԥш иҭцашәо Сергеи Багаԥшь ипатреҭ акәзар, иԥсы ҭоушәа уҿаԥхьа даагылоит деиҩахаҳа, иоура, иҭбаара наӡа-ааӡаны, ажәытәтәи аԥсуа фырхацәа итрадициатәу рдунеи аҟынтә даазшәа длша-лашо. Уи иԥшӡара иацнаҭцон, ихантәаауан агәыкреи, аҟәыҕареи, агәыҭбаареи аԥсабара ахаҭа азыразны, имкаҷбеикәа инаҭаз. Ас еиԥш зегьы рыла ихаҭәааны ишаз ауаҩы лаша, ҳәарас иаҭахузеи, милаҭ гәадуран, дахьгылазаалакгьы, дахьыҟазаалакгьы абахә аԥшьеиԥш дҕьазҕьазуа дрылубаауан, ишҟа иухоз, дугәазырԥхоз ихәажжаӡа агәыкра зтцаз пхаррак ихылтцуан.

Абас иҟоу, хара узго ахшыҩзцарақәа узцәырымтцар ауам ҳзыхцәажәо ашәҟәы иагәылоу Сергеи Багаԥшь иҭеиҭыԥш, инарҳа, инаӡа-ааӡаны асахьа ҭызхуа, иԥсы ҭоушәа дузырбо ипатреҭқәа уанрыхәаԥшлак. Сгәы иаанагоит, ҳтцарауаҩ ду, аԥышәа змоу ажурналист Екатерина Бебиа лышәҟәы хронологиала еихшәа-еизшәа апатреҭқәа анагәылалтцоз аамҭазы илдыруан, леилкааҿы иҟан урҭ атекст иацхрааауа афилолсофиатә хшыҩзцара шрытцоу, итцегьы уазааигәаны иуҳәозар, аҭеиҭыԥш (ачаԥашьа) бзиа ажәлар рԥыза, раԥхьагыла изы акырӡа шаҭцанакуа, аҟәыҕара иаваҟәалоу, аҳәаақәтцара зуа афакторқәа ишыруаку.

Иашоуп, ауаҩы доуҳалагьы, материаллагьы, економикалагьы дзыргәгәо, деибаркны дызмоу адырра хшыҩс иазышьҭоу аҟәыҕара (ахшыҩ) ауп. Аха, еиҭасҳәоит, убас шакәугьы ауаҩы ичаԥашьа, аԥсабара инаҭаз иҭеиҭыԥш, инарҳа ауаҩы идгьылтә пстазаараҿы иаҳәо рацәоуп. Ус анакәха, зызбахә ҳамоу амонографиаҿы иагәылоу апатреҭқәа, еиҭарсшәа иуҳәозар, рыбжьы мыргаӡакәа аԥхьаҩ иацәажәоит, ҭоурыхтәла ддырхәыцуеит, илабҿабоу ҿырԥшыгоуп.

Аханатә аахысгьы инагоу ашәҟәыҩҩцәеи атцарауааи аӡәырҩы реипш, Екатерина Бебиа лыттцааратә, лырҿиаратә тематикаҿы еснагь ихадароу, иактуалтәу, ихымпадатәиу, аԥсҭазаара ицәырнаго азтцаарақәа роуп. Абри атема итцегьы уазааигәаны иуҳәозар, ҳтцарауаа лылаԥш итцлыршәом, лымкаала дрызҿлымҳауп ҳазхыԍхәо, ҳҭоурых иазынхо, жәра зқәым, зыжәлари зыԥсадгьыли рзы хеигӡара ззымдырыа ҳтцеицәа хазынақәа – зыԥсы ҭоугьы, зынарцәымҩа иқәлахьоугьы неиҩымсрыда рхаҿсахьа лашақәа раарԥшра, ҳаԥхьаҟа еитцагыло абиԥарақәа рзынгьы иҿырԥшыганы ҳдоуҳатә культура азныжьра.

Ишаабо еиԥш, ари имариоу, насгьы изабалакгьы, ус исҭаххеит ҳәа мацара иҟаитцо, мамзаргьы, далагаӡаргьы имч зықәхо, дызиааиуа акы акәӡам. Уи адырра тцаулеи, абаҩхатәреи, аусура агәақәкреи рымацара (урҭ ишхадарақәоугьы) азхом, уаҟа иатахуп аԥсадгьыли ажәлари рыбзиабарала амцаԥшь еиԥш абылреи амилаҭ ԥхьаҟатәи рԥеиԥшхә бзиа агәрагареи.

Абас иҟоу ахшыҩзцарақәа сара избоит, иснырыеит ҳтцарауаҩ ду, академик Хәыхәыт Бҕажәба иажәала иуҳәозар, ҳашьаҭамырӡгақәа – ҳашәҟәыҩҩцәеи ҳтцарауааи рырҿиамҭақәеи рыттцаамҭақәеи санрыԥхьо, иантыстцаауа. Еилкааун, урҭ зегьы ҳажәлар рҿаԥыцтә ҳәамҭаҿы иуԥыло аперсонаж Нышьҟа лнацәкьарақәа реиԥш еиҟарам, ишьақәгылоуп еиҳау, еитцоу рыла. Ари иԥсабаратәу акоуп.

Изхысҳәаауа, ҳашәҟәыҩҩцәеи ҳтцарауааи рзын иныҟәырԥшшәа исҳәаз ахшыҩтцак, жәаҳәарада, Екатерина Бебиа лызгьы иҟазшьарбагоуп, илыцәтәымны иҟаӡам. Ус шакәу шаҳатра ауеит, егьырҭ жәабала лнаԥы итцытцхьоу, иҭытцхьоу лышәҟәқәа ҳгәалаҳмыршәаӡаргьы, уажә зызбахә ҳамоу амонографиа амацарагьы.

Еилкааун, Сергеи Уасил-иԥа Багаԥшь еиԥш иҟаз аполитикатә фигура, ихаҭара Аԥсны анҭытцгьы ибзианы иадыруаз, зыхьӡ-зыԥша хара инаҩхьаз, ҳаԥсадгьыл апатриоит ду, аҳәынҭқарратә усзуҩы изку ашәҟәы аԥхьаҩ зҿлымҳара азимур иузом, даԥхьарц иҭаххоит, насгьы автор лхаҭагьы ибзианы (лҩымтақәа рыла) данидыруа, ҳтцарауаа дуқәа дшырхаҭарнаку ихаҿы ианааигалак, еиҳагьы даднаԥхьалоит. Амала, исзытцәахуам, араҟа сара аԥхьаҩ ҳәа зызбахә сымоу аҭелхымԥыҿқақәеи еилахәаеилаԥашьу аинтернет ҳаи зхы дыршаҟәахьоу, ҳашәҟәқәа аԍнышьыбжьон ирцәыхьшәашәахьоу аԥхьаҩцәа ракәӡам. Ас, ихжәашәа исзырҳәо, изеицәааӡарызеи, иага ихьааҳгаргьы, урҭ рҩызцәагьы ҳауаажәларраҿы ҳаазқәылаз еиҳа-еиҳа ирацәахо иалагеит. Уи хытцхырҭас иамоуп тцыхәаԥтцәарада ҳдоуҳатә культура ӡхытцрак еиԥш гәымбылцьбарала иажәло атехникатә прогресс иарҿиауа ацивилизациа аҭәагашоура.

Иага ус акәзаргьы, иҟоуп ҳгәы казмыжьуа, избааауа даԍакы. Уи убриоуп нахьхьиӡа традицианы иааауа ашәҟәыԥхьара еиԥымҟьарада иаазго, уи ада ԥсыхәа шыҟам здыруа, доуҳала изныруа, еилызакааууа аԥхьаҩцәа, анцәа ду имҭаны, иҳамоуп…

Екатерина Бебиа лышәҟәы «Аҟәыҕареи афырхатцареи рымҩа» аԥхьаҩ итцегьы дадзыԥхьалоу афактқәа ируакуп, нацәақәкыла изыхҳәаау ауаҩы лаша ихаҿсахьа ганрацәала иахьаалырԥшуа анаҩсангьы, уи дызхылтцыз идаракәац иатцанакуа ауаа зустцәоу инарҭбаан иахытылтцааз. Багаԥшьаа рабиԥарақәа ашәҟәы адаҟьақәа рҿы иубоит рыжәлари рыԥсадгьыли рзы иштцоураз, раԥсуара иатцанакуаз атрибутқәа зегьы акьан еиԥш иҳаракны ишыркыз уҳәа убас итцегьы. Амала, уаҩы ихьаамигарц залшом еиҳа ихатәрақәаз рахьтә (Мҵыт, Платон, Қьаазым, Нури) инагӡаны рыԥсадгьыли рыжәлари

рымаҵ руратәы, рымч, рылша, рдырра, рҧышәа рыдыр-ҵартәы иахьырлахьынҵамхаз, Сталини Бериеи рполитикатә уеиа баапсы, егьырҭ ҳҭеицәа адауапшьқәа аӡәырҩы реипш, харада-барада иахьҿахнаҵәаз.

Абри агангьы, ишхымҧадатәиз, насгьы уи ада лышәҟәы афырхатҵа хада ихаҿсахьа шызхамҭәаауаз дырны автор давымсит, иазгәалҭеит аҧхьаҩ ихаҿы инеиртә еипш ҧсҭазааратә фактла ишьақәырӷәӷәаны, урҭ ауаа зааӡа иҿахтҵәаз, аҭоурых иатҵкарны рыҧсҭазаара иатәыз адаҟьақәа.

Ишдыру еипш, ауаа заманақәа-ашәҟәыҩҩцәа, атҵарауаа, аҟазара аусзуҩцәа, аҳәынҭқарра ахадацәа, ар рҧызацәа уҳәа убас ирацәаҩны ирызкны ажәа бзиа аҳәара, асахьатиақәа рыҩра, ауаажәларраҿы рӡырӷара, сара иахьынӡаздыруа, ашәҟәҩыра ҟалаз аахыс амилатқәа зегьы рҿы аҭыҧ аман иааиуеит. Уи, жәаҳәарада, ашәҟәҩыра ҟалаанӡагьы, афольклор аҿы ашьапы акхьан. Уаҟа афырхацәа (иҟарҵаз аус бзиазы) рхырҿсахьақәа ажәлар рҿаҧыцтә ҳәамҭақәа рыҿгьы доуҳатә баҟак еипш иагәыласаны иҟарҵон. Аҿырҧштәқәа раагаразы, хара ҳазцои, зегьы ҳарҟәатҵны – Нартаа дуқәеи, Абрыскьыли, афырхатҵаратә ашәақәа рцикл иатәу аҳәамҭа Ҧшькьаҿ-иҧа Манчеи рӷәаларшәара мацарагьы азхоит.

Машәыршақә акәӡам Аҧсни аҧсуа жәлари, рҭоурых, ркультура, здыруаз, акырынтә иаҭаахьаз аурыс шәҟәыҩҩы ду Максим Горки 1933 шықәсазы Москва ашәҟәҭыжьырҭа «Советский писатель» аҟны (Жизнь замечательных людей) ауаа заманақәа ирызку ашәҟәқәа рҭыжьра зхациркыз. Асовет аамҭазы 500 ҩык инареиҳаны адунеи иадыруа ауаа заманақәа рыҧсҭазаареи рырҿиамақәеи ирызкны иҭытцхьеит ашәҟәқәа. Урҭ, ҳәарада, адунеи ажәларқәа доуҳала реибарбеиареи культурала реилахәреи, реиҿцаареи рҿы хәызмаӡам аҵакы рымоуп. Урҭ

рхыҧхьаӡараҿ (уи аахыс уаҳа ҳара иҳаиуоу ауаа ЖЗЛ асериа даламшәац) иҟоуп аҧсуа литература ашьаҭаркҩы Дырмит Гәлиа изкны иҧа Гьаргь Гәлиа авторс дызмоу ашәҟәы. Инамҩатәшәа иазгәастоит уи аҧсышәала еиҭаганы ишыҭижьыз ашәҟәыҩҩы Шаликәа Басариа.

Уажәтәи ҳаамҭазы (Асовет Еидгыла анеиларыжь ашьҭахь) ЖЗЛ асериала ауаа заманақәа ирызку ашәҟәқәа зынӡа ииаанкыламзаргьы, уарла-шәарла иҭытцуеит, даҽакала иуҳәозар, аусура апроцесс тәам, Горки ду ихациркыз аҧсы макьана иҭоуп.

Аҧсуа литературатә ҧсҭазаараҿы ЖЗЛ асериа ахтатцәҟьа иҭаршәны, мамзаргьы уи аметод, апринцип иқәныҟәаны акәымзаргьы, иҟоуп уи иашьашәалоу ашәҟәқәа, амонографиақәа. Урҭ рхыҧхьаӡараҿ: «Нестор Лакоба» (М. Бгажәба), «Ефрем Ешба» (Гь. Зиӡариа), «Ефрем Ешба» (И. Марыхәба), «Андреи Ҷоҷуа» (М. Хәарцкиа), «Аҧсҭазаара ду адаҟьақәа» Александр Чачба изку (Б. Аҵьынҵьал), «Аҧсҳа» (В. Амаршьан), «Аҧсырҭ» (Б. Ҭыжәба), «Қьалашьбеи» (А. Мықәба), «Владислав Арӡынба» (В. Занҭариа), «Константин Озган» (Е. Бебиа) уҳәа уб. ирацәаны. (Згәаҭак аҳасабала исҳәарц сҭахуп, абас еипш иҟоу аҧцамҭа бзиақәа цәаҳәак иадамхаргьы ахархәара анарҭо есымша ишаҭаху иахьынтәаагоу уеизгьы-уеизгьы ишарбалатәу. Акы, уи ҳақуп, ҩба, ус иҟоуп авторта зинтә ҧҟаррақәа. Уи зхысҳәаауа, иаҳҧыло иалагеит убас иҟоу ауаа дара раҧхьа иҭызтцаахьаз, изҩхьаз рышәҟәқәа рҟынтә ианхырҩылаауа акы-ҩба ныҧсах-ааҧсахны, нас дара рыхьӡ наҵаргылан акьыҧхь ахь ианцәырырго. Уи адагьы, иҟоуп даҽа шьоукгьы, иҭыртцаауа атема дара раҧхьа уаҩы дазхьамҧшыцызшәа, уи атема иазку ахытцхырҭақәа, алитература зынӡа ианаҩсуа, аиқәыҧхьаӡарагьы аныҟарымтцо. Уигьы иашам... Арҭ зыӡбахә сҳәо хазтемоуп аҟынтә, уаҳа сҽалазгаларым).

Апхьаҩ ишубо еипш, абарҭ еиқәысыпхьаӡаз Екатерина Бебиа лышәҟәы «Аҟәыҕареи афырхацареи рымҩа» исгәаланаршәеит уи иашьашәалоу ашәҟәқәа, исызцәырнагеит схаҿы иаанхартә еипш зыпсадгьыл ахақәитраз, ахьыпшымраз зхы-зыпсы иамеигӡоз аҭеицәа гәымшәақәа рхырҿасахьақәа, изнысыз рҭоурыхтә мҩа. Смилаҭ гәадура дырҿыхон, ипхаз ацәанырра сырҭон ажәытәза аахыс атәым мпытцахалаҩцәеи амчеиқәаҵәақәеи идыргәашахьоу ҳажәлар ирылиааауаз, иара иахьагьы ирылиаауа зхәыштаареи зызқәаҭыпи зыхьчоз аҭеицәа дауапшьқәа.

Убас иҟоу, уззыгәдуша аҭеицәа дырхаҭарнакуп Сергеи Уасил-иҧа Багапшьгьы. Уи изку ҳҵарауаҩ Екатерина Бебиа иаҧылҵаз ашәҟәы санапхьа, исоуит убри еипш агәаанагара, иҵегь уазааигәаны иуҳәозар, ипсабаратәу агәаҳәара – иаҳауеи шьыри ас еипш иҟоу ихатәроу ашәҟәқәа (ишымариам шыздыруагьы) знарцәымҩа иқәлахьоу Апсны аҭеицәа дуқәа: Архип Лабахәуа, Михаил Бҕажәба, Мцьыҭ Хәарцкиа, Миха Делба, Борис Адлеиба, Валериан Кәабахьиа, хьи-разни рыбжьапсоуп Виачеслав Цыгәба уҳәа ирзапҵаны иҳамандаз ҳәа. Избанзар, арҭ ауаа Асовет аамҭа азы, насгьы Қырҭтәыла аиҳабыра Апсни апсуа жәлари рзы рполитика хәымга (Сталини Берииеи рыбҕа рыманы) маӡа-аргама ус анауазгьы ирылшаз рацәоуп (уаҳа псыхәа ахьыҟамыз аҟынтә инхьаҵ-аахьаҵқәазаргьы), рыпсадгьыли рыжәлари еиқәдырхеит, апсуара ақырҭцәа ррежим баапсы иаладмырӡит. Абри аадыруазароуп зегьы. Ҳәарада, иҟоуп (зегьы ҿык еиҵтацәажәо егьа уеазушәаргьы ахаан иҟамлаӡац) иҟарҵаз ҟәнызшьогьы, рымч зқәымхаз, аамҭа уадаҩ иднамырҟаҵаз раҽпнызҳәало, ар ирнымиаз дхаҵагәгәоуп ҳәа ирҳәо апринцип ала ицәажәо, зхы ӡырызго. Сара сгәанала, ус иҟоу аҽыпнныҳәақәа ҳарҟәатцны, еиҕьуп ирылшаз ихәыцы, иду – изапсоу ала ҳаҭыр аҟәтара, аҳәынтцәа аламыжьра. Акы, ус аҟатцара иҳақуп. Ҩбагьы, ҳҭоурых иадаҟьақәоуп. Хпагьы, пхьаҟа ҳаҿиара иамыцхраауазар иапырхагам, иаҭаху акоуп, иҳатцагылоу аҿар рызгьы иааӡагоуп, иҿырпшыгоуп, адәышкәаҕь ҳшықәымиааз днарбоит, насгьы зегьы ратцкыс ихадароу рыпсадгьыл аҭоурых днарҵоит, абзиабара днаркуеит, аханатә ауаа нагақәа – зыхьӡи зыжәлеи еидкылан ирҳәоз – шҳамаз шаҳатра ауеит.

Сара пхьаҩык иаҳасабала зыпсадгьыли зыжәлари пхьаҟатәи рлахьынтца бзиа иазхәыцуа, урҭ аҩ-феноменк гәытхас измоу, Сергеи Багапшь изку Екатерина Бебиа лышәҟәы данапхьалак, агәра згоит акырӡа дшархәыцуа, ауаҩы идгьылтә пстазаараҿы ипсадгьыли ижәлари рҿапхьа иҭакпхықәра ишахӡызаатәу, абла ҷыц еипш ишыхьчатәу, зегьы реиҳа ипшьоу нцәахәны ишыпхьаӡатәу.

Ашәҟәы «Аҟәыҕареи афырхацареи рымҩа» иапхьаз дарбанызаалакгьы имбарц залшом уи автор заҟа ҟазарыла еилалсаз ипстазааратә нысымҩеи политикк иаҳасабала иҳәынтқарратә усуреи. Жәаҳәарада, урҭ аҩбагьы игәылдырҭәааит хаштра ақәымкәа ажәлар ргәаҿы иаанхаз ихаҿсахьа лаша. Екатерина Бебиа рҿиаҩык, ҭтцааҩык иаҳасабала апышәа злалымоу ала лобиект – аҳәынтқарратә усзуҩ ду Сергеи Багапшь ипстазаара иаҩыз адаҟьақәа, исахьаркшәа иуҳәозар, еиллыршәшәеит, еизылгеит, итцоураз, хара инапшуаз, ихаҭара, иуаҩра, ижәлар рзы гәык-псыкла дшыҟоу, рыматцура еснагь дшазыхиаз апхьаҩ ибартә, еиликаартә, агәбылра ду аҭаны изынхартә еипш. Уи анаҩсангьы, ҳапхьаҟа игыло абипарагьы ирнырыртә иҟатцоуп, иҩуп, иҭтцааупп, ишьақәыргәгәоуп абас Апсадгьыл апатриоит ду иакәны дшыҟаз, дшыхьӡырҳәагаз, ижәлар рзы ацәацәашь еипш

дышбылуаз, иара ихаан даҽеакала иуҳәозар, Аҧсны аҩбатәи ахадас даныҟаз ахьыҧшымра, аҳәынтҟаррақәа разхатҵара шаиуз, зегь раҧхьаӡагьы Урыстәылатәи афедерациа наргыланы. Иара убас Кәыдрытәи аҩхаа (анҭ ҳгәылацәа хазынақәа иҧхамшьаӡакәа «земо апхазеҭи» ҳәа зыхьӡыртәаз) шьакаҭәарада аҭарцәра Сергеи Багаҧшь ихьӡ ишадҳәалоу аарҧшуп. Иара ихаҭа абри азҵаара абар дшахәаҧшуаз: «Неустанно повторяю, что независимость – во многом заслуга тех, кто выиграл ту первую войну. Без той победы, без Владислава Ардзинба не было бы нашей независимости...».

Абри аҳәахьа амацарагьы иарҵабыргуеит Сергеи Багаҧшь зақа, политикк иаҳасабала, хара дыҧшуаз, иара иаҧхьа итәыла иахагылаз ауаа рҵьабаа, иҟарҵаз аус ҧшьа ҳаҭыр ду шизақәыз, аҳӡыргара зынӡаск имҧан ахь ишыҟамыз.

Сызааиуа, абарҭқәа зегьы амонографиа автор иаалырҧшуеит зыгәра гоу, иӡрыжәу лажәеи, аҭоурыхтә, архивтә документқәеи рыла, афактра зуа, ашәқәы еиҳагьы аҧсы ахазҵо, изырлахҿыхуа апатреҭқәагьы убрахь иналатҵаны.

Сергеи Багаҧшь ачын ҟәазқәа, аҟәардә татақәа иреилаҳауаз, мамзаргьы ирхьынҳаланы аҩада ахалара иашьҭаз дреиуамызт. (изеицәахӡарызеи, урҭ рҩызцәа «амилаҭ алидерцәа», «адемократиа» иахшаз, иааӡаз, ҳаазқәылаз ирацәахеит. Аха, иззымдыруада, урҭ рыжәлар ргәаҿы инхартә еиҧш акгьы рҭынхом, ҳ-Баграт ду иажәала иуҳәозар: «Аҧшқа иҧхызеиҧш наҟ имҩасуеит»). Сергеи Уасил-иҧа аполитикаҿы дҟьалан дмааит, нахьхьиӡа аахыс аҧсҭазаара ду ахь ишьаҿақәа еихигон ишәаны, изаны, иҵаны. Ус шакәу имҩашьо иубоит асовет аамҭа инаркны дызнысыз амҩа уаныҧшылар. Абарҭқәа зегьы афырхатҵа ихаҿсахьа гәылырҭәаан аарҧшраҿы ишхадоу дырны автор инатҵшьны шьаҿа-шьаҿа зегьы ҳлырбоит, зегьы ҳлырҳауеит аҧхьаҩ игәникылартә, дазхьаҧшыртә еиҧш фактла ишьақәыргәгәаны. Абраҟа, ҳахшыҩтҵак иацхраарц иаҳгәалаҳаршәап ихаҭа иҳәахьа: «Я пришел на президентскую должность не как маленький «корольчик», а как менеджер избираемый народом на определенный срок. Управлять процессами, экономикой, тем, что происходит. Буду справляться – будет доволен народ. Не буду справляться – я найду мужество признаться себе в этом и вовремя уйти».

Аҭыҧ ду аҿы уаныҟоу аамҭазы ас аҳәара фырхатҵарак иаҩызоуп, насгьы изҳәаз ауаҩы ихаҭареи, ижәлари, иматҵуреи дшырзыҟоу, дышрыхәаҧшуа удырбоит.

Екатерина Бебиа лышәҟәаҟны арахәыц ҟаҧшьы еиҧш иагәылсны иҵоит Аҧсны аҩбатәи ахада Сергеи Багаҧшь иҟәыҵоу ҳәынтҟарра-уаажәларратә усзуҩык, аҧсадгьыл патриотк иаҳасабала имаз харанаҧшра, насгьы ииашан ишеиликаауаз атәылақәа реимабзиара аполитикатә ҧсҭазаараҿы жәынгьы-ҿангьы иаҵанакуаз шырацәаз, апроблема хадақәа ишреиуаз. Ашәҟәаҟны инатҵшьны иазгәаҭоуп Сергеи Уасил-иҧа зегь раҧхьаӡа иширгылоз ақырҭуа нацистцәа иаҧшьыргаз аибашьра иахҟьаны ҳаҟазаареи ҳаҟамзаареи рҳәаақәа анеидыҕәгәалоз аамҭазы Урыстәыла дуӡӡа иҟанатҵаз ацхыраара, иара иахьагьы еиҧмырҟьаӡакәа иҟанатҵо агәцаракра ҳаҭыр ду шақәитҵоз, ҧхьаҟагьы ҳаиҩызара, ҳаицхыраара арҕәҕәара шаҭаху. Убарҭқәа инархыҳәҳәо аҟынӡа аҭакы аман Урыстәыла Аҧсны ахьазханатҵаз. Сергеи Багаҧшь зынӡа иишан иҳәеит ҳҭоурых адаҟьақәа ирзынхо абарҭ ажәақәагьы: «Мы благодарны России за защиту, за смелый шаг, который стал точкой отсчета новейшей истории Абхазии».

Ҳзыхцәажәо амонографиа иагәылоуп Сергеи Багапшь ихаҭареи иҳәынҭқарратә усуреи рҭәы зҳәо (иҭеиҭыпш бзиахәгьы уабрахь иналатцаны) зҿлымҳара уаҩы иззиуша ауаа нагақәа – ашәҟәыҩҩцәа, аҭцарауаа, аполитикцәа, аҳәынҭқарра-уаажәларратә усзуҩцәа рҳәахьақәа. Урҭ аматериалқәа автор еизылгеит, илыпшааит, иҭылтцааит еиуеипшым апериодикатә кьыпхь аҿы. Иара убас интервиу ҳасаблагьы зажәақәа, зҳәахьақәа зҿылхызгьы аумаҷху. Арҭ зегьы имариоу усӡам, апшаареи, аҭтцаареи, урҭ рҟынтә еиҳа ихадақәоу ралҟәшәаареи аҟыбаҩ ҷыда рҭахуп. Урҭ акатегориақәа, насыпла аҧсабара илнаҭеит Екатерина Бебиа дызҿу, лыпсҭазаара зегьы ззылкуа лус инхьамырнааӡакәа иналыгӡаларц.

Ҷыдала иалкаан иазгәаста̄рц сҭахуп, ашәҟәы автор хаҭала дшырҭааз, Сергеи Уасил-иҧа даараӡа бзиа дызбоз, иуаҩышьа пату аҟәызтҵоз, аполитика аҟынгьы акыр аус ицзухьаз, хылтцшьтрыла иаҳзааигәоу Нхытц-Кавказтәи ареспубликақәа рацәаны. Екатерина Гьаргь-ипҳа араҟа дрыҿцәажәеит Апсны аҩбатәи ахада ибзиаӡаны дыздыруаз ауаа хатәрақәа, ашәҟәыҩҩцәа, аҭцарауаа, акультура аусзуҩцәа, аха зегьы ирхаданы – аполитикцәа дуқәа, арҭ ареспубликақәа ирхадацәаз. Арҭ аҿцәажәарақәа ашәҟәы атцакы дыртбааусит, афырхатца хада иҟазшьа ҷыдарақәа аадырпшуеит, хылтцшьтрала иаҳзааигәоу ихатәы жәлар реипш ишипхьаӡоз дыртцабыргуеит. Аха абраҟагьы иалкаан Сергеи Багапшь гәыблыла ихцәажәо роуп абазакәа. Урҭ еиҳа хшыҩзышьтра шриҭоз ҩашьара аҟәзам, иаагоу афактқәа Абазатәи араион аптцараҿы илша шырацәазгьы апхьаҩ еилнаркаауеит.

Автор Нхытц-Кавказтәи ареспубликақәа рҟны еицырдыруа ауаа рыҿцәажәарақәа ианылтцаз ирызбзоураны ҳара еиҳагьы еилаҳкааит Апсны аҩбатәи ахада Кавказ зегьы аҟны дапхьагылан, дпызан дшыҟаз, дзыхьӡаз иаацьаушьаратәы ишырацәаз.

Иҳақуп ажурналист, аҭцарауаҩ Екатерина Бебиа Ҭырқәтәылаҟа дцаны Сергеи Багапшь идҳәалоу агәалашәарақәа рантцара лҽахьазылкыз, избанзар уи аҭцыхәтәантәи иофициалтәыз ныҟаран иҟалеит уахь ицара. Антцамҭақәа иаадырпшуеит Сергеи Багапшь араҟа инхо ҳцьынцьхылтцшьтрақәа ибзиан дыздыруаз шырацәаз, ҿыц дызбазгьы: «Ара дааны, игәбылра ҳаркны наӡаӡа дышпаҳацәцеи?», ҳәа ирҳәо ауаҩы игәы инамырхьыр залшаӡом.

Итцабыргны, Сергеи Багапшь знык дызбаз, дзыҿцәажәаз дарбанзаалак ауаҩы игәаҟны пхаррак нимыжьыр залшомызт. Ашәҟәаҟны еизгоу агәалашәарақәа зегьы ирныпшуеит Сергеи Уасил-иҧа урҭ зегьы гәык-псык ала бзиа дшырбоз, иаргьы убас гәык ала дшырзыҟаз.

Абарҭқәа зегьы инарҷыданы, еиҳагьы иалкаан ашәҟәаҿы автор хшыҩзышьтра ду рзылуит Сергеи Багапшьи Урыстәыла анапхгареи реизыҟазаашьа аарпшра. Ус имариома, ҳара ҳҳәынҭқарра маҷ ахада изы, адунеи зегьы зырхыцхыцуа Урыстәылатәи Афедерациа анапхгара ус гәата-бгьата днарыдтәалан рацәажәара? Уи заманала илшон Сергеи Багапшь. Урыстәыла ахадацәа Владимир Путини Дмитри Медведеви шаҟа Сергеи Багапшь пату иқәырҵоз ибзиан апхьаҩ ибарҭахеит ари ашәҟәаҿы иалагалоу дара рцәажәарақәа рыла. Убригьы ҳазну аамҭазтәи Апсны аҭоурых иадаҟьа хадақәаны ухаҿы иааумгарц залшаӡом.

Уаҳа саламлакәа, абраҟа иаазгоит Урыстәыла дузза аполитикатә лидерцәа Сергеи Багапшь ихаҿсахьа лаша хазырҭәааша рҳәахьақәа.

Президент РФ Дмитрий Медведев: «Яркий мудрый политик, решительный, волевой человек, он был на-

стоящим патриотом Абхазии. Неоспорим его личный вклад в укрепление независимости и социально-экономическое развитие республики, ее становление в качестве самостоятельного субъекта международных отношений. Сергей Багапш был убежденным сторонником дружбы и союзничества с Россией, неутомимо работал над углублением тесных двусторонних связей между нашими странами...».

Премьер-министр РФ Владимир Путин: (2011 г.) «Ушел из жизни выдающийся политик и государственный деятель, настоящий патриот своей Родины. С именем Сергея Васильевича Багапш связаны первые шаги Абхазии в качестве суверенного субъекта международного права, его роль в становлении абхазской государственности и социально-эконмическом развитии республики сложно переоценить. В нашей памяти Сергей Васильевич Багапш навсегда останется как принципиальный сторонник традиционной российско-абхазской дружбы, активизации всего комплекса двустороннего сотрудничества. Мы искренне скорбим вместе с братским народом Абхазии...».

Сергеи Уасил-ипа Багапшь иаамҭаӡамкәа, иаалырҟьан ипсҭазаара иалтҷра ихаҭареи иусуреи ибзиан издыруаз ауаа рацәа даара гәалсрала ишрыдыркылз атәы нарҭбаан иҳәоуп ашәҟәаҿы. Автор иаллыпшааит итцабыргытцәҟаан гәык ала ари ауаҩ пату икәызтцоз ауаа хатәрақәа рцәажәарақәа, иҟартцоз адышшыларақәа, ранҵамҭақәа. Ауаҩ нага, ахада бзиа Сергеи Уасил-ипа ичымазареи, ипсышьеи, атцыхәтәантәи имҩахь инаскьагареи уҳәа ртәы зҳәо аматериалқәа автор дацклапшны, инарҭбаан иалырбеит ҳтоурых ишадаҟьахо дырны.

«Моя задача сегодня – заложить такую основу, чтобы тому, кто будет после меня, работалось спокойно уже в

стабильной стране» ҳәа зҳәаз ауаҩы лаша С.У.Багапшь игәахәтәы дахьымӡеит, ипсҭазаара ҿаҟәаны иаанхеит. Ари даара ихьаауагаша милаҭ цәыӡ дуӡӡоуп, насгьы гәытцхас иузцәыртцуеит азтцаара иацьал акәу, мамзаргьы аҳақьымцәа ирыгхаз, ирзымдырыз акәу, мамзаргьы зынӡа даҽаку ҳәа. Абри азтцаара автор лмонографиаҿ давымсит, илҳәоит уи макьана ҭакда ишаанхо, аха знымзар зны уи аиаша аатып ҳәа агәыӷра шлымо.

Апхьаҩцәа ибзиан ирдыруеит ажурналист, ашәҟәыҩҩы, атцарауаҩ Екатерина Бебиа лыттцааратә, лырҿиаратә, лтелехәапшратә дырраҭаракәа уҳәа злапцылтцо лмыруга хада – лбызшәа ишатцоу аласреи, ишамоу абеиареи, ацкьареи, атцаулареи. Уи аҟынтә иҟазшьарбагоуп еилыҷҷа иҟоу апублицистикатә цәаҩа, аха уи адагьы уаҟа хадара рылан иубоит ихымпадатәиу егьырҭ аелементқәагьы – асахьаркыреи, аттцаареи, урҭ рыла ишхаҭәааауа алитература ажанр ххқәа ируаку апублицистика. Ҳзыхцәажәо ашәҟәгьы убарҭ рдунеи аҟынтә иааауеит, еилыхха урысшәалагьы апсышәалагьы ицәажәоит. Автор лышәҟәы ҩбызшәак – апсуеи аурыси рыла иапҵоуп, аха урҭ еипырхагаӡам, имыцхәны иубом, наҟ-ааҟ еицхыраауеит, иҭибагоит, акәымзар.

Егьырахь, псаҭала иаҳҳәозар, Екатерина Бебиа лышәҟәы «Аҟәыӷареи афырхатцареи рымҩа» иабзоураны Апсны атцеи лаша Сергеи Уасил-ипа Багапшь ажәа иалху абаҟа излыргылеит. Ишдыру еипш, ажәа иалху абаҟа аҟара апсынтцра ду змоу даҽа баҟак ыҟаӡам. Абиблиаҿгьы баша иауҳәаху ажәа зегьы ирылагамҭоуп ҳәа.

Сыстатиа хсыркәшоит ажәытәӡатәи абырзен поет, адраматург Менандр иажәақәа рыла: «Тот, кого любят боги, умирает молодым». Ааи, убас анцәеи ажәлари бзиа ирбоз иакәын ауаа лашақәа рхаҭарнак, зыпсаҭа шкәакәахаша, Апсны атцеи ду Сергеи Уасил-ипа Багапшь.

Уи ихьӡ наунагӡа ижәлари иҵсадгьыли рҿы инхартә иҟазҵаз баҟоуп Екатерина Бебиа лышәҟәы «Аҟәыӷареи афырхаҵареи рымҩа».

2019 ш.

P.S. Екатерина Гьаргь-иԥҳа, бара бзы иҟоуп аҳәатәы рацәаны! Сара исылшаз (статиак уаҳа акәа исызҭамыгӡеит) ҟасҵеит, имаҷуп, аха гәыкала – даҽакала иуҳәозар, бзыԥсоу дырны. Амала, агәра згоит (уи иахьа, ма уаҵәы акәымзаргьы, бара бзын ажәа иалху абаҟа зыргылауа дшыҟалауа! Уи иҳәап аамҭак ибыцану (бызҭахугьы ибыҵашьыцуагьы) ирзымҳәаз абаҟара зуа ажәа хатәра. Ус иҟоуп ақәра ду змоу аҭҵаарадырра ақьабз! Кәрыжәаа ирықәламзаргьы, уи ҳара ҳҟынгьы аҭыԥ ылнаххьеит. Убри еиԥш аус бзиа амҩа азҭаз рыгәҭа бгылоуп бара, Екатерина Гьаргь-иԥҳа!

Гәыкала, Руслан Ҳәанеи-иԥа Қапба.
Аҟәа, 23.07.19.

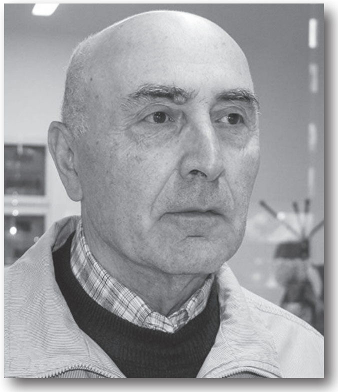

АԤСУАРАЛА ИҨЫЧОУ АХАҾСАХЬА

А францыз литература аклассик Виктор Гиуго (1802 –1885) иҩуан: «Просвещать народ – значит повышать его нравственность; делать его грамотным – значит цивилизовать его. Всякого рода грубость тает, словно на огне, под влиянием ежедневного чтения хороших книг».

Абри ахшыҩзцара сгәаланаршәеит ажурнал «Алашара» (№2, 2016) иану (повеступ ҳәа азуҳәаргьы узцәыԥхамшьо), шәагаала рацәак идуум ажәабжь «Асас ҟьала». Уи аҩымҭа автори аԥхьаҩи иаци иахьеи еибамбеит, иаԥҵамҭақәа рыла дидыруеижьҭеи акыр ааҵуеит, ихатәроу рҿиаҩны ҳлитературатә ԥсҭазаара ахьеилашуа дшалагылоу мҩашьарада ибоит. Жәаҳәарада, ас еиԥш иҟоу иԥсабаратәу аибадырра, аизааигәаара ашәҟәыҩҩы хаҭала иахьиныруа, насгьы ирҿиаратә ԥсымчхара ахьарӷәӷәо, хыҵхырҭак иахьаҩызоу анаҩсангьы, ажәа сахьарк аҿаԥхьагьы уи имоу аҭакԥхықәра еиҳагьы аҵак ҷыда анаҭоит, иҳаранакуеит, аԥсҭазаара инаӡааӡаны агәылаԥшраҿы илаԥшҳәаа арҵаруеит.

Аԥхьаҩ, ишубо еиԥш, араҟа иҿыцу, насгьы ухаҭа иузымдыруа ҳәа акгьы сҳәарц саҿӡам, урҭ акатегориақәа зегьы абаҩхатәра змоу, дарбан шәҟәыҩҩзаалакгьы иха-

ҭашьатә ҟазшьақәа рахь иупхьаӡаша шракәу, ирҿиаратә хсаала ишаҵанакуа, уи адунеи ҭбааҭыцә ишатәу иудыруеит аӡәы уиеитцамкәа.

Сыстатиа алагамҭаҿы исҳәеит зыӡбахә сымоу ашәҟәыҩҩы иапҵамҭақәеи уареи ибзианы шәшеибадырыруа атәы, аха убас шакәугьы, истахуп иудызгаларц уи инапала иифыз ипсҭазааратә нысымҩа. Избанзар, уаҟа уаргьы саргьы еилыхха иаабоит уи ирҿиаратә мҩаҿы уаҩы дзызҿлымҳахаша жәпакы. Урҭ зегьы, аинтерес рытцоуп, ашәҟәыҩҩы ипсҭазаареи ирҿиаратә мҩеи наҟ-наҟгьы иҭызтцаауа изгьы.

Ус анакәха, ҳазызырҩып сыстатиа зызку ашәҟәыҩҩы Валери Касланӡиа инысмҩа:

«Сара, Касланӡиа Валери Платон-иԥа сиит Апсны, Очамчыра араион, Кәтол ақыҭан 1943 шықәса, ноиабр 23 азы. Сара сиаанӡа саб Платон Шьардын-иԥа Аҩбатәи Аҵьынцьтәылатәи аибашьра Дуахь ипхьан, хабарда дыбжьаӡит. Срааӡон сан Аршба Венереи санду Ӡыкәыт Жьибеи. Рапхьа Кәтолтәи аа-класстәи ашкол сҭартцоит. 1952 шықәсазы, саб иашьа еиҳабы, еицырдыруа апсуа артист ду Леуарсан Шьардын-иԥа Касланӡиа ааӡара Аҟәаҟа сааигоит. Убри ашықәсан, Аҟәаҟа лан лахь нхара дааеуит сара сангьы. Ас еиҳа алшара лоуан лассы-лассы сбара. Саб иашьа ахьӡ ду шимазгьы, илшарақәа рацәамызт, ҳартистцәа зегь реипш, иуалафахәы ҳаракымызт, арахь иҩнаҭа неи-ааи агмызт. Убартҟәа гәаҭаны, сан илылшоз ала ацхыраара ҟалтцон – сшьатцатәы, сышәтцатәы иаглырхомызт.

Усҟантәи аамҭазы ақалақьаҿы иҟаӡамызт апсуаа апсуа школ аҿы атцара ахьыртцоз, убри азыҳәан А. С. Пушкин ихьӡ зху аҩбатәи аурыс школ сҭеитцоит. Ҩышықәса Кәтол атцара шыстцахьазгьы, аурыс бызшәа ахьысзымдыруаз азы, класск сеитцатәны сиртәоит. Шықәсык ашьҭахь иаатуеит Аҟәатәи 3-тәи апсуа школ; уахь сииаигоит. Ҩышықәса аатцуаны, ахпатәи ашкол аҿы атцара зтцоз апсуаа реиҳараҩӡак ҳаиаргоит иапсуа школны иҟартцаз Аҟәатәи 10-тәи ашкол ахь. Абра, 1962 шықәсазы салгоит абжьаратә школ, сагьҭалоит М. Горки ихьӡ зху Аҟәатәи артцаҩратә институт, аҳәаанырцәтәи абызшәақәа рфакультет. Аҩбатәи акурс сыштәаз арра сыргоит. Хышықәса аррматцура схызгеит. Сгьежьны санааи, аҭоурыхтә факультетахь сиасуеит, сагьалгоит 1970 шықәсазы.

Санхәычҳыз аахыс заaигәа сыҟаз, иахьеи-уахеи избоз ауаапсыра – ҳажәлантәқәа, иара ус ҳгәылацәа, рыпхарра снырyан, аӡәгьы дсықәыцәҟьаны иҟамлацызт. Иҟалап абыда иахьсызҳауаз, насгьы саб иаҳаҭыр азы акәызтгьы урҭ гәыблыла изсыҟаз, аиашазы, саргьы схәычҳыхпараны сыҟамызт.

Ашкол санҭаз, аа-класск срылгаанӡа, еспхынра, апсшьара мшқәа раан, ақыҭахь, санду лахь срышьҭуан. Уа дыҟан жәаха шықәса сара сатцкыс еиҳабыз саб иашьа еитцбы Нури, иашьеиҳабра сзызуаз. Саргьы абри аамҭа сазыпшын. Сара снеиаанӡа, санду лыпҳа еиҳабы лҟынтәи аӡәымкәа илымаз лмаҭацәа ҳаҩны ианааилак, аӡырла злалахьаз ашәыр рфар луӡомызт, «макьана с-Дажә (ус хьызҷыданы исалҳәон) агьама имбаӡац» ҳәа.

Саб иашьа, санду лҟынтәи апсшьара мшқәа нтцәаны санааилак, мамзаргьы цьара данцоз, ма данаауаз, даасыпхьаны сзамҩа иҩнацәак инарыбжьакны, нас днырҩаханы игәызуан. Уи агәыдкылара иахаҭыпны иҟаз акы акәын. Сара даара сгәы ҟанатцон, ичыдоу бзиабарак, гәыбылрак атцызбааун.

Абри сахьиз, иахьсызҳаз Тур ихәаҿы доуҳатә беиарак ықәымкәа иҟамызт. Иҟалап уи ҟазтцоз аҭып апшӡара акәызтгьы. Тур ихәы аҩганк рытцан аӡиас хәычқәа мҩасуан, аҟьаҟьарахь ианнеиуаз еилалоз. Уи азы акә-

харын аҩӡиаскгьы Лаӷәашь зрыхьӡыз. Ахәы аҟынтәи амшын ухыпшылон, ихыз акьанцьақәеи аӷбақәеи ибзианы иубартәан. Амшынахь улапш урхаанӡа, хыхьынтәи уалапшуан тҵиаа хкыла еилышьыз абнаршәыра ду Ҷаҷал. Амшынгаҿала ицоз адәыӷбақәа рыбжьы ықәыҩуан.

Сара сабду Шьардын сихьымӡеит, аха ирҳәо исаҳахьеит, аибашьра ианалага, саб ипҳәысаагара иара ишапшьыгаз. Ус изитәахыз аҳәара атәахны исыпхьаӡом, иара усгьы еилкаау џьысшьоит. Сабду зыхшыҩ тҵаулаз, хара ихәыцуаз шиакәыз ҩашьомызт. Ажәак ала, сшара зыӡбыз иара иоуп.

Сабду ихаан аахыс ҳаҩнаҭа ауаа агханы иҟамлацызт. Хәылбыҽхала абрахь еизон аҿар – арҵарцәеи аҭыпҳацәеи, аҳаблаҿы инхоз рыдагьы Кәтол агәы аҟынтәи, Цьгьардантәи. Уи атрадициа инерциала, сабду даныҟамлагьы иаауан, саргьы сахьӡеит. Сабду даныҟаз, еиҳарак аҿар еизызгоз, ирзеиҭеиҳәоз ажәабжьқәеи алакәқәеи ракәын. Сзааӡаз саб иашьа, абри аамҭа игәалаиршәо исеиҳәон, иаб Шьардын уахык еиҭеиҳәаз алакә, аҽазнык ишцәырымгоз, ианакәызаалакгьы лакә ҿыцк шыдирҳауаз, ари даара ицьоушьартә иҟоуп. Аха урҭқәа разҳәоз даныҟамлагьы, аҿар арахь имҩахытцуан, дара ахәмаррақәа апшьыргон, ачамгәыр, аҧандур адырҳәон, ашәа ацырҳәон, рлафқәа, рыцуфарақәа нтцәомызт.

Ҽынла сҩызцәа хәыҷқәа хәмарыртәас ирымаз пшӡара згымыз ҳашҭа еихых-еитцых акәын. Ара еизоз ахәыҷқәа зегьы рааста сара среитцбын, аха рызхара ихәмарны, иаапса-икараха, амжәа ашәшьыраҿы ианаатәалак: «Ушьҭа Тарасхан иученик лакәк ҳзеитаҳәеи» ҳәа сыхтәаркуан. Тарасхан зыхьӡыз сабду иашьеиҳаб, зҿапыц ӷәӷәаз, жәлар рызбаҩцәа ируаӡәкыз Хакәыцә-ипа иакәын. Даара бзиа сибон, џьара дыҟаны сзеигәырӷьаша акы нысзааимгоз ыҟамызт. Ҳаҩнқәа иааигәаны еивагылан, сыхьӡ ҳәаны иҩныҟа снеигон, сирхәмаруан, алакәқәа сзеиҭеиҳәон, Хәацьа Шьардын илакәқәа инадыркны.

Ҳаҩны иҟан зышьтәыхра сцәыуадаҩыз, зцәагьы зыбӷьыцқәагьы даараӡа ижәпаз, сахьа рацәала ирхиаз «Абжьасцәа зшәу» зыхьӡыз ашәҟәы. Уи ианааиртлак, напҩырапшӡала урысшәала иақәҩын, саб иашьа иҩызак иҟынтәи гәаларшәагас ишииҭаз атәы уазҳәоз. Ахәыҷқәа анеизалак, абри ашәҟәы сгәыдырӷәӷәала иааганы иаарымтцастцон, нас абӷьыцқәа аартуа, асахьақәа рҿы ианыз изустцәаз, излацәажәо атәы раҳәара салагон. Иахьагьы исгәалашәом урт Тариелраа, Автандилраа, Тинатин, Нестан, Дарицьан уҳәа рызбахә зҟынтә исаҳаз. Иҟалап Мушьни Миқаиа, Владимир Касланӡиа, ма Қарбеи Касланӡиа рыбжьы тыганы иапхьозтгьы, сара усҟан смаҷӡазар акәхарын, исаҳауаз сгәалашәараҿы иаанымхакәа иҟамызт. Ус сгәы изаанаго, ҽенак, усҟан хпаҟа шықәса среиҳамызт, Тарасхан иҿы сшықәаз, аколнхарахь иҟаз иҷкәын Қарбеи, ашҭа дааҭалеит. Аб иҧа акы еиҳәарц шиҭахыз ихаҿы иқәибаазар акәхап: «Изакәи Қарбеи, иузымхәо жәабжьс иумоу?» ҳәа диазтцаайт. Қарбеигьы иаб дицәыпхашьо, пҳәыск лызбахә ҳәаны, лытцҩақәа шҽеимыз атәы аусураҿы ишиаҳаз иаҳәара далагеит. Иахьеипш исгәалашәоит, сара схы раҳаны срымтцагыланы срыхәапшуа сшырзызырҩуаз. Ари гәазтәаз Тарасхан, схы ааишьышьын, ус инацитцеит: «Ҟьит (ус сеиҳәон иара), уара макьана уеиламдадаӡац узаҳзызырҩуазеи?!» иҳәеит, сцьашьашәа даасыхәапшын, Қарбеи иакәзар, ччараха исит, сара, ҳәарада, излацәажәоз акымзарак сзеилымкааит усҟан, аха амни ажәа «уеиламдадаӡац», Қарбеи дзырччаз, схаҿы иаанхеит наунагӡа, саныҩеидас излацәажәозгьы сеилнаркааит.

Аҟәа ашкол сахьҭаз, уарла-шәарла аӡәы машәыршақә псышәак иааиҿытцымшәозар, зегьы урыс бызшәала акәын ишцәажәоз. Абжьаапны сызцыхәмаруази, ақалақь аҿы сзыцныҟәозгьы еиҭах урысбызшәан ҳазлеицәажәоз, аха зны иадамхаргьы, саб иашьа иҩнаҭаҿы псышәамзар даҽа бызшәак смаҳацт, убри иабзоураны, насгьы схәычра ақыҭаҿы иахьымҩасыз ирыбзоураны апсуа бызшәа схатәы бызшәаны исзаанхеит.

Апхынтәи апсшьара мшқәа раан, саб иашьа идтцала, 2–3 тетрад нбанпшӡала шәҟәык хҩылааны исыртәыр акәын, нас хымпада дахәапшуан, ахәшьара аиҭон. Пату изақәын нбан пшӡала аҩра.

Саныхбыцха, 15 –16 шықәса анысхытц, ақыҭарахь ацара сгәампхо сҟалеит, апхынра ақалақьаҿы исхызгар еиҕьысшьеит. Ари сҭахра иаҿамгылеит саб иашьагьы уи ипшәмапҳәыс Кәытцниа Ҭамара Бинагә-ипҳаи. Ҭамара лнапы итцылхуаз зегьы еиҿкаан, саргьы уи аҟазшьа сылалааӡон. Абас, ақыҭа сыпсы шалаз, исызгәамҭаӡо ақалақьахь сыбзиабара аиасра иаҿызаарын, ажәакала, сықалақь ҷкәынхон, аха жәашықәса исоуз ақыҭа ааӡара, зегь акоуп, иахьа уажәраанӡагьы иснумбаалар ҟалом.

Аитцбыратәи акласскәа рҿы сантәаз, асахьаҭыхра ҳахысуан. Сҭыхымҭақәа артцаҩы азҿлымҳара азыҟалтцеит. Ҽнак ашәҟәы ианыз Герцен данҟәыпшызтәи исахьа аватман қьаадаҿы иҭысхит. Ари збаз артцаҩы, ашкол адиректор илзылган дызхатәаз астол аҟны иқәтцаз асаркьа иатцатцаны илыман. Сара усҟан апионерцәа рыҩнаҿы асахьаҭыхратә кружок ахь сныҟәон, ашьҭахь, асахьаҭыхратә школ анаат, саб иашьа уахь сганы сҭеитцеит, уа Вера Феодор-ипҳа Европина ҳәа артцаҩы бзиагьы дҳаман. Слырҽхәон, ашәыгақәа ицқьаны иахьеиластцоз, апштәы бзианы иахьызбоз. Ҽнак, ажурнал «Амцабз» аҟынтәи иааиз хатцак, ахәыцқәа ирҭыхымҭоу сахьак данаҳәа, сара акварельла иҭысхыз пеизажк илҭан, ажурнал ианын. Асахьаҭыхраҿы схәыдамшәа саниба, саб иашьа изби Қарҭ асахьаҭыхратә академиа сҭеитцарц, саргьы сазыразны сыҟан, аха изыхҟьаз сыздырзуам, ашкол саналгоз ашықәсан: «Сара сархитекторхар еиҳа исҭахуп» ҳәа саб иашьа иасҳәеит. Архитектор бзиа дагьсахьаҭыхҩуп, уигьы мап ацәимкит. Аресторан «Амра» архитекторс иамаз иахь сиган, архитектура иатцоу амаанақәа сиртцон, еиуеипшым апроекциақәа сирҟатцон. Даара игәы сызҭаны сыҟан, саб иашьа дынидтцаалоз, сирҽхәон. Ус ашкол алгара ааигәахо ианалага, Аҟәа ааныжьра, тәымцьара аҟазаара сҭахымхеит, сангьы Қарҭҟа сцара дазгәырҕьо дыҟамызт, аха лабхәанда иалҳәар лҭахымызт. Атцыхәтәаны, игәы нсырхар ҳәа сышшәоз, иасымҳәар амуит. Иасҳәаз, иаацьасшьартә, ҭынч идикылеит. Уаанӡа: «Уа аҩызцәа дуқәа сымоуп, хымпада уаанахәартә иҟастцоит», ҳәа, зныкымкәа сгәы ирҭынчуан, апышәарақәа ртәы анаацәырызгалак. Уажәы, акыршықәса рышьҭахь агәаанагара соуит, сымцара мап зацәысымкыз. «Иудыруеи, аӡәы дхылхны уа даанхаӡар» ҳәа дазымхәыцуа дыҟамызт. Санарпысха исеиҳәалон: «Қыжә, (ус акәын схәыцы аахыс ишсеиҳәоз) избоит шьҭа аӡәы дааугаратәеипш ишузҳазгьы, мап сҳәом, аха суҳәоит атәым милаҭ иреиуоу сыҩны дыҩнаумгалан» ҳәа. Иҳәатәы сшахымпозгьы, абри азтцаараҿы сцәанырра сиааит – хатәҩызас далысхит Урыстәыла инхоз аурыс ҭыпҳа – Ольга Уасил-ипҳа Мервонцева. Сгәы иҭаскыз шықәсык исызиаҳәомызт, изсыгәаҕьуамызт, игәы нсырхар сҭахымызт, аха иалысхыз аҭыпҳа лахь исызцәыртцыз абзиабара сызхымҽеит. Саалаган саб иашьа ашәҟәы изызҩит, сгәы иҭаскыз антцаны. Атцыхәтәан абас зыҩуан: «Мап ҳәа соуҳәар, даазгаӡом, аха нас мышкызынгьы ҽаӡәы

даазымгарашәа схы збоит» ҳәа. Иара иҟынтәи аҭак саҳаанӡа, сан лахьгьы снеиуамызт, саб иашьа иахьгьы. Аус ахьызуаз турбазаҟны сыпҳьон. Ахымш рыҽны ацҳаражәҳәаҩ дысзынаишьҭит. «Абас еипш сзыҟаитҵоит ҳәа сгәыҵуамызт, аха ус ианиҭахха, мап ицәыскуам», ҳәа исзааицҳауан. Ҭацас иоуз аурыс ҭыпҳа даниба инаркны, иблаҿы дааит, иара ипсы ҭаҵаны лызбахә бзарӡыла акәын ишиҳәоз.

Арра саныҟаз, актәи ашыҟәс даараӡа исцәыхьанҭан. Ахәыҷқәа реипш игәхьаазгоз рацәаан. Уаҟа ԥсыуак дсыцмызт, ԥсыуаҟазшьак збомызт. Избоз зегьы сара сзы итәымын, сгәы злаcҟажари ҳәа схәыцуан. Иарбан ҩымҭоу сызлахаз салызхра ҳәа, аԥсуа шәҟәыҩҩцәа рҩымҭақәа сгәаласыршәон. Аҵыхәтәан иалысхит М. Лакрба ишәҟәы «Аламыс». Саб иашьа изысыцҳан, лассгьы исзынаишьҭит. Аамҭа ансоулак саԥхьон, Аԥсны сыҟоушәа, смилаҭ срылоушәа, сахьыҟаз аҭыԥ схадырштуан сзыԥхьоз (уаанӡагьы сзыԥхьахьаз) ажәабжьқәа.

Саб иашьа атеатр садиԥхьалон. Аспектакльқәа анцоз сигон, апиеса ҿыцқәа анеилдыргоз саргьы снеигон. «Отелло» даныхәмаруаз, 2 –3 сааҭ аспектакль алагара шагыз атеатрахь днеиуан. Ихала агрим ҟаитцон, сара сидтәааланы сихәаԥшуан. Нас Отелло ишәҭатәқәа рыла иҽеилаҳәаны асценахь аҵәыҵырҭаҿы днеиуан, нас длеиҩеиуа ироль иҽалаирхалон. Избон саб иашьа уажәраанӡа исацәажәоз шиакәмыз, уантәи ахԥатәи аиарусахь сишьҭуан: «Пшьаала утәаны аспектакль уахәаԥшла» ҳәа насаҳәаны. Саб иашьа 5–6 пиеса еиҭеигахьан. Ҽнак даасыԥхьан, сааиваиртәан: «Уааи абри иусырбо уаргьы еиҭага, саргьы еиҭазгоит, еиҳа еиӷьны еиҭазго даабап», – иҳәеит.

Еиҭазгаз саирԥхьеит, нас иара еиҭеигазгьы данаԥхьа: «Еиҳа еиӷьны еиҭазгада, угәы ишԥаанагои?» ҳәа дсазтҵааит. «Исыздыруам уара еиҭоугазгьы сара еиҭазгазгьы ирҳәоу акоуп», сҳәеит. «Уа уиашоуп, аха рҳәашьа еиԥшума? Аҳәоу убас еиҿкаатәуп, артист ибз ҵнамҽуа, аҳәара изымарианы; ажәақәа еихышәашәо ицозароуп», - иҳәеит. Спиесақәа анызыҩуаз абарҭ ажәақәа есымша схаҿы иҟан. Убас, санқәыԥшыз, ныҳәак, ма аӡәы имш ира ҩнаҭак аҿы ианазгәаҳҭоз, сцамҭазы есымша исеиҳәон: «Уца, Қыжә, аха уҟәышны уҟаз, ухы умырԥхашьан, ужәла умырԥхашьан, саргьы сумырԥхашьан» ҳәа. Ҳҟәыԥшра ҳанахнаԥаауаз ыҟан, аха саб иашьа иажәақәа шаҟантә сааныркылахьааз. Амц ҟазшьа баапсны ишьон. Есымша дсыцклапшуан аиаша сҳәоу амц сҳәоу еилика арц. Амц зҳәо – аикәым иашьҭоу, ма иҟазҵаз иоуп. Амцҳәара намысдароуп. Ианакәзаалакгьы аҵабырг догмак исзаҩызан, аха зҵаарак аҿы амц иасҳәон сзааӡаз. Сҽеилаҳәаны ҭыԥхак слықәшәарц аҩны сандәылтцуаз: «Уабацои, Қыжә?» ҳәа дансазҵаалак – «сҩызцәа рахь сцоит» ҳәа иасҳәон, сӡамҩақәагьы иҭыҟаԥшьааӡа иааҟалон, исҳәаз сацәымԥхашьаны – Қыжә, амц шузымҳәо збоит… уахьцо еилкаауп, аха убраагьы уҟәышны уҟаз, - ҳәа насеиҳәон дысзыразны.

Леурсан иаҳәшьа Хәыхәа – апоет, апрозаик Мушьни Миқаиа иан – лашьа акырынтә иалҳәо саҳахьан: – уаҳәшьа дукәаахшоуп, усгьы уара дуааӡеит, ухьӡала дызҭаумгалои аҷкәын ҳәа. Усҟан иара ҳамҭак акы дазхәыцуа, ҿымҭӡакәа днатәон, нас – иҟоу бдыруоу, саҳәшьа бхатцкы, лажәа аҭакс дналагон: – ибҳәаз саҳауеит, сыхьӡала дҭазгаларгьы амуеи, аха ара иҟоуп, ус сызмырҟатцо, сҿазҳәо даҽакы. Сара сыхьӡ еиҭазҳәо ыҟоуп, сыздыруагьы маҷҩым, иқәрахьымӡахаз сашьа иакәзар, ихьӡ абри ҳаҷкәын ила инхароуп, ирҳәаларoуп. Убри аҟнытә ауп сыхьӡала дызҭасымҩуа. Егьирахь Қыжә ҳзықәгәыӷуа ҳаҷкәын иами, – ҳәа саб иашьа иажәа аахиркәшеит.

«Уаҳәшьа дукәыхшоуп, уеилыскааует, уи аӡбахә уаҳагьы салацәажәом» – лҳәеит илаҳаз аҭакс.

Абри афакт амцарагьы заҟа аҳәоузеи саб иашьа заҟа иҵауланы дхәыцуаз, заҟа хара днапшуаз, ауаҩра имаз, аешьара нцәахәык еипш дахәапшуаз.

Ажәеинраалақәеи ажәабжьқәеи рыҩра салагеит 17 шықәса анысхыҵуаз. 1961 шықәсазы ажурнал «Амцабз» ианылеит рапхьатәи сажәеинраала «Амшынтца» иахьауажәраанӡа ҿырҳәала исгәалашәо. Уахьынтә пшьцәаҳәак аазгоит:

> «Цьота ицәымӷуп имшынтца
> Иахьанылоу уаҟа ҩба.
> Агәаӷ шьҭыхны иҽекынтца
> Дыпхамшьа ианитәоит лабҿаба.

Рапхьаӡа акәны сажәеинраала ахәычтәы журнал «Амцабз» (усҟан редактор хадас аус иуан ашәҟәыҩҩы, аҳәынтқарратә-уаажәларратә усзуҩы Мушьни Аҳашба, аҭакзыпхықәу маӡаныҟәгаҩыс апоет, апрозаик Чичико Цьонуа) аҿы акьыпхь ахьабаз сара сатцкысгьы деигәырӷьеит саб иашьа «уҩла, Қыжә, уҩла!» ҳәа саҳәаны, аручка бзиа аахәаны ҳамҭас иситҽеит. Уи сара сзын кыр зҳәоз асимволтә ҭакы аманы иаанхеит сырҿиаратә пстазаараҿы.

1962 шықәсазы иара абри ажурнал ианылоит сажәабжь «Апсызкцәа». Уи ахпатәи акласс азы артцага шәҟәгьы ианылеит.

Аинститутаҿы актәи акурс стәан. Изыҩхьаз сажәеинраалақәа зыбӷьыц рацәаз тетрадкахь ииаганы исыман. Абри атетрад сгәылаӡгабк дапхьарц лҭаххан иахьлыстаз, исыцәлырӡит. Ари ахҭыс даараӡа сшьара сықәнаҟьеит, сзымыҩуа аҟынӡа снанагеит. Ус арра сыргеит.

Саныхынҳәгьы ак зҩып ҳәа гәахәарак сауамызт, аха апоезиа сазҿлымҳан, сҩызцәа-гәакьацәа Таиф Аџьбеи Рауль Лашәриеи рҩымҭақәа саҩсыжьуамызт, срыхлафаауа жәеинраалақәакгьы рзыскуан.

Аррантәи саныхынҳә, аҭцаргьы стцон, аусгьы зуан. Убас аус зухьеит Аҟәа автоколонна №2654 аҿы акадрқәа ринспекторс; ВЛКСМ XV аизара Ду ахьӡ зхыз атурбазаҿы аинструктор еиҳабыс; агазеҭ «Апсны ҟапшь» аҿы еиҭагаҩыс, анаҩсан ҩажәашықәса инареиҳаны аус зуит Апсны аҭоурыхи акультуреи рбаҟақәа рыхьчаразы ареспубликатә хеилак ахантәаҩы ихаҭыпуаҩыс. (Ахантәаҩы аштат аҿы дыҟаӡамызт «почетный председатель» ҳәа дшьан). Абраҟа сусуратә лтцшәақәа иахьагьы избоит, сгәы аздууп. Гагреи Пицундеи ҩ-музеик ареконструкциа рызун, рцәыргақәтца акырӡа ирбеиан. Сыбзоурала Тҟәарчал урыс ҷкәынак закәандарыла еизигаз археологиатә маҭәарқәа, зхыпхьаӡара зқьы инареиҳаны иҟаз, қарҭаа имырхәааанӡа ипырҟәкәаан. Урҭ зегьы ҳархеолог ду Гьаргь Шамба ианҭитцаа ашьҭахь, Гагратәи амузеи аҿы ицәыргақәтцан. Иаҭахны иҟаз усны исыпхьаӡоит, еиҳа аҭцакы змаз архитектуратә баҟақәа жәпакы рҿы иҭуцьлыхыз агәыцәмаҟьақәа иахькыдтцаз, рҭоурыхи рҭцаки зҳәоз аҩырақәа рынтцаны, аҳәынтқарра ишахьчо уанаҳәо.

Хыхь зыӡбахә ҳәаз ахеилак аҿы аамҭаказы аус сыциуан Станислав Лакоба. Уи Апсны аҭоурыхгьы ҭиҭцаауан, апоезиагьы инапы алакын. Ашьыжь аусура дшааизтцәкьа, сара сахьтәаз ахь дааҩналаны, апсшәа саҳәаны, «иацы изҩыз ажәеинраала сузапхьоит» иҳәон. Ас лассы-лассы иҟаитцалон. Ҽнак, аусураҟынтәи аҩны снеины сыштәаз амуза сызцәыртцын, жәеинраалак зҩит. Адырҩаҽны Станислав ҿыц ииҩыз данысзапхьа ашьҭахь, саргьы жәеинраалак шызҩыз иасҳәеит. «Ус-

зацхь!» – иҳәеит. «Иабаќоу, цсышәалоуп ишызҩыз», – анысҳәа, урысшәала «подстрочник» изыќастцар иҭахҳеит. Санизацхьа, даара иреҳәеит. Уаҳа умоума ҳәа дсазтцааит, мап анысҳәа, изыҩларц исабжьигеит. Ажәакала Станислав Лакоба ҿыц смуза ирҿыхеит, аҩра салагеит. Рацхьатәи сышәќәы анҭытцуаз, маӡалатәи арецензиа абаҩхатәра еицамк змаз, иқәрахьымӡахаз афольклорист, акритик, алитературатҭцааҩы Артур Аншба исзыќаитцарц иабжьигеит. Артур даараӡа ирeҳәаны дахцәажәеит. Усќан ашәќәҭыжьыртаҿы аус зуаз апрозаик ду Алексеи Цьениа, иусурахь схагаланы Аншба иифыз саирцхьеит. Ашьҭахь, иара Артур сибан: «Сыгесыргамоит, ушәќәы «Атцәатцлақәа шәтуеит» арецензиа азызҩит. Даара исгәапхеит уажәеинраалақәа, иудысныҳәалоит!» – иҳәан, инапы аасиркит. Сгәы иалоуп, уи исзыќаитцаз арецензиа иахьхызымҩаалаз, иахьсымам.

1983 ш. иҭытцит рацхьатәи сышәќәы «Атцәатцлақәа шәтуеит» зыхьӡу; 1989 ш. – «Алакә цхыз»; 2004 ш. – «Анчa-Кәынча»; 2010 ш. – «Иҿыцбараху адунеи ҩазаҿ»; 2011 ш. – «Жьакәыр-гәымшәа»; 2014 ш. – «Иалкаау»; 2016 ш. – «Аҳ ипҳа».

Сыпиеса «Апќа шкәакәа» С. Чанба ихьӡ зху Аќәатәи аҳәынтқарратә театр иқәнаргылахьеит; «Аилага» иқәнаргылеит Шә. Цачалиа ихьӡ зху Тќәарчалтәи аҳәынтқарратә акомедиақәа ртеатр. Атцыхәтәантәи ашықәсқәа рзы апрозатә ҩымтақәагьы апыстцахьеит. Изӡарым – сгәы рзыќоуп.

Абас ауп, иааркьаҿны иуҳәозар, ишыќоу сышықәсқәа ирҩыз аҭоурых».

Апсны зҽапсазтәыз акультура аусзуҩы, Таиф Аџьҩа ихьӡ зху Апсны аҳәынтқарра апремиа алауреат Валери Платон-ипа Касланӡиа ипстазаараз ииҩыз, ҳалапш зхаагаз адаќьақәа имҩашьо иаҳдырбоит инысымҩа аинтерес шатцоу, ган рацәала ишеилоу, уаҩытәыҩсак, апоетк иаҳасабала ихаҭара шышьақәгылаз, ҩнаҭала дахьынтәаауа, хытцхырҭас иамоу уҳәа жәпакы. Абри анысимҩа, штрихқәак рыла акәзаргьы, иахьалоу иатәышьтраны ицәыртцуеит ухаҿы инхартә еипш, апсуа атеатртә сцена азќаза ду, «апсуа Отелло» ҳәа ахәапшцәа (иапсыуаамгьы убрахь иналатцаны) изгәдууа иззырҳәаз Апсны жәлар рартист Леуарсан Шьардын-ипа Касланӡиа иуаҩгәытбаара, ихаранапшра, апстазаара заќа дагәылапшны идыруаз, заќа дуаҩы аамыстaшәаз, иапсуара ҳаракны икыз, дахӡызааауаз ртәы зҳәо афактқәа. Убарт апстазаара аќәытцәа хәычқәа – иашьа ипа ҿырпштәыс инысмҩаҿы иаaиго – рхатақәагьы апоет ихатaшьатә ќазшьақәагьы хазыртәаауа, иҩнутќатәи дунеи ахь ухьазырпшуа ракәны иќоуп.

Ҳапсуа театртә сцена агәадуракәа ируаӡәку, ҳмилат ртист ду Леуарсан Шьардын-ипа Касланӡиа иӡбахә анысҳәах, инымҩатәны исгәаласыршәарц стахуп иара итцанакуа кырӡа зхытцуа инарҳара аазырпшуа хтыск.

Ари 1954 шықәсазы акәын. 50-ҩык А. М. Горки ихьӡ зху Аќәатәи аҳәынтқарратә ртцаҩратә институт аќны ҿыц иаадыртыз апсуа факультет аҿы атцара хтцон. Ҳарт ҳабжеиҳараҩӡак ақырҭуа школқәа ирылгаз ҳакәын, ҳхатәы бызшәеи ҳмилат литературеи ирызкны алекциақәа иаҳзапхьо ианалага, ҳгәалаќара бзиахеит, избанзар, ақырҭуа бызшәа ҳгәы цәнарҳәхьан, ҿаҳаи дагәеи реипш ҳзеилибамкaaуа ҳақан «ҳанеибадыр» инаркны. Ҳмилат ахь аханатә иҳамаз абзиабара ҳкурс аҿы итәаз зегьы ҳаидныкылт, ҳаизаaигәанатәит, ишырҳәо еипш, ҿык ҳаицтацәажәо ҳаилатцәаны ҳќанатцеит. Сентиабр мзазы Апсуа театр аҿы ицон аспектакль «Отелло». Ҳәарада, англыз драматург ду В. Шекспир иҩымта аӡбахә ҳаҳахьан, уи апсшәаахь И. Чочуа ишеиҭеигахьаз, рацхьаӡа акәны

аԥсуа театр аҿы 1941 шықәса, март 4 – Аԥсны Асовет мчра ашьақәыргылара 20 шықәса ахытцра аиубилеитә рыцхә иадхәаланы ишықәдыргылахьаз. Аспектакль «Отелло» аҩынтә раан ҿыц икәиргылеит Аԥсны жәлар рартист, аԥсуа театр арежиссиор хада Аазиз Агрба. Ҳкурс зегьы ҳгәыргьатцәа, ныҳәак еиԥш иԥхьаӡаны уахь ҳцеит аспектакль «Отелло» абара. Атеатр хыхьгьы тцаҟагьы, ишырҳәо еиԥш, унацәа узрыламтцо кәапеишәа итәын. Аӡ цыруазар, абжьы уаҳарын, еилаҟь итәаз ауаа изыгәзыгәза, рлымҳақәа кыдтцаны изырҩуан, асцена ҿ ицоз ахтысқәа иргәылахаханы ишамоу мҩашьо. Ахәаԥшыҩцәа зегьы реиԥш, саргьы асцена аҟнытә сыбла иабоз, слымҳа иаҳауаз срымпытцахалан срыман. Ус, Отелло Дездемона данихәаҽуаз аамҭазы саԥхьа итәаз ахатца, ибжьы аарла иуаҳаратәы, дналахәытхәыҭит иватәаз аԥҳәыс: – Ари аԥсуа Отелло иарбан театру имырԥшӡара, иҭеиҭыԥш, иҟазара зегь рыла деиҭахәатәуп. Ларгьы ажәак мҳәаӡакәа дышиқәшаҳаҭу ала лхы аалыртцысит. Урҭ ԥсшьаҩцәан. Сара астудент исаҳаз – ҳартист ду изкыз аҽхәыԥхьыз, ахәшьара сгәы иахәеит, иахьанӡагьы исхамышҭуа сгәалашәараҿы иаанхартә еиԥш.

Ааи, амилаҭ ахьӡырҳәага, дарбану змилаҭ гәадура амырҿыхо. Убасҟан аспектакль «Отелло» иахәаԥшуаз ҳара ҳкурс астудентцәа зегьы ҳдырлахҿыхуан, агәалаҟара бзиа ҳарҭон, лымкаала ҳмилаҭ ҟазара ашҟа иҳамаз, ҳцәа иалаз абзиабара аҳәаақәа дырҭбаауан, ишьаҭадыркуан ҳаԥсуа театртә ҟазара акорифеицәа Леуарсан Касланӡиа, Шәарах Пачалиа, Аазиз Агрба, Михаил Ақаҩба, Разанбаи Агрба, Минадора Зыхәба, Анна Аргәын-Коношок... уҳәа досу ррольқәа рынагӡараҿы иаадырԥшуаз абаҩхатәра иатәышьтроу аҟазара ду.

Апоет, апрозаик, адраматург Валери Платон-иԥа Касланӡиа инысымҩа атәы анаҳҳәа аганахь иузныжьуам иаԥтцаны ишимоу, арҿиаҩы зда дхәарҭам, рҕьажәҩара изызуа, бзиабаралеи еилибакааралеи иҳәаақәтцоу аҭаацәара. Иԥшәмаԥҳәыс Ольга Уасил-иԥҳа Червонцева занааҭла даазаҩуп, дыртцаҩуп. Лыԥшәмеи лареи ирыхшеит, ираазеит аԥеи (Даур) аԥҳаи (Наала). Наала Валери-иԥҳа Касланӡиа абаҩхатәра змоу тцарауаҩуп, аҭоурыхтә ттцаарадыррақәа дыркандидатуп, Аԥсныҭәи аҳәынтқарратә университет дадацентуп, Д. И. Гәлиа ихьӡ зху Аԥсуаттцааратә институт анаука аганахьала адиректор ихаҭыԥуаҩыс аус луеит. Уи ҳҭоурых аттцаара иазку аусумҭақәа, акымкәа, иҩбамкәа дравторуп. Нацәақәкыла иуҳәозар, уи лмонографиа, 2017 шықәсқәазы урысшәала Аҟәа иҭытцыз (Аԥсныҭәи аҳәынтқарратә университети Д. И. Гәлиа ихьӡ зху Аԥсуаттцааратә институти ргриф ала) «Генезис и становление Абхазского царства» Аԥсны абжьаратә ашәышықәса аҭоурых аттцаараҿы илагала бзианы иԥхьаӡоуп.

Аԥхьаҩ, стема хадахь сиасаанӡа савтортә хьаҭцра мачҟ аҟара исцәоуцәахазар, саҭоумтцан, аха, ухаҭа ишубо еиԥш, урҭ – аранӡа исҳәази алада сзыхцәажәараны иҟоу ажәабжь: «Асас ҟьалеи» рхи-ртцыхәеи амжәа адац еиԥш еиларсуп, насгьы иаадыруазароуп, ииашоу аилкаа ҳамазароуп ҳзыхцәажәо аҩымҭа автор дазусҭоу, дахьынтәаауа, идунеихәаԥшра зеиԥшроу, уҳәа уб. итц. Тцабыргуп, автор идунеихәаԥшра, ихәыцшьа, иааикәыршаны иҟоу аԥсҭазаара дшазыҟоу, ишиныруа умбарц залшом иҩымҭаҿы иаарԥшу ахаҿсахьақәа рыԥсҭазаарала. Аха убас акәзаргьы, зҩымҭа уаԥхьо ашәҟәыҩҩы, аҭцарауаҩ инысмҩазы аилкаа иаша амазаара кыр аҭцанакуеит, хәарҭара аланы ирыԥхьаӡоит жәынгьы ҿангьы. Сара хаҭала иахьынӡасықәманшәалахо сыздыруам, аха нахьхьиӡа аахыс аҩада исҳәаз ахшыҩзцара, аметод садгылоит, сагьықәныҟәоит. Ус шакәу иахьа уажәраанӡа

иацыстцахьоу, сыҧсҭазааратә мышқәа зықәсырӡхьоу сыҭҭцаамҭақәа ирныҧшуеит ҳәа сгәы иаанагоит.

Аԥхьаҩ, уажәшьҭа ҳхынҳәып ҳтема хада ашҟа – «Асас ҟьала» аилыргарахь. Уажәнатәгьы сацәымҩашьо исҳәоит абри ажәабжь иаԥхьалак (араҟа сара зыӡбахә сымоу ажәа сахьарк аԥсымчхара гәыла-ԥсыла изнырруа, уи иатцоу амагиатә мчы еилызкаауа, аханатә пату ззақәу аԥхьаҩ иоуп, ус гәырҿыцьгас иахәаԥшуа иакәымкәа) имбарц залшом шәагаала имаҷу, аха ухаҿы иианхаша аԥсҭазаара ҟәытцәак исахьаркны иаазырԥшуа ажәабжь ажанр аҿгьы Валери Касланӡиа абаҩхатәра шимоу, ииашоуп – ус шакәу, апрозаҿ инапкымҭа шыцқьоу иахьа уажәрааӡа иапитцахьоу иажәабжькқәа («Ҭандел ихәы», «Абыда ииз», «Агәнахәа»), иповест «Аҵьныш ламҩа» ишьақәдыргәгәаахьеит, ҳлитературатә ԥсҭазаараҿы иреалтәу акы акәны ишыҟоу. Урҭ уажәазы араҟа сыҽралазгалом, ажәабжь «Асас ҟьала» санаԥхьа, исызнарцысыз – аԥсуа жәабжь аҭоурыхи аԥсабареи зеиԥшлашәа акәзаргьы инархьысуа хшыҩзцаракәак ртәы мацара сазааҭгыларц сҭахуп.

Ишдыру еиԥш, аԥсуа жәабжь ажанр ахы акит ҳмилаҭ литература ашьаҭаркҩы Дырмит Гәлиа иклассикатә ажәабжь «Атәым жәҩан аҵаҟа» аҭытцрала. Ари аҩымҭа аԥцан Аԥсуа жәлар ақырҭуа меншевикцәа рымч имҟәылха ианырхаԥаз аамҭазы, икьыԥхьын раԥхьаӡа акәны аԥсышәала адунеи збаз агазеҭ «Аԥсны» (1919 ш. март 17, №2; март 28, №3) адаҟьақәа рҿы. Уинахыс иахьа уажәрааӡа аԥсуа жәабжь знысыз, иахҭынхьааз, иаанарԥшыз аԥсҭазаара уҳәа аҭоурых кыр ыҟоуп. Уи ҷыдала зҿлымҳара азуны иҭутцааша проблемақәа ируакуп ҳлитературатә ԥсҭазаараҿы. Ҳажәа аԥсуа жәабжь ианазкха, уи аҭтцаара ҳакритикеи ҳлитератураҭтцаареи ишыруалԥшьоу анаҳгәалаҳаршәах, аӡбахә ҳамҳәар ҳиа-

шахом 1970 шықәсазы иҭытцыз ажурнал «Алашара» (№7,8,9,10,11,12) адаҟьақәа рҿы ирнылаз, аимак-аиҿак зыртцысыз, аԥсуа жәабжь иазкыз аҭтцааратә статиақәа. Уи еиҿикааит усҟан ажурнал «Алашара» акритикеи алитератураҭтцаареи рыҟәша еиҭабыс аус зуаз, иахьа Аԥсны анҭытцгьы еицырдыруа, абаҩхатәра еицамк змоу апоет, акритик, аиҭагаҩ, академик Мушьни Таииа-иԥа Лашәриа. Аимак-аиҿак аартын изаамҭанымкәа зыԥсҭазаара иалтцыз, ҳтцарауаҩ ду, акритик, афольклорист Артур Аншба истатиа «Иахьатәи аԥсуа жәабжь аҿиараҿы иҟоу хырхарҭақәак» ала. Уи ишьҭахь аԥсуа жәабжь ажәытә, аҿатә, аҭоурых, ԥхьаҟатәи аԥеиԥш ирылацәажәеит, ихатәроу астатиақәа, аҭтцаамҭақәа азыркит ҳтцарауаа нагақәа, ҳакритикцәа Владимир Аҵнариа, Сергеи Зыхәба, Борис Гәыргәлиа, Шьурбеи Царгәыш уҳәа уб. егь.

Жәаҳәарада, ари аимак-аиҿак ажурнал адаҟьақәа арлахҿыхит, иҵегьы ииашаны иуҳәозар, аԥхьаҩ аԥсуа жәабжь аҭоурых, амилаҭ сахьаркыратә литература аҿиараҿы иамоу аҵак ду закәу еилыхха инарбеит, изааигәанатәит, ажәакала, изгәакьоу даҽа цәак ахибаауа дҟанатцеит. Ааи, изҩыдоу, арҿиараҿы хаҳара злоу, аҵәылхра зтцам, аиаша зҳәо акритика, аимак-аиҿак ажурнал иаҭаху ихымԥадатәиу, асахьаркыратә литература аҿиара апроцесс иацхраауа, изырызго акоуп.

Аҩада зыӡбахә ҳамоу аԥсуа жәабжь иазку аимак-аиҿак зхы алазырхәыз ҳтцарауаҩ ду Владимир Аҵнариа «Ажәытәи аҿатәи аԥсуа жәабжь аҿы» ҳәа хыс измоу истатиаҿы иҩуеит: «Аԥсуа литератураҿы ажәабжь аҭоурых зыҩуа «Атәым жәҩан аҵаҟа» ала иааиртыроуп иҩымҭа актәи адаҟьа актәи ажәа»[1]. Ари навалараҭа змам

[1] Владимир Аҵнариа. Аамҭеи арҿиамҭеи. Ашәҟәтыжьырҭа «Алашара». Аҟәа, 1989. Ад. 358.

ҵабыргхаҭоуп. Избанзар, аҧсуаа ҳдоуҳатә ҧсҭазаара зда ихәарҭамыз апроблемақәа рҿы ҳ-Дырмит ду инапы злакымыз иарбану? Мышьҭабзиала зегьы ркака рхацыркра, амҩа рзылхра даҿын ихы-иҧсы ақәҵаны.

Валери Каслаҭзиа иҩымҭа «Асас ҟьала» уанаҧхьалак зегьы раҧхьаӡагьы ухаҿы иааиуеит аҧсуа литератураҿы ажәабжь ажанр ашьаҭа ҭгәаны ишакхьоу, қьабзк еиҧш ишышьақәгылахьоу, насгьы ахатә ҭоурых шамоу. Ари ахшыҩзцара иҭегьы уазааигәаны иуҳәозар, дарбан ашәҟәыҩҩызаалакгьы иажәабжь анаҧитҵо аамҭазы уи ажанр ала иаланагалаз аҩымҭақәа зныҵсыз рҭоурыхгьы убрахь иналаҭаны, милаҭ гәадурала иҭалаҳау, иҭакҧхықәра ҳаразкуа доуҳатә еимадарак, ныррак имоурҵ залшом. Даржавини Жуковскии ыҟамызҭгьы дзыҟаломызт А. С. Пушкин ҳәа акритик ду В. Г. Белински баша иауиҳәах аурыс литература аҭоурых дагәылаҧшны.

Сыззааиуа, иахьатәи аҧсуа шәҟәыҩҩы итәы ҳҳәозар, иаҧитҵо: апрзатә ҩымҭақәа уажәазы нацәақәкыла иугозар ридеиатә тематикеи, рсахьаркыратә напҟазареи, рыстилтә хырхарҭеи ҳаракызар, жәаҳәарада, дара рҟынӡа адунеи збаз (Дырмит Гәлиа иажәабжь «Атәым жәҩан атҵаҟа» раҧхьа инаргыланы) иҟартҵо анырра иабзоуроу кыр ыҟоуп, иаахтҵәаны иуҳәозар, рҿиаҩык иаҳасабала уи иҭакҧхықәра ҳаранакуеит иааикәыршаны иҟоу, ихаҭа дызлагылоу еибах-еибафара згым аҧсҭазаара инарҵауланы дагәыланарҧшуеит, насгьы имилаҭ рзы атиҧра злоу, иҵоуроу афырхацәа (иҵоурамгьы аганахь инмыжькәа) иалибаартә еиҧш алшара инаҭоит. Ас доуҳала аимадарақәеи аигәныҩрақәеи асахьаркыратә литература иадиалектикоуп, иара ахатцкы, адунеи ишаны иқәыртцаз аахыс иааиуеит адоуҳатә ҧсҭазаараҿы аҳра зуа ашьҭамҭа антцо.

Аҧсуа сахьаркыратә жәабжьқәа ргалереиаҿы ҩашьара рықәымкәа иҵәыргоуп, аҧсуа хатца ҩнутҟалагьы ҭеиҭыҧшлагьы имилаҭ хаҿра зныҧшуа, еиҳа ииашаны иуҳәозар, инаӡааӡаны иаазырҧшуа афырхацәа рхаҿахьақәа. Урҭ убоит Аҧсны Асовет мчра шьақәгылаанӡатәи ианышьақәгылазтәи, уи адунеи амҿхакны ишыҟаз, иахьыз азымдырҭуа ианеилаха, ианхыбгала ашьҭахьтәи ашықәсқәа зегьы рҿы. Араҟа, ҳәарас иаҭахузеи, иага аамҭеиҭасрақәа ахҭынхьаазаргьы адоуҳатә культура аҿиараҿы традициак еиҧш ишьақәгылахьоу акәалеимадара аҧсы ҭоуп, аус ауеит, алытцшәагьы лабҿабоуп. Ус шакәу дыртцабыргуеит аасқьатәи абиҧареи ҿыц аитцагылара иаҿуи ашәҟәыҩҩцәа рҩымҭақәагьы.

Аҧхьаҩ аҧсуа жәабжь адунеи ахь маҷк аҟара схьазырҧшыз, уи аҭоурых аҟнытә фактқәак инымҩатәны изысгәаласыршәаз Валери Каслаҭзиа иажәабжь «Асас ҟьала» ихатәроу, акы акәны аҧсуа жәабжьқәа рҭаацәара ду иахьаланагалаз ауп. Уи адагьы, ари ажәабжь афырхатца хада Ҭарашь иахьатәи аҧхьаҩ илаҧш ҷыдала идызырхалоу, дизааигәазтәуа, уаанӡатәиқәа, даҽакала иуҳәозар, иара иҟынӡа алитературатә ҧсҭазааараҿы зҭыҧ ылызххьоу, нахьхьынӡа аахыс иаадырҭуа, згәыбылра ҳамоу, аҧсуа жәабжь жанрк аҳасабала иҭәгәацаӡа ашьаҧы иқәзыргылаз еиуеиҧшым аамҭақәа ирхаҭарнаку, еиуеиҧшым аперсонажқәа (иҵоуроугьы иҵоурамгьы) рышәшьыра изаҟаразаалак дазытҵәахзом, ихатәы философиатә дунеи иманы дызхаану аамҭа уадаҩ дшатәышьтроу мҩашьауа даарҧшуп, қьабзк еиҧш еилагьахьоу имилаҭ код иламыс иманы. «Асас ҟьалаҿы» афырхатца хада Ҭарашь ихаҿсахьа абас акаҧани анарҳареи рыманы, игәылтҭәааны иҟазтцаз ажәабжь асиужети афабулеи автор ҟазарыла иахьиҿибаази иа-

хьеилеисази, уи аамышьтахь ихадароу еигьырт афырхацәеи епизод ҳасабла ицәыртцуа аперсонажкәеи досу иахьыртәыпу иахьиргылоуи, ихәычы иду инарыгӡо аролькәа аҩымтаҿы ицо ахтысқәеи, ицәыртцуа асахьакәеи, иуҳәар ауазар, имаакыраны иахьыҟоу роуп. Абраҟа иацыстцар стахуп даҽа детальк. Ажәабжь «Асас ҟьала» атцыхәала автор саниҿцәажәоз, иҳәеит ажәабжь аҩра шизымариаз, избан акәзар, ифырхатца хада Ҭарашь алитературатә пстазаара аниитоз аамтазы иибоз, инырuаз иаб иашьеитбы Нури Шьардын-ипа Касланӡиа иха́ҿсахьа шакәыз, ажәакала, уи доуҳала дшаргәгәаз, прототип хсабланы дшизыҟаз. Артқәа зегьы, жәаҳәарада, ажәабжь сахьаркыратә ҩымтаны иҟазтцо, автор инапҟазара аазырпшуа афакторқәа ируакуп. Иара убас аҩада иазгәастаз ахшыҩтцак иачыданы, араҟа иҟоуп апхьаҩ илапш итцашәо ихадароу даҽакгьы. Уи атәгьы мхәакәа узавсуам, избанзар, ажәабжь апсы ахьтоу, агәы ахьеисуа уоуп. Уи арбану ҳәа апхьаҩ утцаауазар, абар атак: Аҩымта афырхатца хада Ҭарашь даарпшуп апсуа ахатца игәытбаара, иуаҩышәара, иарбан тагылазаашьазаалак аҿгьы иапсуара, иуаҩра набыцрак амамкәа ишихьчо, иабацәа, урт рабацәа рыҟнытә кәалеимадарала иааyа апсуара шьатас иамоу, аламыс бзантцык ишылаимырҟәуа, иҳаракны ишику. Ааи, зегьы рапхьаӡагьы Ҭарашь ус ихатәроу апсуа хаҿсахьаны даабартә, даҳгәапхартә дҟазтцаз апсабара инатаз, иабацәа рҟнытә иааиго ауаҩышәара бзиеи аамысташәареи роуп. Амала, уи ихатара инагӡаны аарпшраҿы ичыдоу ароль нанагӡоит иара афырхатца иааикәыршаны иҟоу апстазаараҿы дызцынхо, дзыҽцаауа, иахьеи уахеи зыцәгьеи зыбзиеи еилахәу, ицеиҩызшо ахатаракәагьы. Урти иареи еицырхтынхьаауа ҟыба-зыба згым апстазаара изтанаргало ауадаҩракәа, еилашәа-еилытцуа

аситуациакәа еиҳагьы дгәылтәааны, апсабара ахата дшашаз еипш даадырпшуеит. Тцабыргуп, араҟа автор инапҟазара, исахьаркыратә хәыцра, идунеихәапшра, иинтуициа, апстазаара адырра, ифырхацәа (итцоуроугьы итцоурамгьы) реилкаараҿы иалшаз рацәоуп. Асахьаркыратә ҩымта зда ихәартам адеталькәа рҿы ауп автор инапҟазара аҩаӡара еиҳагьы иубартә, уархәыцыртә исахьаркпсараха иахьаапшуа.

Ҳтцарауаҩ ду Шьалуа Инал-ипа иажәа ҳхы иархәаны иаҳҳәозар, ажәабжь иаланхо ауаа, зегьытцәҟьа ракәымзаргьы, еикәаҳапхьаӡап ихадаракәоу: Ҭарашь (аҩымта афырхатца хада), Нази, Наур, Асмат, Даур, Володиа (асас ҟьала ҳәа ирдырyа), Астамыр, Лад, Мацьь, Цьарнас, Даур ипшәмапхәыс (лыхьӡ ҳаздыруам), уҳәа еита аӡәыкҩыцьак. Хыхь зыӡбахә ҳҳәаз афырхатца хадеи уи ицны ицәыртцуа аперсонажкәеи рыла иаарпшуп, рсахьа тыхуп аҩымтаҿы ицо, ипстазааратәу ахтысқәа. Урт зегьы ирылыхҳәо иргәылганы иҟатцоуп Ҭарашь иха́ҿсахьа. Абраҟа, итцабыргытцәҟьаны, автор ҟаиматла илшеит агәыбылра ду атцатцаны ифырхатца хада иха́ҿсахьала атипра злоу, нахьхьиӡа аахыс иаадырyа, зыламыс ашьха ӡыхьеипш ицкьоу апсуа нхаҩы дназааӡаны ҳаблаҿы даиуа, ҳмилат иамоу ацәаҩа бзиакәа ихаҳкааyа ҳарбара, пcабарала дызлаҟаз ала иаарпшра.

Ҳәарас иатахузеи, асахьаркыратә ҩымтакәа зегьы рыҟны ишупылоу еипш, абри аус пшьаҿы, даҽакала иуҳәозар, афырхатца хада иха́ҿсахьа ачапараҿы, ашәҟәыҩҩы инапҟазара иабзоуроу анаҩсангьы, кырӡа рытцаракуеит аҩымта иалоу, еибаркны изку, егьырт аперсонажкәа (аепизодкәа рҿы ицәыртцуагьы убрахь инарылатцаны) ирхтынхьаауагьы. Урти афырхатца хадеи реимадаракәиеи, реимак-еиҿаккәеи, ргәаанагаракәа реиҿагыларакәеи, рдунеихәапшышьакәеи раан ауп еиҳагьы игәылтәааны ианаапшуа афырхатца хада иха́ҿсахьа.

Абас еипш иҟоу апсихологиатә ҭагылазаашьа дагәылиааны ҳара даабоит Валери Касланӡиа иажәабжь «Асас ҟьала» афырхаҵа хада Ҭарашьгьы. Ари ауаҩы ипсҭазаараҿ еиҩсхьоуи дызҭагылоуи рхи-рҵыхәеи еилаҵаны улапшхәаа иҵугар, имҩашьо иубоит аԥсуарала еибарку, аламыс шьаҭас измоу ауаҩра илоу заҟа иҳараку, иҵоулоу, набыцрак аҟәымкәа идгьылтә ԥсҭазаара ԥсыцқьала ишҭалаҳау. Ҭарашь иуаҩбзиара, ихараны ихәыцра, имариам апсҭазаара философиатәла ахәапшра, азнеира заҟа дацклапшуа апхьаҩ ибоит уи иҭааҵәараҿы анаҩсангьы дызлоу ижәлар рҟынгьы имҩашьо. Урҭ зегьы ҳарҟәатны, ҿырпштәыс даахгар ҳалшоит исас ҟьала Володиа. Абри аҟьала зҭааҵәа ирцәызхьаз, игыз шырацәазгьы, дныгәнысуа иахьанырҵо, иахьанырхуа ҳәа дышдәықәызгьы, иара ҳаҭырла дизыҟан, изаҟаразаалак датәамбакәа дларҟәны димацәажәацызт, избанзар, иага дҟьаланы дынкыдыгәгәало ддәықәзаргьы, акы, дуаҩын, ҩбагьы, иара дисасын, иапсуа ќьабзқәа рыпҟара дыҟәныҟәон. Автор ифырхаҵәа – Ҭарашьи Володиеи зынӡа еишьашәаламыз, еиҵәтәымыз рхаҿсахьаҟәа апиҵеит, апсҭазаараҿы иҟаз шьоуки шракәыз агәра угартә еипш исахьаркны. Алитературатә фырхаҵәа апсҭазаараҿы иҟаҵәҟьаз ракәын ҳәа апхьаҩ рыгәра анига, ус ианидикыла, усҟан гәыҩбара зҵам, ахаҿсахьа ыҟоуп ауп иаанаго. Сара сахьахәапшуала, убас иҟоу литературатә хаҿсахьаҟәоуп Ҭарашьи Володиеи. Ииашоуп, урҭ зынӡа еипшым. Ҭарашь изыӡырҩра, иааигәа аҟазаара, инаалашьа, ихәыцшьа, апсҭазаара шеиликааура, иуаҩышәаратә ҟазшьа уҳәа агәахәара бзиа узҭо нхаҩы аамысҭашәоуп, апсуа быргцәа нагаҟәа дырхаҭарнак иашоуп. Володиа насыпда дҟьалахьеит, иҭааҵәа дырцәызхьеит, ипсыҿра – арыжәтә аӡаапсылара иахҟьаны. Егьирахь, даухәыдаху, ажәаҿ ишырҳәо еипш, инапы ахьы апссоит, дуасҭоуп, дҟазоуп, уи аганахь инапкымҭа цқьоуп. Ус шакәу аҳәоит Ҭарашь иҿы иҟаиҵаз аца амацарагьы. Аха изхәарҭоузеи, ихы дзаиааиуам, арыжәтә ҵьбара ипсы изаҟәгом, ибар дӡаапсылоит.

Ҭарашь ихаҿсахьа атәы ҳҳәозар, игәылаланы ахцәажәара аҭахӡам, деилкааупп дзакә уаҩу, иуа-иҭахы, ихәыҷқәа, иуаажәлар уҳәа дшырзыҟоу алагьы. Автор уи дааирпшит, аҩада ишахҳәохьоу еипш, псуа хаҵак иаҳасабала ихаҭара наӡааӡаны, ажәакала, иҵоуроу, атипра злоу хаҿсахьаны. Иага ус акәзаргьы, иахгәалаҳаршәап автор ифырхаҵа исахьа шҭихуа: «Ҭарашь аҟыҭаҿы унеишь-уааишь ҳәа зырҳәоз хаҵан, ихӡи ижәлеи еидкылан акәын ишырҳәоз. Цьара еилацәажәарак, ӡбатәык аныҟаз, иара дмааикәа иалагомызт. Дыздыруаз, дызҭахыз рацәан, аҟыҭа анҭыҵгьы. Иуаҩышьа хәыҷи-дуи хнахуан. Ас иҟаз ауаҩы иҵьабаагьы рацәахон, уск зламыз аамҭак апшаара изымариамызт. Егьа иусқәа еилахазаргьы, аӡәы изы иҽыпхьеикуамызт. Иара аҟыҭа иагәылсны ицоз амҩаду азааигәа дынхон. Аацәа рацәан. Рыпсы ааиҭаркырц, иаацәажәарц имҩахыҵуазгьы убарын» (ажурнал «Алашара» №2, 2016. Ад. 53).

Абраҟа даапшуеит уи дшынеибаку, ихаҭашьатә ҟазшьақәа закәу, иааикәыршаны иҟоу ауаа дшырзыҟоу. Аха Ҭарашь уаҩытәыҩсак иаҳасабала иқьиара, иразра, ииашара, иҵқьара, иаартра, ажәакала, ихаҭара еиҳагьы иханарҭәаауеит, илоу ауаҩра ҳәаа шамам ҳнарбоит исас ҟьала Володиа дшизныҟәаз алагьы. Ҭарашь гәыкпсыкала иҭахны иапшьигеиҭ Володиа иҭааҵәеи иареи реибарбара, аха илытцшәадахеит. Апхьаҩ иудыруеит урҭ амҩан изыҟәшәаз арыцҳара, Володиа дҭахоит, Ҭарашь аарла ипсы еиқәхоит. Изхарада? Ҳәарада, Володиа уи амҩан (адәыгба иахьҭаз) машәыршәа акәзаргьы, диқәшәоит, аҿыпхҭи-аҿыпхҭи еибабгуеит ҳәа зыламы-

си зыуаҩреи арыжәтә ҵьбара иазҭахыз уаҩ гәымхак, рыхҟәа пыԥҿны еилазтцаз. Ҭарашь, анцәа ибоит, абзиара иҭахын, аха изнымаалоугьы дыҟами, уи ауп араҟа иҟалаз. Володиагьы абзиаракәа знаалоз иакәӡамзаарын, аха Ҭарашь исас ҟала ламысла дизныҟәеит, иара дапсамхеит умҳәозар.

Ажәабжь «Асас ҟьала» аҟны абарҭ аҩхацәак рыла иаарпшуп еицәтәыму, еинымшәо, еснагь ҳәатыхла, ус узазҳәар ауазар, еиҿагыло, апстазаара жәынгьы ԥангьы иацрымшәаӡо иаҟәынчабланы иацны иаауа ацәгьеи абзиеи ныҟәызго, насгьы дара-дара наҟ-ааҟ еиҿапшуа рхаҿсахьақәа. Анс арс ҳәа акәымкәа, иаахтцәаны иуҳәозар, аҩымҭа афырхатца хада Ҭарашь апстазаараҿы зегьы ирыцку ауаҩра дасимволны исахьа тыхуп нахьхьиӡа аахыс дзыхӡызааyа иапсуара уасхырс иазышьтатцаны. Егьи аперсонаж – иара исас ҟьала ихаҿсахьала автор имырҳауҳаукәа, аха ишьатаркны дақәызбоит ауаҩы еиуеипшым амзызқәа ирыхҟьаны ицәыриго, ипсыԥеракәа зегьы ԥеахьеизыркуа ицәаҟьашьыгоу ауаҩымра. Уи амыжда ауаҩы амыркыцьы еипш илапсны дакуеит апсабара инатаз, иҩнутҟа цьара зԥеытцәахны иҭатәоу, апсы ахьтоу гәатаны анапаҿы даанагарц, нас ахы дтарпаны идәықәзарц. Апстазаара уҳәеит ҳәа заҟа ҟыба-ӡыбала иҭәузеи!

Ааи, ҟазарыла иаптцоу абарҭ аҩхаҿсахьак (ишеицәтәымугьы) рҿоуп ажәабжь зыргәгәо аидеиагьы ахьаапшуа. Егьырҭ ахаҿсахьақәа зегьы цхыраагӡақәоуп аҩымта агәылшәараҿы. Иага ус акәзаргьы, ажәабжь аперсонажқәа рҟынтәи иалҳкаар акәхоит аӡәык-ҩыцьак. Убарҭ рахьтә рапхьа лызбахә ҳәатәуп Ҭарашь ипшәма пҳәыс Нази. Уи лхатарала автор дақәшәаны, апстазаара ишатцасхәу еипш иааирпшит, апсуа литератураҿы уажәшьта акыргьы ақәра змоу, хыпхьаӡаралагьы имачым, ан, апҳәыс лхаҿсахьа. Нази иҟәыцгоу, аҭаацәара бзиабарала еибаркны измоу, иара усгьы аҭцыс ашьапы ахьыптцәоу здыруа, ауаҩы – дтәымуаҩыз, аҩнаҭа датәыз – ҳатыр иқәтцара ипшьоу уск еипш иахәапшуа, еилызкаауа аӡәы лакәны даабоит аҩымтаҿы. Иахырҟьацәаны акәымкәа, игәнааланы, агәыбылра ду атцаны, насгьы апсуа қьабз аҳәаа иахымтцуа автор иаарпшит хатцеи пҳәыси реизыҟазаашьагьы. Уи адетальгьы аҩымта ахатабзиара ҳаразкуа акоуп. Арҭ ауаа ргәы иҭоу блала – имцәажәаӡакәа еибырҳәо аҟынӡа еизааигәоуп.

Нази, убранӡа дуаҩпсыхәшоуп, рысас ҟьала иҟынгьы лаамыстәашәара цьара иагны иубом, даԥеакала иуҳәозар, ҳатыр иқәтцаны, иара дшыҟазаалакгьы, ихатара изаҟаразаалак иламырҟәыкәа, рыҩны дахыпхьаӡалашәа ауп иматц шылуа, дшыгәцаралкуа, уимоу, ани дызӡаапсылоугьы дахылбаауам, дрыцҳашьаны изцәырылгоит. Убригьы амилаҭ цәаҩа ахаҭны Нази лхаташьатә ҟазшьа бзиақәа хазыртәаауа акы акәны иаабоит аҩымтаҿы.

Нази лхаҿсахьа уаналацәажәо аӡбахә мҳәакәа узавсуам уи ҳатыр дула, бзиабарала иҭәыз лыбла хаала еснагь лыпшәма Ҭарашь ишицыз, иуҳәар ауазар, дшахьчоз, дшихӡызаауаз, аха атипра злоу апсуа пҳәыс лмилаҭ қьабз аҳәаа иахытцуамызт, даԥеакала иуҳәозар, арахь адәахьы иаапшуа, иуҿапало иҟамызт, абзиабара цқьеи аихӡызааpeи рыла ишҩычазгьы, апхашьапхатцара ацны иубоит ргәы аҭцахь иҭаҭәаны ауаҩытәыҩсатә пхара ду ахылтцуа. Урҭ адетальқәа автор иааирпшуеит ажәабжь аҿы ицо ахтысқәа ирылархәны, епизод ҳасабла рхатәы хаԥра рыманы. Ус шакәу зыртцабыргуа аҿырпштәқәа рацәоуп, аха зегьы ҳарҟәатцны иаагап акы – Ҭарашь исас ҟьала Володиа диманы амҩа ианыкәло аамтазтәи хатцеи-пхәыси реицәажәара, уи лыпшәма Ҭарашь ила

«аҵырра» – бзиак ишазҳәамыз идырны инаҭаз агәынамӡара лара лхаҭагьы ишылцәымыгхазгьы, имырдыркәа игәалаҟара бжьымсырц, ихаирштырц ихьхаршшаны дахьиацәажәо. Абар иаргьы: «Егьараан ула цырхьеит, хьаас иумкын, сара сыҧхызҟәа бзиоуп. Володиа итәы сызуаҳәом, аха уара лыҧхала ушыгьежьуа здыруеит. Угәы ишҧаанагои, ус еиҧш агәрагара сымамкәа сыҟазҭгьы, адунеи атцкарахь ушьтра саҟәшаҳаҭны сҟаларызу? – зынӡак хьаас илмоузшәа акәын Нази лхаҭца дшиҿаҧшуаз. Ҭарашь ихы дацәыҧхашьеит.

– Бара биашоуп, сыҧшәма хәыҷы, – ибжьы аартатаны, бла хаала иҧхәыс дналҿаҧшит. Дҭазлаҳаз ашәшьы наихҟьан, ихаҿы аалашеит (иара уа, ад. 59).

Ҭарашьи Назиеи хатцеи ҧхәыси раҳасабала патуеиҟәтцарала реизыҟазаашьеи, реибаҭахреи ажәабжь аҿы ахы инаркны атцыхәанӡа абзиабара иашәахәацны иагәылҷҷааҩуеит. Уи, жәаҳәарада, аҧхьаҩгьы агәахәара инаҭоит, ихатә ҧсҭазаараҿы игәаланаршәаҟәогьы ҟалар алшоит.

Ҭарашь иҧа Даури ҵасатәи аибашьра ду иалаӡыз иашьа иҧа Наури рхаҿсахьала автор иааирҧшуеит ауаҩы хатәы џьынџьда дышхәарҭам, иагьаҵьара дагаргьы ихатәы хәыштаара амца дарҧхозар ауп, уи адагьы дышхәарҭам, акапеи кылтцәа дшаҧсам идыруазароуп. Избан акәзар, уаҟа ауп аҧсадгьыл абзиабара – апатриотизмра ҳәа изышьтоу ахы ахьакуа, адац-ҧашә ахьаҳауа, уи ахәыштаара амца ихәажжаӡа еиҟәнатцы изџьынџьугьы, дахьыҟазаалакгьы ибҕа ҕәҕәоуп. Даургьы Наургьы аҟыҭаҿы ишыҟамгьы, аҟалаҟь аҿы рзанааҭ ала аус шыруагьы, аҟыҭа иадҳәалоуп, бзиа ирбоит, рыҧсы алоуп. Ҳәарас иаҭахузеи, уи ибзоуроуп Ҭарашь, ишырҳәо еиҧш, дбагьаӡа иҟыҭаҿы дахьынхо, уахь иахьадиҧхьало. Еилкааун, еиуеиҧшым аҧсҭазааратә ҭагылазаашьа-

ҟәа ирыхҟьаны зҟыҭа ааныжьны ицогьы рышьтахьҟа ихьазырҧшуа ауаҩы даныҟоу, акыр атцанакуеит. Убас иҟоу нхаҩуп Наур иаб иашьа Ҭарашьгьы. Уажәы, ҳаизызырҩып зызбахә ҳамоу азтцаараз автор ихаҭа: «Уахык-ҩаха дрылаҧхьарц, абрахь иаб иашьа иҩныҟа данаауаз Наур, дара хатцеи ҧхәыси, ирыхшаз дналатцаны, ныҳәа дук иаҧылоушәа ргәалаҟара шьтытцуан, иаргьы рыҩны иҩнылашаауашәа ибо далагон. Аҟалаҟьҟәа еимаздо амҩаду даныҭцны, ҟыҭамҩала иҿанааихоз, аҟыҭауаа рынхараҟәа игәы аздырҳауан, дреигәырҕьон. Игәы ҭгәыргьаауан иаб иашьа игәарҧ данаадгылоз, деиҭаркызшәа абра иибоз, зынӡаск аҿеакхон. Ҭарашь лымкаала згь дреиҕьны дышнымхозгьы, игәара дантаҧшлак, амҩан дахьаауаз зеиҧш ибла итцамшәаз, иҷыдоу ҧшӡарак даашьҭнаҧаауан» (иара уа, ад. 49).

Ари ахшыҩзцара алада иааго еиҳагьы ишьаҟәдырҕәҕәоит Ҭарашьи Наури ражәаҟәа:

«– Ҭарашь, егьаҵьара снеихьазаргьы, абри шәаштаа аҟара иҧшӡоу штак сымбац, избаҧҳәагьы сыҟам, – иҳәон, хәмаррак атцамтцакәа. Ҭарашь дҧышәырҷчо инаиаҭеикуан: – «Аҧсуаа досу ила ҭабаа – дила ҭаҵыҵьоуп» рҳәахьеит, убри ауп иухьуа, Наур. Ари уаргьы иуашҭоуп. Иугәалашәоу шаҟантә ушьапы хырҟьаҟьа ашьац тата улаланы уҩхьаз, агәылахәыҷҟәеи уареи «Џьит» ҟашәтцахьаз, атцәыргыла шәахыҧахьаз?» (иара уа, ад. 49).

Ҭарашь иихәоз ауиашахымыз, аха Наур уи азы мацара (акырӡа шатцанакуагьы) акәӡамызт Наур абри аҧсуа ашта ҭбаа иҧсы аланы изигәаҧхоз. Абар уи атәы ашәҟәыҩҩы асахьа штихуа: «Дара хатцеи ҧхәыси, рҧазатцә Даур дналатцаны ишиҧылоз ауп. Имашьына абжьы раҳаны, ашә аaимҧааны иҧыларазы абартца ианааҭцаххуаз лашарак рхибаауан Наур. Уи, иара гәык-ҧсыкала дызҭахыз рыгәҟәа ирхылтцуаз лашаран. Ара иара иа-

ара иазыпшызшәа акәын зегьы шибоз. Апшәмацәа рла Хәдыш акәын зегь рапхьаӡа иааиҵылоз. Атҵыхәа ршәшәо, иҿагәыбзыгуа, игәыдпалара иаҟәытцуамызт апшәмапхәыс дамытцаҟьакәа.

– Ари ҳла, ҳара ҳатцкысгьы уаара еигәырӷьоит ҳәа сыҟоуп, – лҳәеит ҽенак ахыбаара аалырпшуашәа дахлафны. Аҳәаракәеи абат ҭынчи рлымҳақәа кыдырхха, рхы раҳаны, аҳәра иаҟәытцны, ишҟа аапшра иаҟәытцуамызт, рыхқәа ааишьышьаанӡа. Нас акәын иацпыҳәан аҳәра иаиалагоз» (иара уа, ад. 49).

Ишаабо еипш, агәыбылра ду атцаны иаарпшуп Наур иаб иашьеи уи аҩнаҭеи реизыҟазаашьа, баша-маша иныкәырҩшәа акәымкәа, психологиатә факторла агәра угартә еипш. Ари аҩнаҭаҿы апшәмацәа ракәым, рла Хәдыштцәҟьагьы игәыкы-тцәыкуа ауп дшаднакыло. Уимоу, абат ҭынчи аҳәаракәеи данырбалак, аҳәра иаҟәытцны изыпшуеит, дааины ҳхы анбеишьышьуеи ҳәа. Ҭарашь иакәзар, «Наур данааиуаз, инҭакәкәа ицахьоу ашықәсқәа рахь дагон. Иашьеиҳаб дхынҳәызшәа акәын игәы шытҭгәырӷьаауаз. Дхәыҷхон. Гәаныла иашьа иҟәаҟәа дыкәтәаны рашҭа ахи атҵыхәеи дахысуан» (иара уа, ад. 49).

Ашәҟәыҩҩы ифырхацәа (ҷыдала Ҭарашь иҭаацәара иатцанакуа) рхаҿра аазырпшуа рыпсҭазаара анаҩсангьы, араҟа апхьаҩ илапш итцамшәарц залшом уи иагәылибаауа, иахьа актуалра змоу хшыҩзцаракгьы. Уи убри ауп, иахьатәи ауаҩы дахьыҟазаалакгьы иҵынцьдгьыл, дацла, цашәла дызларсу, аҵәхымҟьара, ада дышхәарҭам ихаҿы анагара, аилкаа иаша имазаара. Ажәакала, уахь ихо, дадзыпхьало доуҳа мчык лабҿаба аҟазаара. Ари азтцаара ажәабжь аҿы избоуп ҟаиматла. Уи ҳара иаабоит Ҭарашьи, иҭаацәеи, Наури рыжьрацәаратә еиуара анаҩсангьы, ауаҩра ҳарак аазырпшуа, амилаҭ

ақьабз бзиақәа рыла иҩычоу, ақьиареи, аиашареи, агәыбылреи ҭцатҵгәыс измоу аизыҟазаашьақәа рыла. Арҭ рҩызцәа апсихологиатә факторқәа аҩымҭа афырхацәа рыпсҭазаараҿы, итцабыргыхаҭамызтгьы, ауаҩы ихылтцуа апхара иалыхәдазтгьы, ихьшәашәаӡа иҟазтгьы, ҳәарас иаҭахузеи, Наур иаб иашьа иҩны, игәара даракәацла дшалахәугьы, дзазааигәахомызт, ажәакала, абжьаапнытәи сасык диҩызахон.

Абри адеталь – ахәыштаареи азкәа ҭыпи рызтцаара, автор иажәабжь аҿы баша иалаимтцеит, иатцшьны дзазаатгылогьы убри ауп, иахьатәи ҳапсҭазаара уадаҩ акырӡа иақәҿнаҭуеит, ахаҿра аанарпшуеит, даҽакала иуҳәозар, иахьеи-уахеи зыгхара иаҿу, еиӷьу псҭазаарак ҳауазар ҳәа ақалакьқәа рахь ақыҭауаа раара апроцесс ахь ҳхьанарпшуеит, ус ҳанныҟәа, ҽеи шахылымтцуа ҳанаҳәоит, ҳқыҭақәа шыгәцарактәу лабҿаба иагьҳанаҳәоит, иагьаҳнарбоит.

Ари атема апсуа сахьаркыратә литератураҿы ицәырҭцижьҭеи кыр ҭцуеит. Ишдыру еипш, уи хациркит Апсны жәлар рпоет, академик Баграт Шьынқәба иповест «Ҷанҭа дааит» ала, нас егьырҭ ихатәроу ҳашәҟәыҩҩцәа зегьы уи аҩымҭақәа азызымкыц уаҩ дыҟаӡам. Аха ари азтцаара иахьатәи ҳапсҭазаара уадаҩ ҳантагылоу аамҭазы еиҳагьы ишактуалтәу, ишгәыгәҭажьтәым ҳнардыруеит Валери Касланӡиа иажәабжь «Асас ҟьала» афырхацәа рхаҿсахьала.

Абри адетальгьы сахьаркыратәлеи идеиатәлеи аҩымҭа апсы ахазтцо, изырҕәҕәо, игәылырҭәааны иҟазтцо, апхьаҩ дзырхәыцуа афактор хадақәа ируакуп. Урҭ зегьы, автор илшеит напҟазарыла раарпшра ифырхатца хада Ҭарашь ихаҿсахьеи уи хаха ихьысуа аҩымҭа егьырҭ аперсонажқәеи реилахәракәеи реиҿцаарақәеи ирыбзоураны.

Асас ҟьала ҳәа хьзыс изауз Володиа иакәзар, аҩымҭаҿы иааникыло аҭыԥ маҷӡам, уимоу, иара ихаҭашьатә ҟазшьақәеи ихымҩаԥгашьақәеи ирыбзоураны, ихадароу афырхатца ихаҿсахьа инаӡа-ааӡаны арԥшраҿы иацхраауеит, еиҭарсшәа иуҳәозар, игәылнаршәоит, иханарҭәаауеит. Ажәабжь аҿы ишаабо еиԥш, уи дхәыдаӡагәышьамызт, дусҭан, насгьы иҟаҵамҭа цқьан, аха изхәарҭоузеи, арыжәтә џьбара иииаины иаҭәамыз ала ихы мҩаԥигон, иҭаацәа кажьны, дҟьаланы ддәықәын иахьаныртцо иахьанырхуа ҳәа. Ҭарашь исас ҟьала иҭаацәа рахь дысзырхынҳәуазар ҳәа диманы амҩа дықәлеит Чебоксарҟа, аха илытцшәадахеит, бзиа иазҳәаз аус Володиа ихаҭа ихараны. Абраҟагьы уаҩы ибоит, ашәҟәыҩҩы ифырхатца хада игәыҭбаара, иаамысҭашәара заҟа иҳаракыз, аԥсуарала иҩычаз.

Ашәҟәыҩҩы Володиа ихаҿсахьала иааирԥшит арыжәтәи анкыдыгәгәалареи ирзымиаауа, зеамаданы идәықәу ауаажәларратә ԥсҭазаараҿгьы рҭаацәараҿгьы иштцоурам, хәарҭара дук шрылам. Аԥсуаа рдунеихәаԥшышьа атәы ҳҳәозар, урҭ аханатә ауаҩы ихаҭара шәагас, загас, критериас иаман ирыԥхьаӡон **иԥсы, инапхы, акалаҭ**. Абарҭ ахԥа рҿы ауаҩы дыцҟьазар акәын, ихы даиааиуазар акәын. Ус акәымкәа, урҭ рҳәаа данахыҵ, нас иуаҩра ҳаҭыр аҟәымкәа ипатудахоит, ихьӡ, иԥша каҳауеит, дызлоу ижәлар рыҿгьы, иҭаацәараҿгьы.

Абас иҟоу ахшыҩзцаракәа угәаладыршәоит ажәабжь иҭцоурам аперсонаж Володиеи егьи дҭазырхаз имҩалеи иҭакыдаз, ихаарадаз рыԥсҭазаара уаназхәыцлак, ухаҿы ианааугалак. Арыжәтә џьбара зиаауа ауаа, ҳауаажәларратә ԥсҭазаараҿы иҟоуп азоуп Валери Касланӡиа иажәабжь аҿы аԥхьаҩ дазхьаԥшыртә, уимоу, ихазгьы алкаа ҟаитцартә асас ҟьалеи уи иҩызеи рхаҿсахьақәа залеигалаз.

Ажәабжь злаҩу абызшәа атәы ҳҳәозар, абраҟагьы автор, ажәа ишалоу еиԥш, инаршә хиоуп, даҽакала иуҳәозар, ицқьоуп, еилыххоуп иажәақәа, имарианы еиҿартәуп иҳәоуқәа, насгьы инахыкәша-аахыкәшаны, мамзаргьы, шьоукы рҿы ишуԥылоу еиԥш, инавагылааавагыланы акәымкәа, иаабац, итрадициатәу ажәабжь еиҭаҳәара аформа акәал иҭаршәны ицәажәоит аҩымҭаҿ сахьатәҩырала. Насгьы, ажәабжь уанаԥхьо иумбарц залшом автор иҳәоуқәа реиҿкаашьа, рстиль, аԥсуа жәлар рҿаԥыцтә ҳәамҭақәа ишырцәыхарам, ргәеисыбжь шырныруа, даҽакала иуҳәозар, урҭ рҟазара ҿиаратәла ахархәара шамоу. Ус шакәу зҳәо ҿырԥштәызатцәык аазгоит: «Ишшара ишахьан, дкаххаа даапшит Ҭарашь. Аԥенцьыр икыдыршәылаз аԥарда днахан, адәахьы днаԥшит. Рҳәарақәа руак ахы агәашә инкылнахит, ан ааин, ахаҿы арбзара иаҿын. «Ани ахшареи...» игәы инҭиҳәааит Ҭарашь. Володиа ҩыцьа изҕабцәеи иҷкәыни реиԥылашьа дназхәыцит. Аамҭа шьҭа азинрахь ишнеихәазгьы, ажәҩан цқьан, аҳауа зҩыдан. Ҭарашь дҩагылан, макьана иҩнытә маҭәақәа неишәитцан, асоф дныкәгылеит» (иара уа, ад. 58 –59).

Ҳәарас иаҭахузеи, ажәабжь «Асас ҟьала» егьырҭ аперсонажқәа рызгьы иҟоуп иуҳәаша, аха ҳрылаларым, ҳаззааҭгылаз азҳархаԥ, избанзар, урҭ рыла илабҿабаны иаабоит аҩымҭа аԥсы ахьҭаз, уи ала автор иихәарц ииҭахыз, алитература ажанр маҷ иатәу асахьаркыратә ԥҭамҭа шьахә шыҟоу. Убри ауп ихадароу.

Егьирахь, гха-ԥхақәак амазаргьы, иаххәаԥ, афырхацәеи аперсонажқәеи иахьыжәладахази, Ҭарашь иашьа аибашьра ду аан (1941 –1945) хабарда ибжьаӡыз избахә ахьигәалаиршәо иҵегьы иҳәандаз ҳәа аԥхьаҩ агәынамӡара ахьиоуеи, асас ҟьала дахь-Чебоксартәиу иаагара (урҭ рҩызцәа араҟагьы иҟоуп азы) рацәак

ахьамҳәоуи, насгьы ажәақәак рҵакы аарпшраҿы итцегьы игәылыршәандаз ззуҳәаша (абартқәа иреипшу: «даахәарпсарын», «ауҳәцәа», «аҳәҭарҽылан») ахьупылауеи, уҳәа еиҭа акык-ҩбак. Аха, еиҭасҳәоит, уадаҩрак рыцам, ажәабжь зыпсоу ахә рзыларкәуам, насгьы уи аиҭаҭыжьраан (ианышәкәхо) имарианы, ариашара зуа роуп. Ус аҟатцара ишдыру еипш, арҿиаратә процесс аханатә аахыс иатәышьтраны иааyа акоуп. Атцыхәтәан сажәа хыркәшо исҳәоит: «Асас ҟьала» аԥсуа жәабжьқәа реибаркыра ду ҩашьарада иналалт ахатә хаҿра аманы, насгьы аԥхьаҩгьы ишыгәцареикуа аныруа.

2020 ш.

АГЫГШӘЫГРА ХҾЫХШЬА ЗМАМ

Аполлон Думаа ишәкә ҿыц «Геноцид абхазского народа в Очамчирском районе 1992–1993 гг.» ҳәа хьӡыс иаманы Аҟәа 2021 шықәсазы урысшәала иҭытцыз санаԥхьа акыр аамҭа сшьара сзықәломызт, схаҿы исзаагомызт азқьышықәсақәа рӡыбларақәа иргәылсны иааз ауаҩытәыҩса убри аҟынӡа длаҟәуеит, дгыгшәыгхоит ҳәа. Насгьы ауаҩра изаҟаразаалакгьы акы иламкәа изцәыӡыз уи ауаҩ, ҳара ҳауп иҟоу, ҳкультуреи ҳҭоурыхи адунеи зегьы иадыруеит ҳәа иатцаҽырбаны изҳәо ажәлар данырхаҭарнаку, рдаракәац данатәу, данахылтцышьтроу. Ари, жәаҳәарада, иџьоумшьар, илакәумшьар ауам.

Шәымҭак иадамхаргьы, ҳхаҿы иааганы, ҳазхәыцпи закә хлымӡаахроу иҟартцаз зцәазтәым аԥҳәыс амҩа данылaны дшаауа, аҳаиуан еипш, мгәарҭаҿы иныҟәылгоз зыпсы ҭалахьаз лыԥшқа длымхны, дырууаӡа дыршәны адәы дықәзыжьыз, нас уи агәнаҳа ду аҿы имаагылакәа, ангьы аҟәҟәаҳәа иналгәыдтцаны дызшьыз. Урҭ аинрал Ҟамла Ҟарҟарашьвили, «Гьаргь ацқьа» ҳәа зхы иахьӡызтцаз, изнаҭыз Е. Шеварднаӡе, абандитцәа Џь. Иоселиани, Ҭ. Китовани рматцуарқәа ракәын. Ааи, урҭ итцабыргытцәҟьаны, аԥҳәыс илыхшеит узҳәомызт, имлашьуаз гыгшәыгқәан!..

Аполлон Думаа ишәҟәы ахцәажәарахь сиасаанӡа исҭахуп исгәаласыршәарц фактк, абгахәыҷы шкәакәеи уи аматцуаркәеи рхаҿсахьакәа ҳзырбо.

Сара, абарҭ ацәаҳәаҟәа зыԥуеи сыԥшәмапҳәыс Мара Нинуеи аибашьра анцоз фымз наҟьак ҳақалакь гәакьа Аҟәа ҳалаханы ҳаҟан. Ҳаблаҟәа ирбон ҳаӷацәа иҟарҭцоз ахәымгаракәа зегьы, ҳамчыдан умҳәозар. Ашәҭыц иаԥызаз Аҟәа еимӷәыцә иқәыртцеит. Араҟа идырҳәит ахатәнхарҭақәа рнаԥсангьы, анаплакқәа, аҳәынтқарратә усҳәартақәа, афабрикақәа, азауадқәа ирыԥнагылаз зегьы... Аԥнышьыбжьон имшәа, имырҳа, иԥхамшьа аидара мԥангага амашьынақәа рыдыргыланы еимыртцәон зегь рапхьаӡа аԥсуаа рынхарҭақәа, нас аерманқәа, аурысқәа, убас имарианы иахьақәшәалакгьы акы иаԥсуамызт.

Уамашәа иубаша, ампытцахалаԥцәа, арҳәцәа шыхәымгаз алақәатцәҟьа ирдыруан, рҽаҿшьаауа аҟынӡа иреишуан, ирзыҭрысуан ианырбалак. Заҟагьы автомат хы иадыргазеи.

Алақәа рҭызшәа анысҳәах, абраҟа иацыстцоит аҟырҭуа мпытцахалаԥцәа ргыгшәыгратә хаҿсахьа асаркьеипш иҭызхуа ҿырпштәык. Ҳахьынхоз аԥны (Е. Ешба имԥа, №169) иадыԥшылон, ишырҳәо еипш, ҽадак иаҟараз лапшьк, Шарик ахьӡын иара. Аҟырҭуа гвардиаа «ҭеҭри арцивиі» («ашьауардын шкәакәақәа») ҳәа изышьҭаз иреиуаз равтоматкәа харшаланы, атцхара иазыхианы, еиқәсабаха, рыблақәа амшыӡ ытцыкәкәо ҳаатцрақәа ишаарытцалалак, мамзаргьы ҳашәқәа шәақь шәхәала асра ианалагалакь, умашәа иубаша, абра аԥшәмара зуаз алапшь Шарик уахь шәнеир ҟалом аҳәозшәа, итцәааны, иргәыдлон, ирымтцасуан, иԥан иргәыдпалон ахы мшата. Абри ала гәымшәа ада абраҟа инхоз ауаа ҳзыхьчоз ҳәа аӡәгьы дыҟамызт. Уи адыруазшәа иара акраҿазтцоз, издыԥшылоз ауаа еиқәсырхоит ҳәа ашьапы иқәгылан, аха урҭ агыгшәыгқәа ала еихсны иршьит, уи азмырхакәа, ҳәызбала ахы хтцәаны икарыжьит. Ашьҭахь, арҭ «асасцәа» анца, агәылацәа Шарик ганы гәыблыла анышә иарҭеит. Ала иахьчон аԥшәмацәа, ахгьы рықәнатцеит. Абри афакт амацарагьы иахәоит Аҟәа зымпытцахалан иҟаз ауаа зеиԥшраз, изустцәаз.

Гыгшәыгқәамзар, нас изустцәадаз, ахәыҷқәа, аҳәса, абыргцәа рыԥнқәа ирыԥнакны амца қьоукьад рыжәтцаны иалазбылуаз. Ахшыԥ аҭакӡара уадаԥуп аԥсуа пҳәыс, Аԥсны апатриот ду Цаца Казанба аҟырҭуа фашистцәа ишлызныҟәаз уаназхәыцлак. Аԥсны антытцынтә еибарҳәазо иааз, арыжәтә зеаҭаны иҟаз архәцәа, ақәылаԥцәа Цаца Казанба лыԥсы штаз аҿҿахәа абензин лықәҭәаны, Очамчыра аихамԥатә вокзал аштаҿы дырблит, дыццышәыртәит. Ари агыгшәыгратә уаӷеимшхара акт иалахәыз ирылан лгәылацәа, дыздыруаз. Уамашәа иубаша, дара затца илмыцхраарыз, дыжәблы, дышәҷыҷы ада рҿы акы тшәомызт аҳаиуанқәа реипш иахьеилагылаз. Ць. Иоселиани Ҭ. Китовани рматцуар гәымхақәа иҟартцаз ацәгьара атцкысгьы еицәоуп Цаца Казанба лгәылацәа рахалархәреи рҿымҭреи. Уи лабҿаба иаҳнарбоит амҳацьырра ҟалаз аахыс ҳашҟа ижәыланы иааuаз, ҳадгьылқәа зтәызтәуаз, иҭәы-иԥха, атцыс хшы ада акы згымкәа иҳаланхоз, зны-зынлагьы иҳацәнымхозшәа зхы мԥаԥызгоз, аха еснагь ҳпара иазыԥшыз аҟыртцәа, агырцәа, ашәанцәа заҟа ҳарҭахыз, ҳаԥсадгьыл заҟа ҳахырбаауаз.

Ҳазхәыцып ҳахәтцәы-мтцәы ықәырхырц, наӡаӡа ҳаԥсадгьылгьы ҳаргьы Қырттәыла ҳаларӡԥарц иҳақәлаз XX ашәышықәса апацәа апалачцәа Сталини, Бериеи, Шеварднаӡеи рматцуаркәа аиааира ргазтгьы (уи аԥыза ҟалашьа амам аԥсыуак ипсы ҭаны!) иаҳцеипшхоз! Аха

азқьышықәсақәа рӡыблара иаӡыржәхьоу аԥсуа иага ауадаҩрақәеи, агәаҟрақәеи, азаалымдыррақәеи дрықә-шәаргы, адунеи атца кылызтцәо амч еиқәатцәақәа ршьа-цхәақәа дырҿашәаргы, кыка хшыла дзааӡаз иан иԥ-садгьыл ихы-иԥсы ақәитцоит акәымзар, импытцаихаларц иақәлаз аға хәымга ахра уа, ишитаху дшьагьуа диртәом, шәақь мцала дықәицоит еиуан-иашәан акы изаламкәа. Ари ас шакәу, наваларҭак амамкәа азқьышықәсақәа рӡы-блара иалсны иааиуа хҭоурых адаҟьақәа шаҳатра руеит.

Сыззааиуа, абас иҟоу, хҭоурых атцахь илбааиуа ахшыҩ-зцаракәа рахь ухьазырԥшуа, уагәылазхало, ахы инар-кны атцыхәанӡа иуаҕеимшхаратәу фактлеи хҭыслеи итәу, лоунытә даҟьацыԥхьаӡа узырқәыԥсычҳауа, уԥсы еилазхәо, ақәылаҩ, арҳәаҩы, ампытцахалаҩ хәымга ицәым-ҕра амцеиԥш иуцразтцо иреиуоуп Аполлон Думаа ишә-ҟәы «Геноцид абхазского народа в Очамчирском районе 1992–1993 гг.». Уи иаабац сахьаркыратә ҩымтак еиԥш ахцәажәара уадаҩуп, избанзар, убриаҟара ихьантоуп, игәытшьаагоуп уаҟа ҳазлаԥшуа, зызбахә аҳәо, иттцааны иаарԥшу афактқәа, урт инагӡаны ухаҿы иаауагартә, иҟаз шыҟатцәҟьаз игәнукылартә, ихьухьуа иуцралатә азы, ахатца уаԥхьар ауп. Усҟан ибылгьны иубоит иҳақәлаз аға хәымга данҳабашьуаз иааиршыз игыгшәыгтә хаҿра. Зызбахә ҳамоу ашәҟәы автор, иаазыркьаҿӡаны акәзаргы, иԥсҭазааратә нысмҩа аҟнытә еиҳа ихадарақәоу ҳалаԥш итцаагап, аԥхьаҩцәа шазҿлымҳау дырны.

Аполлон Нестор-иԥа Думаа диит, дааӡеит итради-циатәу, нахьхьиӡа аахыс аԥсуара акульт аҳра ахьауа, адоуҳа ахьамоу атаацәараҿы. Уи, ҳәарас иатахузеи, ианыԥшит иԥсадгьыли ижәлари рзы итцоуроу тцеины ишьақәгылараҿы. Аполлон Думаа дрылгахьеит иреи-ҳау атцараиуртақәа ҩба: Аҟәатәи аҳәынтқаррат педа-гогигатә институт афилологиатә факультет, асубтро-

пикатә нхамҩа Қырттәылатәи аинститути 20 шықәса инарзынаԥшуа аус иуит аханатә атцеицәа нагақәа злиа-ауа иқыта гәакьа Тхьына, раԥхьа ртцаҩыс, нас ақытсовет ахантәаҩыс дыҟан, уи ашьтахь, иара уа – Ленин ихьӡ зхыз аколнхара ахантәаҩыс. Убарт ашықәсқәа раан Очамчыратәи араионтә Совет пшь-ааԥхьарак рдепутатс далырххьан.

Аԥсуа жәәлар рмилат-хақәиратә қәԥара активла далахәын, насгьы жәлар рфорум «Аидгылара» араионтә ҟәша аиҿкааҩцәа дыруаӡәкын. Аԥсны жәлар Рџьын-цьтәылатә еибашьра (1992–1993 шш.) аан Мрагылара-ратәи афронт аштаб аилазаараҿы дыҟан, иатәашьоуп Леон иорден.

1992–2004 шықәсқәа раан Аполлон Думаа Очамчыра араион аҿы еиуеиԥшм атакԥхықәра зцыз аматцурақәа дырхагылан, иаххәап, ақытанхамҩа араионтә ҟәша еи-ҳабыс, араион Ахадара аиҳабы актәи ихатыԥуаҩыс, нас – Очамчыра араион ахадас. Уи дахьыҟазаалакгьы инапы ианыз аус ламысла, такԥхықәрала инаигӡон, аха-натә аџьа иатцагылаз ауаҩы дзыԥсоу идыруан, аамы-сташәарыла дизыҟан. Уи ацәаҩа бзиа – аԥсабара ина-таз – иара ихатагьы иаҳатыр шьтнахуан, наԥхгаҩык иаҳасабала дарԥшӡон. Уи лытцшәа бзиалатәи иусуразы ианашьоуп «Ахьӡ-аԥша» аорден III-тәи аҩаӡара.

2002 шықәса раахыс Аполлон Думаа далоуп Аԥсны абыргцәа Рсовет. Уи 2015 шықәсазы Очамчыра араи-он абыргцәа Рсовет хантәаҩыс далырхит. Уажәы, 2020 шықәса хәажәкыра аахыс Аԥсны абыргцәа Рсовет да-хантәаҩуп.

Абарт еиқәаҳаԥхьаӡақәаз инарываргыланы, насгьы ираԥнагоума ухәо аҟынӡа иубоит ҷыдала иалкаатәу, ԥса-барала итәышьтроу даҿакгьы. Аполлон Думаа шәҟәыҩ-ҩк, публицистк иаҳасабалагьы дырдыруеит, имоуп бзиа

дызбо, ирҿиамҭақәа ҳаҭыр рықәызҵо, изҭаху, иазыпшу аԥхьаҩцәа.

Иашоуп, уи иқәыԥшратә шықәсқәа раан ихацимыркит арҿиаратә ус, аха уи акәым аус злоу, ихадароу арҿиаҩы инапы иҵытцыз аҩымҭақәа рхаҭабзиара зеиԥшроу ауп. Абри аганахьала уахәаԥшуазар, уааиеигәырӷьартә дыҟоуп Аполлон Думаа. Уи аҵыхәтәантәи ашықәсқәа рыҩнытҟа иаԥитцаз, адунеи збаз ишәҟәқәа («Ахақәиҭрахь амҩа», 2013 ш., «Аԥсуеи аԥсуареи», 2015 ш., «Ауаҩи ауаҩреи», 2017 ш., «Ҭхьына ақыҭа аҭоурых», 2019 ш.) еилффаҷҷа ирҳәоит ашәҟәыҩҩы иԥсадгьыли ижәлари рҭоурых, ржәытә, рҿатә, рқьабзқәа, рҵасқәа ибзианы ишидыруа, насгьы хаҭала дызхааныз, иибахьаз, дыззызҿырҩхьаз, еиҳарак иаб иҩнаҭа ҭбаа итәахьаз, игылахьаз ауаа нагақәа рацәаҩын. Убарҭ рыҟнытә – аԥсуеи аԥсуареи ирыдҳәалаз ртәы зҳәоз – игәникылаз, иажәабжьқәа рҿы хыҵхырҭак еиԥш ихы иаирхәаз маҷӡам. Убригь аҟыбаҩ ҷыда иатәышьҭроу акоуп, иҵегьы уазааигәаны иуҳәозар, ҳмилаҭ сахьаркыратә литература гәык-ԥсыкала изҭаху, иаҵанакуа здыруа, иазааԥсоу, злагалагьы уажәшьҭа иубартә, иуаҳартә еиԥш ианыԥшуа рҿиаҩуп. Уи аус аҿы, аиаша ҳҳәар ами, ачынуаҩрагьы аԥырхагамхеит. Машәыршақә, мамзаргьы аԥша ирҿанагаланы акәӡам, иҩызцәагьы ихлафуа, изгәдууа изизырҳәо: «Аполлон, ашәҟәыҩҩцәа уаа цьбарақәоуп, рча рҿумхын, иуанарыжьуам» ҳәа. «Сара, анцәа ибоит аӡәгьы сшиԥырхагам, исылшо ала «сыхкаараҿ» схандеиуеит» – иаргьы иҽатцамырхакәа, изҩыдоу, алахҿыхра зҵоу алаф ахь ииаганы аҭак риҭоит.

Ааи, диашоуп Аполлон Думаа. Уи, еиҭарсшәа иуҳәозар, «ихкаараҿы» дхандеиуеит, имоу алытцшәагьы мҩашьарада иубоит. Ус шакәу шаҳаҭра ауеит аҩада зызбахә ҳҳәахьоу ишәҟәқәа. Убарҭ акы ҳәа инарыцлеит уажәы

ҳзыхцәажәо «Геноцид абхазского народа в Очамчирском районе 1992–1993 гг.».

Ухәы-ужьы қақаӡа изыргыло, уоуразоуроу уеилызшьаауа агыгшәыгра иахылтцыз, рыцҳарала иқьуа ахҭысқәеи афактқәеи рыла еибаркуп ашәҟәы ахы инаркны аҵыхәанӡа. Уаҟа иҭтцааուп, еизгоуп ақырҭуа фашистцәа иаҳзааргаз аибашьра хлымӡаах аан нацәақәкыла Очамчыра араион иахнагаз, иазаарцаз аӷауеимшхареи, ҳажәлар изаҟаразаалак гәкаҳарак рнмырԥшӡакәа иаадырԥшыз афырхаҵареи. Уи еихшоуп абарҭ ахқәа рыла: Автор изку «Аԥхьажәа», «Аԥсны азы Қырҭтәыла аимпериатә гәазыҳәаракәа», «Қырҭтәыла ашовинист политика», «Цьабо Иоселиани и-Мхедрони», «Гырҭәыла ишабашьыз», «Аибашьра аламҭалазы Қырҭтәылеи Аԥсни реизыҟазаашьа», «Ақырҭуа оккупантцәа рнапала иҭадырхаз аҭынч уааԥсыра», «Аҵыхәтәажәа».

Абарҭ еиқәыхаԥхьаӡаз ахқәа ирымҽхаркуа рҟны иаарԥшуп ақырҭуа нацистцәа ҳажәлар ирзааргаз аибашьра хлымӡаах анцоз (1992–1993 шш.) аамҭазы Очамчыра араион хаҳәырҵәиа ирҿагыланы имҩаԥыргоз, афырхаҵаратә қәԥара ду ртәы.

Ашәҟәы иаԥхьаз имбарц залшом автор иалихыз иобиект, ус узазҳәозар, ишьаҭаркны, аҵанӡа дылбааны ишҭитцааз, ашьаарцәыра згәытцкьасоз аибашьра иахылтцыз ауаӷеимшхарақәа рымацара ракәымкәа, урҭ ахьынтәаауа, шьаҭас ирымоу, иԥашәзыркыз рҭоурыхгьы. Аԥсны ықәаҳхуеит, аԥсуаагьы милаҭк аҳасабала адунеи ахсаала ианаҳхуеит ҳәа иҳақәлаз Шеварднаӡе, Иоселиани, Китовани рматцуаркәа, ишырҳәо еиԥш иаразнак ажәҩан аҟнытә илымбааӡеит, урҭ рдаракәац акырӡа ҵуеит аԥсуаа рыԥсадгьыл ԥшӡа иаҩаӡоижьҭеи. Уи ахы цәырнагоит XVII ашәышықәса алагамҭа инаркны. Аха уи азтцаара еиҳа итцархеит иазҿлымҳахеит аурыси аҭыркәеи реи-

башьреи рполитикатә интересқәеи хаха реиҿагылареи реиҿаҳареи ирыхҟьаны ҳажәлар рыбжеиҳараҩык рыԥсадгьыл Аԥсны иалыхәдааны иҟазҵаз, иҭазырцәыз амҳаџьырра аныҟала ашьҭахь. Убри нахыс, иаҳзыҟалаз атрагедиа – адемографиа аганахьала ҳмилаҭ рыбӷа ԥызҵәаз – қырҭуеи, гырууеи, шәануеи зегьы уаха-саха еихеит арыцҳара ду иақәшәаз аԥсуаа рыдгьыл чашәқәа ҳазкуазар, ҳмилаҭ рыла иԥеиԥеиуа иаҳзырҭәуазар ҳәа. Уимоу, дара рыда даҽа жәларык иҭацәыз, иқьаԥҭахаз ҳадгьылқәа рахь иқәнагалар ҳәа ишәаны иахыбаауан. Урҭгьы – егьырҭ амилаҭқәа рхаҭарнакцәагьы – ақырҭцәа ишырҭахымызгьы, хар рымаӡамкәа рхы иахәеит аԥсуаа рыдгьыл чашәқәа рнапаҿы иҟаларц азын. Ус шакәу арҵабыргуеит усҟантәи астатистика.

Ҳаԥсадгьыл еиҩаӡоз, уи аӡы ажәеиҭарсла иуҳәозар, зҿаӡы аауаз, имыцәаӡакәа еиԥхыӡуаз, зны-зынлагьы дәыԥсшәак аҳасабала ҳаишьцәоуп ҳәа зҳәоз Мрагыларатәи ҳгәылацәа хазынақәа Урыстәылатәи аимпериа анеилаҳа (1917 ш.), аурыс ҳәынҭқар данылбаарга, абыржәы еиӷьны аҭагылазаашьа даҽазны иҳауам ҳәа иӡбаны, рҽеибыҭаны Аԥсны иақәлеит, амҳаџьырра ашьҭахь иргаз, иртәыртәыз ҳадгьылқәа, ҳанхарҭаҭыԥқәа рзымхакәа, Аԥсны Қырҭтәыла иаларыӡҩарц.

Аҭоурых ахаҭагьы џьашьахәуп, аӡы ахьышьҭрахь ишцо еиԥш, ашьҭрақәлара адыруазаап. Сыззаауа, убри аҩызаҵәҟьа ҟарҵеит Асовет Еидгыла анеиладырбга, Аԥсны зынӡа ишеибгоу илбааҳдароуп ҳәа иҳақәлеит ақырҭуа фашистцәа рбанда. Ари аус хәымгаҿы Ельцин иполитикагьы чарҳәара ҳазнауит, «Гьаргь ацқьа» иахь иаднацәылеит…

Еилыхха ишаабо еиԥш, Шеварднаӡе, Иоселиани, Китовани, аинрал Ҟарҟарашвили Аԥсны рнапаҿы аҟазаара аидеиа хәымга дара иҿыцны ирымхәыцит, ицәырымгеит, рабацәа, рабдуцәа рҟнытә иааuаз акы акәын. Мацара аамҭеиҭарсра иауаршәаны ишҳамха, изҩаха, аҽарҿыцуа ирызцәыртҵуан Аԥсны наунагӡа дара рнапаҿы ирҭаху аларыгӡо аҟазаара.

Абарҭ реиԥш иҟоу ахшыҩзцаракәа рыҵубаауеит ҳзыхцәажәо ашәҟәаҿы автор иҟаиҵо аҭоурыхтә хьаҵракәа. Урҭ ус баша еиқәыԥхьаӡарыла акәымкәа, зыгәра уго, аҭҵаарадырраҿы ишьақәгылахьоу афактқәеи, адокументқәеи, ахҭысқәеи рыла ирҵабыргны иҟаҵоуп. Ицхлымуаз ақырҭуа нацистцәа Аԥсны ишазыҟаз, уи хьаҳәаԥаҳәада рнапаҵаҟа иҟаларцаз наҩнытә ирымаз агәазыҳәаракәеи, хыԥхьаӡара рацәала иазыҟарҵахьаз ацәгьоуракәеи, аиҵаҟәаҟәаракәеи ухаҿы ианаауагалак, имҩашьо иубоит Аԥсны жәлар Рџьынџьтә еибашьраҿы гитлертә фашизм инахыҳәҳәо аҟынӡа иаадырԥшыз ауаҩытәыҩсара аҵәа иҭамӡо, алакәаҿгьы иааџьоушьаша агыгшәыгракәа шҵатҵӷәыдам, даҽакала иуҳәозар, ауаӷеимшхаракәа – аҭынчуаа рышьра, рынхарҭақәа рбылра уҳәа иҟарҵаз ахлымӡаахракәа зқәиааз адгьыл аԥалачцәа Сталини, Бериеи, Шеварднаӡе рабацәеи урҭ рабдуцәеи идырмазеихьан, ахсаала ахыхны амҩа азыларххьан, ажәакала, амч рнаҭон.

Амала, Аԥсни аԥсуа жәлари дара ишырҭаху рнапаҿы иахьырзаамгоз, иахьырызмырҭаслымуаз ргыгшәыгра агыгшәыгра ацнаҵон, ауаҩытәыҩсара аҵәаара аиуа џьара иумбо ирыланарбон.

Абас иҟоу агәҭахәыцракәа иҿаҿаӡа иузцәырыргоит Аполлон Думаа еизигаз, иҭиҵааз ҳаӷацәа рыхәымгаракәа аазырԥшуа ашәҟәы злеибарку аматериалқәа. Урҭ аргама ирҳәоит ақырҭуа оккупантцәа рхықәкы хадақәа харантә ишаауаз, харагьы инаӡарц шырҭахыз, аха ҳазшаз илыԥхалеи, аԥсуа жәлар ргәымшәреи, рхамеигӡареи, ҳашьцәа нхыҵ иҟа, аахыҵ иҟа, аҳәаанырцә

иҟа иҳамардаз рыжәҩахыри, насгьы нахьхьиӡа аахыс ҳиашареи, ҳқьиареи баны иҳадгылаз ажәларқәа (зегьы рапхьаӡагьы аурыс жәлар наргыланы) рхаҭарнакцәа иҳарҭаз хәызмаӡам ацхыраареи ирыбзоураны Аҧсны шеибагоу илбааҳдоит ҳәа згәы иҭакны иаҳқәлаз ахәымгақәа, ажәа ишалоу еиҧш, рқьышә ҭаҧцәахеит, ихьагәгәа, рыҧхасҭақәа рыфеиданы, иахьааз ицар акәхеит.

Ақырҭуа фашистцәа Очамчыра араион (ақалақьгьы убрахь иналаҭаны) иазааргаз, ашьаарҭәыра зымпыҵакәкәоз рнапы хәымгақәа ахьынаӡоз ақыҭақәа аҧсгәы ишкылырхыз, аҭынч уааҧсыра-абџьар зкамыз аҟәҟәаҳәа иргәыдтҵаны ишыршьуаз, рынхара-рынтҵыраҟәа амцаҧшь рыжәтҵаны аҿҿаҳәа ишырбылуаз атәы ашәҟәаҿы ахааназгьы хаштра ақәымкәа иаарҧшуп. Уи иахьатәи ауаа рымацараз акәымкәа, ушьҭантәи абиҧаразгьы иранаҳәо кыр ыҟоуп, агәаҽанызаара ҟазҵо аҭоурых адаҟьоуп. Аполлон Думаа иҭижьыз ашәҟәы Аҧсны жәлар Рџьынцьтәылатә еибашьра аҭоурых наҟнаҟгьы иҭызтҵаауа уи дзавсуам, изаанартуа адаҟьақәа рацәоуп, итҵегьы уазааигәаны иуҳәозар, Аҧсны раион дук аибашьра анцоз ианхагаз ахамыштҭыхә иахсаалоуп, документра зуа тҵабыргыхаҭоуп, абасҟатәи шьаӡа-гәаӡа казыршыз Мрагылараҭәи ҳгәылацәа хазынақәа ауаҩра зцәызыз рхаҿсахьақәа ирсаркьоуп.

Ашәҟәы зыҧсоу, қьарс иалоу атәы иуҳәаша акыр ишыраҵәоугьы (уи пҳьаҟатәи усуп), уажәазы сҽааныскылоит. Амала, ҳаҧхьаҩцәа ирдыруазарц ахәҭоуп аҧсуаа милаҭк аҳасабала ҳаҟазаареи ҳаҟамзаареи амш иазтҵаараны ианыҟәгылаз аамҭазы иаҳхаагаз, иаҳачҳаз, иҳалшаз, атомтә бомба ада егьирахь бџьарла деиҟәных иҳақәлаз аҕа дызусҭаз, гәтакыс имаз. Урҭ зегьы аарҧшуп афактқәеи ахҭысқәеи рыла.

Аполлон Думаа ишәҟәы «Геноцид абхазского народа в Очамчирском районе 1992–1993гг.» ҭоурыхтәла узырхәыцуа, пхьаҟатәи ҳцеиҧш азын агәаҽанызаара узҭо, умилаҭ хдырра зырҿыхо, аибашьра иаҳзаанагаз арыцҳарақәеи, аҧсҭбарақәеи, Нарҭаа дуқәа рфырхаҭцара фцырҟьаны излоу хҭцеицәа доумыжьхақәа иаадырҧшыз агәымшәареи, аҧсадгьыл азы ахамеигӡареи еснагь ҳгәалашәараҿы аҟазаара шхымпадатәиу узырдыруа, насгьы Шеварднаӡе иматцуарқәа иаҳзааргаз аибашьра хлымӡаах аҭоурых аттҵаараҿгьы хәарҭара злоу акы акәны адунеи абеит.

Сгәы иаанагоит зыӡбахә ҳамоу ашәҟәы еиҭаҭыжьзар ахәҭоуп ҳәа, насгьы аҧсышәалагьы еиҭагазар ахәҭоуп ҳәа сахәаҧшуеит.

Сыстатиа хсыркәшоит атаџьыкь поет Масуд Салмон (1046–1121 гг.) жәра зқәым ицәаҳәақәа рыла:

День, что прожит был без пользы отчизне,
Я вычеркиваю напрочь из жизни.

2021 ш.

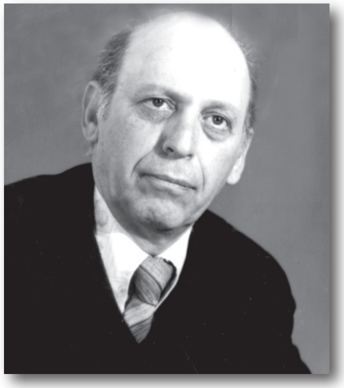

АРОМАН «АШӘАЛҞЬАМРЕИ» УААНЗАТӘИҚӘАКИ

Сара аԥсуа шәҟәи аԥсуа шәҟәыҩҩи сдоуҳа ианыр-ны бзиа избаз аахыс исцәаҩаны сааует иҷыдоу ҟазшьак, уи убри ауп, зышәҟәыҩра аханатә зҟәыԥшратә, зтҵаҩратә шыҟәсҟәа инадыркны ихацзыркыз, асахьаркыратә литература абзиабара баҩхатәраны изызцәыртцыз, насгьы, иналаршә-ааларшәны акәымкәа, иааиԥмырҟьаӡакәа далашыҩкны ааԥсара изымдырӡо иҩуа ашәҟәыҩҩы иҩымтақәа рызҿлымҳара, игәцаракны рыԥхьара, сахьынӡахьӡогьы рыхцәажәара.

Абри аҵәаҩа сара слитературатә ҭҵааратә усураҿы иахьагьы амч аманы избоит, иснырует, избан акәзар, нахьхьынӡа иқәыԥшра инаркны иҩуа уи ԥсҭазаарас измоу ашәҟәыҩҩы ирҿиаратә процесс иԥытцәтцәа-пытцәтцәо акәымкәа, абла ҭары аханы, инеимазакны аԥсҭазаара ахьеилашуа агәҭаҭцәҟьа игылоуп, уи ахаҿра ҭкаррацәала аарыԥшра зыҟаҭцарыла иазыхианы. Насгьы ара иҟоуп ицьоумшьаша иԥсабаратәу даҽакгьы. Уигьы аӡбахә мҳәакәа, аганахь иузныжьуам. Ишдыру еиԥш, иарбан наԥҟазаразаалак аҽгьы ихыбжа-ҿыбжаны, ма иныбжьаршә-аабжьаршәны аамҭатә интервалқәа бжьатцо аусура еснагь ахьысҳара ацуп, иаахтцәаны иуҳәозар, ахатәбзиарагьы ахыԥхьаӡарагьы ир-

ныԥшыртә аҟынӡа. Ари ас шакәу ауаҩы идгьылтә ԥсҭазаараҿы идырүеижьҭеи акырӡа ҭуеит. Арҿиара аус атәы ҳҳәозар, еиҳагьы иубарҭоуп. Ҭабыргуп, урҭ рахьтә иҟоуп асубективтә, аобиактивтә мзызқәагьы. Ҳәарада, абри аҭагылазаашьагьы ашәҟәыҩҩы аԥсабара инаҭаз иҩбахатәра иҳәаақәнатцогьы кырӡа атцанакуеит.

Аҩада иазгәастаз ахшыҩзцаракәа зыртцабыргуа афактқәа аԥсуа литератураҿгьы, ирацәамзаргьы, иуԥылоит аха уи аҭоурых араҟа алалара иаҭахны избом.

Зегьы зхысҳәаауа, еицырдыруа аԥсуа шәҟәыҩҩы Владимир Константин-иԥа Басариа иоуп. Уи ашәҟәыҩҩцәа аӡәырҩы реиԥш, алитература агәыбылра икит, аҟыбаҩ иманы аҩра шилшозгьы ааԥшит иара итцаратә, истуденттә шыҟәсҟәа инадыркны. Иахьа 85 шыҟәса ирҭагылоу аԥсҭазааратә цышәа змоу, злагалагьы ҳмилаҭ литература ианыԥшуа, Аԥсны акультура зҽеаԥсазтәыз аусзуаҩы, ашәҟәыҩҩы, адраматург, Ахьӡ-аԥша аорден ахцатәи аҩаӡара занашьоу Владимир Басариа аԥсабара инаҭаз ибаҩхатәра зырҿыхаз афакторқәа иреиуоуп дахьиз, дахьааӡаз иқыҭа гәакьа Кәтол иалиааз, ҳмилаҭ сахьаркыратә литературазы ихьызырҳәаганы иҟалаз ашәҟәыҩҩцәа дуқәа рнырра, рдоуҳа, ртрадициатә мчы еибаркыра. Убри анаҩсангьы, Владимир Басариа ҷыдала иара изы акырӡа атцанакуеит дхәычаахыс иҩны иаҳауаз, ипатриоттә цәаныррa зырҿыхоз, агәадура изтоз Аԥсны атцеи ду Симон Басариа ихьӡ-иԥшагьы.

Ҭабыргуп, уи ихәычратә аамҭазы ҳтцеицәа хазынақәа аӡәырҩы реиԥш, Симон Басариа ҳаԥсадгьыл агацәа цәгьаԥсышьа ирҭахьан – ихьӡ, иҭтцаамҭақәа атцәы рхьыршьхьан, ибжьадырӡхьан рҳарҭа-сырҭак аӡәгьы изымдырyа. Аха зегь акакәын иашьцәа рҿы еиԥш, уи ижәлар гәакьа ргәаҿы (уанӡатцәҟьа, иага рҽеаршәаргьы неишьа рымамызт Бериа хәымгеи иматцуарқәеи рна-

пы ҟьашьқәа) хаштра иқәымкәа ныхачапак еипш дҭалашаауа дҭан. Абри ауаҩ лаша, аԥсуа ду ибзиабара ашәахәаҵқәа запхьаҟа ишәҟәыҩҩхараны иҟаз Владимир Басариа игәатца иҭапхон, милаҭ гәадурак иҭауа…

Зызбахә ҳамоу ашәҟәыҩҩы ибаҩхатәра зырҿыхоз афакторқәа ртәы анаҳҳәо аамҭазы, хымԥада иӡбахә ҳгәалаҳмыршәар ауам уи иашьеиҳаб, аԥсуа журналистикаҿы аҵьабаа ду збахьаз, зсахьаркыратә ҩымҭақәа аԥсуа пхьаҩцәа ибзианы ирдыруа, Марксизм-Ленинизм аклассикатә ҩымҭақәа (иаҳҳәап, В. И. Ленин ифилософиатә ҩымҭа ду «Материализми аемпириокритицизми») реиҭагаҩ, ауаажәларратә усзуаҩы Шьаликәа Басариагьы. Абри ауаҩы аамысҭашәа идоуҳатә хыԥша аҟнытә ауп Владимир Басариа асахьаркыратә литература абзиабара ахьикыз. Ари аҩнаҭа ҭбааҿы иагмызт ашәҟәи, алитературеи ирызкыз иҭҵоураз аҵәажәарақәа…

Ашәҟәыҩҩцәа зегьы рҿы еипш, Владимир Басариагьы дызнысыз аԥсҭазааратә мҩа ус имарианы иауҟахыз, ихәычратә, иҭаратә шықәсқәа инадыркны аҵьабаақәа акыр ибахьеит, ихигахьеит, ашәҟәыҩҩра иаҭаху аԥсҭазааратә ҵышәагьы имоуп. Аха уи акыр шықәса инеиԥынкыланы агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» (уажәы «Аԥсны») аредакциаҿҭәи иусура зегьы ирыцкын, школаны изыҟан. Ҵабыргуп, уи арҿиаҩы имнахуа, ицәнаго игәабзиара, аамҭа зҳәаз шьарда ирацәоуп. Аха ахәарҭара иалоу еиҳаны иҟоуп иукапануазар, еиҿырԥшны уахәаԥшуазар, насгьы абаҩхатәра иаша ахьыҟоу, аредакциатә усқәа иага иқәрыгәгәааргьы, иазатцарҙуам.

Абри аганахь Владимир Басариа шәҟәыҩҩык иаҳасабала насыԥ змоу уаҩуп, избанзар, иԥсҭазаараҿы ихадараны илихыз илитературатә усура аҵыжәара шамаз, аԥхьа ишгылаз иаанхеит. Амала, иҳамҳәар ҳиашахом, иҳақым уи журналистк иаҳасабалагьы иҵьабаа шыра-

цәоу, агазеҭқәеи ажурналқәеи рҿы иикьыԥхьуаз апублицистикатә статиақәа, аочеркқәа, афелетонқәа аԥхьаҩцәа гәахәара дула ирыԥхьон, избан акәзар, урҭ иаадырԥшуан асовет аамҭазтәи ҳажәлар рыԥсҭазаара, ирыгыз, ирыбзаз, ргәы иҭҳхоз апроблемақәа, ирҵырхагаз ауаа ԥсымҭәқәа, аҟырлышқәа рхаҿсахьақәа уҳәа уб. иҭц.

Жәибыжь шықәса уи агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» аредакциаҿы иусураан инаигӡон еиуеиԥшым аҭакԥхықәра зцыз анапынтцақәа, раԥхьа корреспондент еиҳабыс, нас аҭакзыԥхықәу амаӡаныҟәгаҩ ихаҭыԥуаҩыс, уи ашьҭахь асовет ргылара аҟәша еиҳабыс, аҭыхәтәан административтә органқәеи атавареиҭарсрақәеи рыҟәша еиҳабыс. 1979 шықәса инаркны Владимир Басариа акыр шықәса аус иуан ашәҟәҭыжьырҭа «Алашара» (уажәы «Аԥҳәынҭшәыҟәҭыжьырҭа») раԥхьа редакторс, редактор еиҳабыс, нас аамҭақәак рзы редактор хадас.

Аҩада ишазгәаҳҭахьоу еипш, Владимир Басариа дышқәыԥшыз, ашкол данҭаз инаркны асахьаркыратә литература абзиабара илалт, ажәабжьқәа (еиҳарак ахәыҷқәеи ахбыцқәеи ирызку) рыҩра далагеит, урҭ раԥьа акьыԥхь рбеит Аҟәатәи аҳәынтқарратә рҵаҩратә институт афилологиатә факультет астудентцәа иҭрыжьуаз анапылаҩыратә журнал «Арҩаш» (усҟан уи редакторс даман аҟырҭуа мпыҵахалаҩцәа иаҳзааргаз аибашьра хлымӡаах ашьҭахь изаамҭанымкәа зыԥсҭазаара трагедиала иҿахтцәаз абаҩхатәра еиҵамк змаз Анатоли Бата-иԥа Возба) адаҟьақәа рҿы.

Абри анапылаҩыратә журнал ианыз ажәабжь «Ишәҵьысшьоит, дад» акьыԥхь абеит ажурнал «Алашара» 1957 шықәсазтәи аномерқәа руак аҿы.

Ааи, ҳацәымҩашьо иаҳҳәар ҳалшоит абраҟа ашьапы акит ҳәа Владимир Басариа илитературатә, ирҿиаратә ԥсҭазаара. Уи аахыс аиҭакрақәа ҟазтцаз ашықәсқәа жәпа-

кы еиқәылеит аҭоурых аҭцах иаҭцагылауа. Адунеи зырхыцхыцуаз СССР-гьы ааугаруеи, иҟаӡамшәа аамҭеиҭасра илахәлабга ицеит. Иаԥнахыз ахҭысқәа, ахаҭаракәа реиқәыԥхьаӡараҭцәҟьа ухәы-ужьы қақаӡа идыргылап!..

Владимир Басариагьы иабиԥара иаҭцанакуа аԥсуа шәҟәыԥҩцәа зегьы реиԥш, аамҭа џьбара дыԥнашәеит, иҭәымҭа, иҕәҕәамҭа дҭанаргылеит арҿиаратә гәаҳәара иманы. Уи ибаԥхатәреи иԥсҭазааратә цышәеи ирыбзоураны инапы иҭыҵит ламысла, гәыҭыҕьҕьала иаԥҵоу, ҳлитератураҿгьы зхатәы хаҿра зманы иалубаауа ашәҟәқәа, иаҳҳәап «Аиқәлацәа» (1965) «Ақәыԥшра» (1968), «Агалстук ҟаԥшьқәа» (1976), «Аҭцаа аныԥсасиуа» (1980), «Раԥхьатәи асы» (1981), «Амшәҳәыс-кьанџьа» (1984), «Анаҟә анхыҭцуа» (1985), «Аҭцаа ҟаԥшь» (1986), «Аеҵәаџьаа анылаҟәуа» (1983) «Ашьҭақәа» (1989), «Аамҭа уадаҩқәа рԥышәара» (1995) уҳәа уб. иҭц.

Ашәҟәыҩҩы Владимир Басариа раԥхьатәи ирҿиамҭақәа рыбжеиҳарак иаадырԥшуеит изызҳауа, аҭцара зҭцо ахьыбҿар рыԥсҭазаара, рхықәккәа, рҟазшьақәа, инагӡаны иҭышәнымтәаларц, имшәыц, аха аԥшаара иаҿу рдунеихәаԥшышьақәа уҳәа жәпакы. Зызбахә ҳамоу автор заатәи иажәабжьқәеи иповестқәеи ракәзаргьы иаҳдырбоит асовет аамҭазтәи лымкаала аҿар аромантикатә цәа зхубааура рыбзазара, агәазыҳәара ду зҭцоу афилософиатә хәыцрақәа, рызхьрақәа, адгьыл рықәзаараҿы изыргәырҕьо, насыԥхәыс ирыԥхьаӡо, идеалра ззыруа, хьааны ирыцрыхо, изыргәаҭеиуа, рыԥсҭазаараҿы избамкәа ирымоу апроблемақәа уҳәа убас иҭцегьы. Уртқәа зегьы ашәҟәыҩҩы иаҳирбоит лаԥшы ҭцарыла аԥсҭазаара иаликааз, атипра, зеиԥшра рылоуп ҳәа иипхьаӡоз ахаҿсахьақәеи аперсонажқәеи рыла, насгьы еиуеиԥшым аситуациақәеи аҭагылазаашьақәеи рҿы аконтрастра рзеибауа, ихеибарҭәаааура.

Владимир Басариа ажәабжьқәеи аповестқәеи ржанр аҿы даанымгылеит (урҭ рымацарагьы уаԥсы иҟәнишьо ишыҟамгьы, дарбан шәҟәыԥҩызаалакгьы исахьаркыратә гәҭыхақәа рылаиҳәарц шалшогьы), уи аԥсҭазаара аҭәгашоура иҭцегьы инарҭбааны аарԥшраҿы еиҳа зымҿхазкуа, еиҳа злаӡоу ароман ажанр ахь диасит. Араҟагьы уи абаԥхатәра шимаз, исахьаркшәа иуҳәозар, дызҿалаз ахра ду лыԥхала ахәнара шилшоз аирԥшит. Пшьынԥажәатәи ашықәсқәа рыԥнуҭҟала Владимир Басариа иаԥиҭцаз аԥроманкгьы «Еҭцәаџьаа анылаҟәуа», «Ашьҭақәа» ихатәроу рҿиамҭаны аԥсуа сахьаркыратә литература аҭааҵәара ду иналалеит. Уи аԥхьаԥцәа гәахәарыла ирыдыркылеит, акритикаҿгьы ахәшьара бзиақәа роуит, ажәакала, автор ихьӡ ҭызго рҿиаратә қәҿиаран изыҟалеит.

Ароман «Еҭцәаџьаа анылаҟәуа» аҿаԥхьа иқәыргылоуп иахьатәи, иҭцегьы уазааигәаны иуҳәозар, асовет епоха аантәи аԥсуа қыҭа абзазара атәы зҳәо, апроблемара зуа азҭцаарақәа жәпакы, иаҳҳәап, ақыҭа социалтәекономикала, културала ахаҿра аԥсахра, аизҳа-зыҕьара, ауаԥы идҳәалоу, зда дхәарҭам идоуҳатә ҭахрақәа рызхьаԥшра, ргәынкылара уҳәа урҭ ирышьашәалоу иҭцегьы.

Ароман аҿы абарҭ ишьҭыху азҭцаарақәа аԥсҭазаараҿы рынагӡара иадҳәаланы ицәыргоу ахаҿсахьақәеи аперсонажқәеи ирымоуп досу излеиԥшым, излеиламԥашьо рхатә ҟазшьақәа, изхаану, излагылоу, идырҿио аԥсҭазаара ԥхьаҟа изларгаша, излеиҕьырҭәыша, насгьы ихадароу ари адунеи аҿы ажәларқәа зегьы хи-ԥси ҳәа иахьеихо, иахьеилоу рмилаҭ хаҿра зқьышықәсала аамҭеикәшара рҭцалашәы иалкәкәааны иаарго зламызша, ԥхьаҟа еиқәзырхаша, изырҿиаша, моралла, ламысла иҭцегьы излацқьахаша, агәаанагарақәа, ахшыԥзцарақәа.

Ауаҩы ипстазаараҿы высшьа змам абарҭ азҵаарақәа зегьы ашәҟәыҩҩы рапхьатәи ироман «Ецҭәацьаа анылаҟәуа» иҟарҵоит ихатәроу, ҳаамҭа уадаҩ агәеисра иақәшәо, апсуа игәҭыхақәа жәпакы ртәы зҳәо сахьаркыратә ҩымҭаны.

Владимир Басариа егьи аҩбатәи ироман «Ашьаҭақәа» иара аҟынӡа уи иапитцахьоу аепостә ҩымҭақәа иреиҳауп, мҽхакылагьы, идеиатә ҵакылагьы, сахьаркыратә напҟазарылагьы иаххысыз ашәышықәса 60-тәи ашықәсқәа инадыркны СССР еилаҳаанӡатәи аамҭа иатцанакуа ҳапсҭазаара инагәылаланы иаазырпшуа акы акәны апсуа прозатә ҩымҭақәа ахатә хаҿра аманы инарылагылт, ҳакритика иахьанӡагьы уи азы иахәҭоу, изыпсоу ажәа азымҳәацзаргьы.

Аамҭа атәы анаххәа, ароман 60-тәи ашықәсқәа рымацараҿы иаагылом, уаҟа иаарпшу, зсахьа ҭыху апсҭазааратә хҭысқәа рҳәаақәа акырӡа идырҭбаауеит, еиҳа ииашаны иуҳәозар иҟало-инылo ахҭысқәа ирхысуеит пасатәи Аҵьынцьтәылатә еибашьра Дуӡӡа ашьҭахь жәлар рыпсҭазаарагьы, иаагап зыпсаҭақәа ҵьаҳанымтәрахаша Сталини Бериеи рус хәымгақәа ирыхҟьаны Апсны иҟалаз азалымдарақәа – апсуа жәлар етноск ҳасабла рлахьынтца апсынтра зыркьаҿуаз, аиазаарахь иназгоз апроцесс хлымӡаахқәа – рхатә школқәа раркра, амилаҭ кадырқәа ҕәара-пара реимырпра, иаанхаз ахыц-ҩыцгьы имчыданы, изинданы рыҟаҵара, адоуҳатә культура арҿиара иадҳәалоу зегьы рымҩақәа аркра уҳәа убас заҟа?! Урҭ азалымдарақәа Ленинтә милаҭ политика иабзоураны хәыч-мыҷқәак анырҽеиха (инагӡатцәҟьаны Қырттәыла инханы иҟаз, амчрагьы змаз Бериа ибгалаҵқәа ируазма!) ашьҭахьгьы, ҩапхьа ицәыртцит апсуаа ирпырхагаз, рҭоурых еицазкуаз, изыркьаҳәуаз, рдоуҳатә культура аҿиара маӡа-аргама иапцықәслоз анегативтә цәыртцра ҿыцқәа, еиҳаракгьы урҭ иплеит, рымҽхак дыртбааит, адәахьала, излаумбаша акы ишалаҟамызгьы, амыдагьцәа рхартцеит ашьақәхаларатә шықәсқәа раан. Усҟан ауп акырҭуа ҵарауаа рахьтә аӡәырҩы Апсни апсуааи рзы амц теориақәа меигӡарахда апҵара, ажәлар рылартцәара ианалага.

Абарҭ аамҭа баапсқәа ирылиааз, дымшәа-дмырҳа агьараҳәагьы ирҿагылаз дреиуоуп ароман «Ашьҭақәа» афырхатца хада Данаҟаи Апсыцба. Ари ауаҩ акырӡа дугәалаиршәоит автор ихаҭа, уи ипсабара, идунеи, дызнысыз амҩа, дызҿагылоуи дзыдгылоуи анеидухәыцлалак, ганкахьала ианеиҿурпшлак, аҩымҭа автобиографиатә ҟазшьа анаҭоит, даҽа ганкахьала уахәапшуазар, ус иҟазҵо, иузырбо убри ауп, ари афырхатца хадеи автори аамҭа хьанҭак еиднакылоит, апсҭазаара иацу аҟыба-ӡыбақәа еицеиҩыршоит, уи иахылтцуа, исахьаркшәа иуҳәозар, ауаркь еицылбаардоит иара иаарыкәшаны иҟоу ауаажәларратә пстазааразы рдунеихәапшышьа акоуп, блакы ала еицырбоит, еицырныруеит.

Зынӡа ииашаны иҳәоуп ароман апхьажәа хәыч аҿы Данаҟаи Апсыцба изы абарҭ ажәақәа: «Ароман афырхатца хада Данаҟаи Апсыцба данқәыпшыз инаркны псеивгарак ирҭом ашьақәхаларатә аамҭа иҟанатцаз, ицәырнагаз ауаҩ мҽеиқәа, аламыс змоу ауаҩы цәгьацәыпхамшьарада ихы иныкәгыланы дынӡаарҟәрыланы ихыпаны ицоз».

Ас иҟаз, Данаҟаи Апсыцба дзаазырҟәылоз ауаа, амчра рызтоз еиҳарак ашьақәхаларатә шықәсқәа ракәын. Аха уртгьы ахтынхьаа ду роуит, даҽакала иуҳәозар, аҽеиҭакра аамҭа иапсахит, уи аҳра агеит Асовет Еидгыла апсы штазгьы, насгьы ишнеи-неиуаз еиланарбгаӡеит, акәыкәыла аақәнахит.

Автор ифырхатца хада Данаҟаи Аԥсыцба игәыгракәа зегьы Горбачов ԥсыс дызхаз аҽееиҭакра, адемократиа аамҭа иадиҳәалеит, уи ацәыртцра ауаажәларратә ԥсҭазаараҿы бзиак иазҳәаны иԥхьаӡеит, имч, илша, идырра зегьы аԥсҭазаара иахьа излаҟоу атцкыс аиҕьтәра, арҿиара, доуҳала ацҟьахара иазикит, ҳәарада, араҟа уи ароман авторгьы дарҕьажәаны дивагылеит…

«Ашьаҭақәа» рҿы сахьаркыратә ԥтцамҭак аҳасабала Данаҟаи Аԥсыцбеи уи ишьашәалоуи рхаҿсахьақәа рыла иаабоит гәылагьы, ԥсылагьы, мораллагьы ашьха ӡыхь еиԥш ицқьоу, згәамчхара ҕәҕәоу ауаа шракәу аԥсҭазаара прогрессивтә мҩала ԥхьаҟа агара, арҿиара зылшо, излахьынтцахо. Аха уи ахала, стихиала изыҟалом. Уи иаҭахуп аԥсҭазаара аӡыхь зырхәашьуа ауаа ҟырлышқәеи, ашьцылара баапсқәеи, анегативтә цәыртцрақәеи ирҿагыланы хыцәнмырха есымшатәи ақәԥара.

Абри ауп ароман аидеиа хадагьы зырҕәҕәо, аԥхьаҩ изгьы, ҳлитература зегьы азгьы изаамҭанытәу, иактуалтәу акы акәны иҟазтцо, иахҙааигәазтәуа.

Владимир Басариа инапы итцытцхьоу, насгьы ҟазарыла иҩу романуп «Адунеи шаҟа иссирузеи», 2006 шықәсазы Аҟәа ашәҟәҭыжьырҭа «Алашара» иҭнажьыз. Уи иаанарԥшуеит акурорттә ԥсҭазаара ицәырнаго апроблемақәа. Автор ироман «Аԥсҭҳәеиқәатцәақәеи ажәҩантцлашааи» акәзар, аԥсҭазаара атцабыргхаҭа иагәылҩаау ахаҿсахьақәа рыла иаарԥшуп ақырҭуа мпытцахалаҩцәа иаҳзааргаз, ҳазларыжьыз аибашьра хытцхырҭас иамаз, иаԥсабараз, аԥсуа жәлар рхаранаԥшра, ргәымшәара, нацьнатә аахыс, рыԥсадгьыл ахьчаразы рхы-рыԥсы ишамеигӡо, ишдауаԥшьқәоу… уҳәа уб. итц. Владимир Басариа ироман «Ашәалҟьамра» хыԥхьаӡарала ихәбатәиу, икьыԥхьуп ажурнал «Алашара» №4 (2019) аҿы.

Аԥсуа жәлар 1992–1993 шықәсқәа рызтәи Аҧьынцьтәылатә еибашьра хлымӡаах рхыргеижьҭеи, аиааира ргеижьҭеи ҳашәҟәыҩцәа рҟнытә ҳаԥхьаҩцәа рыблақәа ҭраа иазыԥшуп ирхыргаз аԥышәара ду иазку, рҭеицәа гәымшақәа рфырхатцара аазырԥшуа аҩымҭақәа, ашәҟәқәа. Ари агәаҟра ду зхызгаз, лакә аҿы зыгәра узымгаша афырхатцара аазырԥшыз ажәлар рзы иԥсабаратәу рдоуҳатә ҭахроуп.

Абри иԥшьоу аус аҿы ашәҟәыҩҩы Владимир Басариа уаҩы игәы иахәаша алагала ҟаимаҭ ҟаитцеит. Ашәҟәҭыжьырҭа «Алашара» иҭнажьит (1995) урысшәала уи ишәҟәы «Аамҭа уадаҩқәа рԥышәара» ҳәа хыс измоу. Зызбахә ҳамоу ашәҟәы зеиԥшшәа ҳналс-ҩалсны ҳалаԥшҳәаа итцаагаз Владимир Басариа исахьаркыратә ҩымҭақәа ирцәыжәлам, жанрлагьы, тематикалагьы иреиԥшым. Џоуп, мачк ирзааигәоуп агазеҭқәеи ажурналқәеи рҿы иикьыԥхьхьоу иԥублицистикатә статиақәеи исахьаркыратә очеркқәеи. Ҳзыхцәажәо ашәҟәы аҟны аԥыжәара рымоуп адокументқәеи афактқәеи, насгьы ахтысқәа аартны иҟоу шыҟоу (асахьаркыратә ҩымҭақәа рҿы ишыҟартцо, ишаԥу еиԥш алитературатә хаҿсахьақәа алагаланы, зны-зынла дара урҭ рыԥсҭазаара, рхымҩаԥгашьақәа ирчыданы автортә хшыҩтцаккәа рытцатцәахны, аллегориатә ҟазшьа рыҭаны, ирмазеины акәымкәа) иааҭырҟьаны иҳәоуп аԥхьаҩ нацәақәкыла ирбауа. Ари аформа – арҿиаратә цәаҩа ашәҟәы ахатабзиара ҳаразкуа ируакуп, насгьы уи автор даҳнарбоит дпублицист-ҭоурыхҩны.

Аҭоурыхттцааҩи ашәҟәыҩҩи зынӡа ихазы-хазуп, темак, хҭыск иахцәажәозаргьы, иаҳҳәап, аҭоурыхттцааҩы ауаажәларратә ԥсҭазаараҿы иҟалаз ахҭыс фактла иртцабыргны, аттцааратә аргумент шьаҭас иаҭаны иҭитцааует иусумҭа. Ашәҟәыҩҩы иакәзар, уи аҭоурыхтә тематика иазкызар, дызҿу аҩымҭаҿы – усҟан иҟаз, иҟоу афактқәа дрывамгылакәа, аха амахәҭа-шьахәҭа аҭаны, арҿиаратә фантазиа ахыҭҳәаа ихы иархәаны, уцәа-ужьы

ианырыртә, исахьаркны, доуҳатә ԥсымчхарак атԥаны иҟаитцоит.

«Изхысҳәаауа, сзыхцәажәо «Аамҭа уадаҩқәа рԥышәара» ианыԥшит ашәҟәыҩҩы ишиҩыз, инапы ишытцытцыз, аха аҭоурыхҩҩгьы хара дышгылам, дшааигәоу. Убас, иҟоу аҩымҭақәа асахьаркыратә литература ҿы ирацәоуп. Ҿырԥштәыс иахҕәалахәаршәар ауеит академик Е. Тарле иҭоурыхтә ҩымҭақәа: «Урыстәыла 1812 шықәсазтәи Наполеон иқәылара», «Наполеон». Владимир Басариа ишәҟәы «Аамҭа уадаҩқәа рԥышәара» иаԥхьалак имҩашьо ибоит, еиҳаракгьы ақыртҭуа мпытцахалаҩцәа Аԥсны иазаарцахьоу, аԥсуаа ҳазҭадыргылахьоу ауаҕеимышхарақәа нагӡаны иззымдыруа (ус иҟоугьы аумаҷху), аԥсуаа ақыртҭуа жәлар рҿаԥхьа изаҟаразаалак харак шрыдым, иширҳәо еиԥш, хшыҩла ишыкәабоу, ацәгьа аханатә изыршыз, изуз, аԥсуаа милатк ҳасабла иқәырхырц (рымч ақәымхеит акәымзар) иаҿыз дара шракәыз. Ари аҳақ згым ахшыҩтцак ашәҟәаҿы арахәыц ҟаԥшь еиԥш иагәылсны ицоит, ари нахысгьы агәаҽанызаара ҕәҕәа ҳазҭо идеианы иҟоуп.

Апрозаик, адраматург, апублицист, аԥсадгьыл апатриот Владимир Басариа ишәҟәы «Аамҭа уадаҩқәа рԥышәара» иахьа Аԥсуа ҳәынҭқарра ашьақәыргылареи ашьақәрыгәгәареи ҳанаҿу аамҭазы, изаамҭанымкәа машәырла иҳаԥхаз, апоет, прозаик, атцарауаҩ, ауаажәларратә усзуаҩы Борис Гәыргәлиа ишазгәеитаз еиԥш, аимпериатә амбициақәа рыла ихәыцуаз Шеварднаӡеи уи ибандеи, нас урҭ ирыцәнымхо изыхьчо, рхы зҿышуа аполитикцәеи аргаманду иҿаԥнаҽуеит Аԥсны рнапаҿы наунагӡа иааргарц азы еитцарҟәаҟәаз, ашьарҩаш казыршыз рус хәымгақәеи аԥсымҭәра згым рхаҿқәеи.

Владимир Басариа драматургк иҳасабалагьы аԥхьаҩцәа дырдыруеит, хыԥхьаӡаралагьы адраматә ҩымҭақәа жәиԥшь аԥитцахьеит.

Иахҕәалахәаршәаԥ даргьы: «Абзиабара аицакра мариам», «Аҳауа иалоу атәыла», «Ахатцарашәа», «Шьхатәылан адыд», «Амра шкәакәа», «Хырԥара зқәым», «Аныҟәаҩцәа», «Ашәахәа ссирқәа», «Машьашьеи Шьушьанеи еицыкәашоит», «Азҿлымҳара», «Ахара здым», «Аҟьала», «Ашәҭ зқәыԥсоу атқы шкәакәа».

Абарҭ рахьтә жәа-пиеисак акыԥхь рбахьеит ажурнал «Алашареи» иҭытцхьоу ишәҟәқәа рҿи. Адраматә ҩымҭа «Хырԥара зқәым» атәы ҳҳәозар, асценатә ԥсҭазаара аиоуит СССР жәлар рартист, адраматург Шә. Пачалиа ихьӡ зху Тҟәарчалтәи адраматә театр аҿы. Уи иаанарԥшуеит иаҳҳаагаз аибашьра ашьҭахь раԥхьатәи ашықәсқәа раантәи иуадаҩыз, ахәра зныз аха гәеитцахара зыхҭынхьааз, ахагәрагара зтцаз ҳажәлар рыԥсҭазаара. Ари аспектакль (ықәиргылеит Аԥсны жәлар рартист Ш. Гыцба) ахәаԥшцәа гәахәарыла ирыдыркылеит, акьыԥхь аҿгьы ахәшьара бзиа арҭеит.

Адраматә ҩымҭақәа рызбахә анысҳәах, абраҟа иныбжьагалашәа акәзаргьы иазгәастеит уи «иажьрацәароу», иатәышьҭроу хшыҩзарақәак: Ишдыру еиԥш, аханатә аахыс амилаҭ театр зыҟалом милаҭ драматургиада, уи ауп ԥсыс иахоу, аҿы зырцәажәо. Иаашоуп, араҟа егьырҭ абызшәақәа рахьтә адунеи иадыруа акласикатә ҩымҭақәа инарыгӡо ароль дуӡӡоуп. Шекспир, Шиллер, Лопе де Вега, Гоголь, Островски… уҳәа рдраматә ԥтцамҭақәа иарбан милаҭ театртә сценоу идмырԥшӡац, ари нахысгьы идмырыԥшӡара. Аха убас шакәугьы, еиҭасҳәоит, амилаҭ театр милаҭ драматургиада изыҿиом, ԥхьаҟа изцом, аҟазара ахкаҿы ажәлар рдоуҳатә культура аҭахрақәа наӡааӡаны иазхарҭәаауам, уимоу, атәым цәа ахаларгьы ауеит. Даҽа зтцаароуп, убри амилаҭ асахьаркыратә литературеи атеатри ҿыц ршьапы ақәгылара ианаҿутәи апериод. Усҟан, ҳәарас

иҭахузеи, ихымпадатәиуп егьырҭ абызшәақәа рҟынтәи аклассикатә ҩымҭақәа инарыгӡо арольгьы. Аҿырпштәы азы хара ҳазцарызеи, иаагап ҳсахьаркыратә литературеи ҳмилаҭ театри рҭоурых. Дырмит ду ҳмилаҭ литературеи ҳмилаҭ театри анхацирк инаркны, аоригиналтә ҩымҭақәа инарываргыланы зҿлымҳара рзиуан, рҕьажәҩра зуаз акы акәны дрыхәапшуан аиҭагага азҵаарагьы. Нацәақәкыла, ҳмилаҭ театр атәы ҳҳәозар, уи апхьатәи ашықәсқәа раан еиҭагаз адраматә ҩымҭақәа ицхыраагӡа дуны инарывагылт адунеи иадыруа аклассикатә пҵамҭақәагьы. Уи атәы аҭоурых салалом, хәыц-хәыц еиҿыршәшәаны иҭҵааауп хҵарауаҩ ду, аҟазараҭҵаарадыррақәа рдоктор, апрофессор Алықьса Хәыта-ипа Аргәын икопиталтә усумҭа «Аԥсуа театр аҭоурых» аҿы[1]. Аԥсуа театр амилаҭтә хаҿра аманы ашьақәгылараҿы акырӡа иаԥсаны иҟалеит Дырмит Гәлиа, Самсон Ҷанба, Ӡаӡ Дарсалиа, Миха Лакрба, Симон Бжьаниа, А. Лашәриа, рдраматә ҩымҭақәа. Нас урҭ ирытҵагылеит абаҩхатәра змаз аҩбатәи абиԥара иатанакуаз, ашҟәыҩҩцәа, адраматургцәа. Урҭ рдраматә ҩымҭақәа рыла аԥсуа театртә ҟазара ахаҿра гәылҭәааит, аԥсуа сцена амилаҭ цәа ахалеит, иазҳа-зыгьеит. Иаҳгәалаҳаршәап рхаҭақәагьы: Ш. Ҷкадуа, М. Чамагәуа, Хә. Цьапуа, Р. Цьапуа, С. Хәатланӡиа, Шь. Сангәлиа…

Абри аус пшьаҿы хәы змаӡам акы акәны иҟоуп рапхьатәи абиԥара иреиуоу ҳартистцәа дуқәа А. Агрба, Л. Касланӡиа, Шә. Пачалиа, М. Зыхәба, И. Кәакәаскьыр, А. Аргәын-Коношок, Е. Шьаҟрыл, М. Ақаҩба, С. Кобахьиа, Ць. Амқәаб уҳәа иҵегьы. Нас урҭ зҿыз амилаҭ ус пшьа абаҩхатәра зманы иаҭагылаз абиԥара ҿа еихаҳауа пхьаҟа рҿынархеит. Убарҭ иреиуаоуп Е. Коҩониа,

[1] Уахәапш: Алексей Аргун. История абхазского театра. Изд. «Алашара». Сухум, 1978.

А. Ермолов, Н. Камкиа, В. Ақаҩба, Ч. Цьениа, С. Сақаниа, Д. Кәартаа, С. Агәмаа, З. Амқәаб… Аaскьаӡатәи абиԥара ртәы ҳҳәозар, урҭ реиҳабацәа иддырбаз, ирҿыртцааз, рхатә баҩхатәреи еилатцаны, еицырхырааны кәалеимдарала аԥсуа театртә ҟазара арҿиара иаҿуп лытцшәа бзиала амилаҭ агәадуракәа ишыруаку дырны.

Еилкааауп, ашәҟәыҩра ҟалаз аахысгьы асахьаркыратә литератураҿы имариоу жанр шыҟам. Уи ахқәа зегьы ус инымҩатәны зыматц ууа ракәӡам. Досу ирҭахуп абаҩхатәреи, адырреи, аҵьабааи. Аха убарҭ рахьтә, ҳақла ҳцәажәозар, адраматургиа ажанр, зегьы реиҳа иуадаҩуп, аҟыбаҩ ҷыдагь аҭахуп. Уи ҩыпсҭазаарак ахҭынхьаауеит, акы, сахьаркыратә ҩымҭак аҳасабала уанахәапшуа. Ҩбагьы, асценатә псҭазаара анаиауа. Адраматә ҩымҭа аԥызтцо ибзианы идыруазароуп уи иацу акәаматцамарақәа, ажәакала, жанрс изтцазкуа алитературатә канонқәа. Убри азоуп амилаҭ литератураҟәа зегьы рҿы еснагь адраматургиатә ҩымҭақәа рхыпхьаӡара змаҷу, баҩхатәрала иаптцоу еиҳагьы изуарлашәарлоу. Атеатр аԥсҭазаара иасаркьоуп ҳәа рҳәахьеит ауаа ҟәыгақәа, уи гәашьамхыс иатцоу адраматургиатә ҩымҭақәа роуп. Убри аҟнытә зеиуа маҷу иуарлашәарлоу иреиҷаҳалатәуп, игәцараклатәуп, еиҕызтәуа амҩа аҭалатәуп. Аԥхьаҩ ишубо еипш адраматургиа атцыхәала, снахыкәша-аахыкәшо сцәажәара зызку Владимир Басариа иоуп. Уи инапы итцытцхьоу ипиесақәа ракәзар, ихәыдаӡам, ҳапсҭазаара атцабыргхаҭа аадырпшуеит. Ус шакәу дыртцабыргуеит акьыпхь збахьоу ипеисақәагьы. Урҭ рахьтә иҟоуп асценатә псҭазаара аиоура иапсоу адраматургиатә ҩымҭақәагьы, иаагап ҿырпштәыс «Машьашьеи Шьушьанеи еицыкәашоит» удырхәыцыртә еипш рсахьа ҭыхуп, иаҳхаагаз аибашьреи уи ашьҭахьтәи ҳабзазареи. Амала агәынамӡара унаҭоит ҳаҭыр зқәаҳтцо,

здырра ыӄоу ҳрежиссиорцәа аԥсуа сахьаркыратә литература иаланагало апеисақәа ратқкыс аиҭагақәа рахь еиҳа иахьхьаԥшуа. Ара исҳәаз ахшыԥзцара иаанагом егьырҭ абызшәақәа рахьтә еиҭагоу аԥсуа сцена иадгалатәым ҳәа. Мап. Урҭгьы аҭахуп, аха аԥада ишазгәастахьоу еиԥш, амилаҭ театр амилаҭ драматургиада ихәарҭам, итцегьы уазааигәаны иуҳәозар, урҭ рыдлаԥса амилаҭ цәа ахалом. Убри аӄнытә арижиссиор имилаҭ драматургиа «амхәырсҭаҿы» дыԥшааԥызароуп, асценатә ԥсҭазаара зиҭаша аԥҵамҭақәа сԥыхьашәозар, избозар ҳәа. Ҳҵарауаԥ ду, академик Хәыхәыт Бҕажәба ишиҳәаз еиԥш, аԥшаареи аԥыхьашәареи алыҭцшәа бзиа рыцымлар ӄалаӡом.

«85 шықәса ирҭагылоу еицырдыруа аԥсуа шәӄәыԥԥы Владимир Басариа иқәра шдуугьы, икалам макьана ишыҭрыц иҭруп. Уи иааиԥмырӄьаӡакәаны еснагь иаԥиҭцоит апрозатә ԥымҭақәа: ароманқәа, апеисақәа, аповестқәа, ажәабжьқәа», – ҳаԥхьоит ажурнал «Алашара» №4 (2019) иану ироман ҿыц «Ашәалӄьамра» аредактор иаԥиҭҵаз аннотациа хәыҷы аҿы. Итҵабыргыҭцәӄьаны, арҿиаратә пышәеи ақәреи змоу ашәӄәыԥԥы ҳазшаз илыԥхала икалам цҳафыруеит, даҽакала иуҳәозар, ибаԥхатәра иасакьаҳәымҭоуп. Ари ақәраҿы ас еиԥш алаӄазаара насыԥуп дарбан шәӄәыԥԥызаалак изгьы.

Ҳара ҳҵаратә шықәсқәа раахыс еибадыруа еизааигәоу, еибаҭаху ҳауп Владимир Константин-иԥеи сареи. Ҳҵаратә шықәсқәа анхҳаркәшагьы, аусураз агазеҭ «Аԥсны ӄаԥшь» аредакциаҿы ҳаиқәшәеит. Уаӄа ҳԥыцьагьы ишҳалшоз ала 17 шықәса инареиҳаны ҳмилаҭ газеҭ амаҵ аауан, уи ашьҭахьгьы ашәӄәҭыжьырҭа «Алашара» аӄынгьы кыр аамҭа аус еицаауан. Уажәы ҭызҭыԥқәа рылагьы ҳаизааигәоуп. Уи ҳаиԥызара еиҳагьы иарҿыцит, амч ҷыда анаҭеит. Агәыла агәы даԥызоуп ҳәа

зҳәо ажәаԥӄа баша иауаԥырҵах ҳажәлар. Аха хыхь исҳәаз аԥсҭазааратә факторқәа иреалтәу амч шрымоугьы, Владимир Басариеи сареи зегь ратқкыс ҳаизааигәазтәыз, ҳаиԥызцәа гәакьақәаны ҳӄазтцаз ҳқәыԥшра шықәсқәа раахыс бзиа иаабо, ҳаззаԥсоу феноменк иаҳзаԥызоу аԥсуа сахьаркыратә литература ауп.

***

Сара хаҭала ԥхьаԥык ҭҵааԥык иаҳасабала агәалаӄара сырҭоит, сдыргәырҕьоит аԥсуа шәӄәыԥԥцәа рԥымҭа ҿыцқәа ҳмилаҭ литературазы хаҳара рыланы, адоуҳатә культура иатәышьҭраны ианцәырҭуа, насгьы сабиԥара иатәу, исзааигәоу сԥызцәа авторцәас ианрымоу. Убас аасқьаӡа сгәы иахәаз ирейуоуп Владимир Басариа ироман ҿыц «Ашәалӄьамра». Хырҿхәарас иӄаларц сҭахым, аха иахьфактҭцәӄьоу сзавсуам. Абар уажәшьҭа кырӡа ҭцуеит ҳжурнал «Алашара» ирнылоу аматериалқәа зегьы, инеиԥынкыланы ҵатәхәык еиԥш срыԥхьоижьҭеи. Уи аредактор хада, абаԥхатәра змоу апоет, апрозаик Анатоли Лагәлаа лафшақәшәа зны сиазҭцааит аԥхьаԥцәа ҳзы иҷыдоу аганорар анбашьақәургыло ҳәа. Иаргьы аҭак ӄаиҭцеит иааркьаҿзаны: «Уашьҭантәи аномер аӄны!» ҳәа. Аԥхьаԥцәа ирыуҭо агонорар атәы еилкаауп, амала уавторцәа ргонорарқәа иҿахырмыҭцәҭцәаӡаларц уҽазышәала сҳәеит саниԥырҭцуаз, ижурнал аномер ҿыц сшаԥхьаз ирдыруа. «Аԥхьаԥцәа ҳагымзааит, уи ауп ҳара ҳзы зегьы ирыцку» – иҳәеит аредактор хада, агәалаӄазаара бзиа ихаҿы ианубаалауа.

Ажурнал «Алашара» №4 (2019) адаӄьақәа, иану аматериалқәа сылаԥш рыхгауа сҿаасхеит. Сара ус исӄазшьоуп раԥхьа апоезиатә ԥымҭақәа рыԥхьара, нас апрозатә ԥҵамҭақәа, аҭцыхәтәан акритикатә, аҭцааратә статиақәа. Ароман «Ашәалӄьамра» санлахәаԥш, азныказы

ашәагаа зламаҷу ала, изтәу ажанр азы ихәыҷӡазшәа, уанӡа изымнаӡошәа збеит, ажәакала, сыблаҿы имааит, адаҟьақәагьы иҵегьы ыҟазар сҭаххеит. Ииашоуп, ароман ажанр иины адәы иаақәлаз аахыс амилаҭ литературақәа зегьы аҿы уи иаҟәнубаалартә акырӡа аҽаԥсахит, аиҭакрақәа ахҭынхьааит формалагьы, ҵакылагьы, шәагаалагьы. Владимир Басариа ироман «Ашәалҟьамра» санаԥхьа раԥхьатәи сгәаанагара ҵаҵҕәыданатәит, избан акәзар, уи зышәагаа маҷу ҳаамҭазтәи ароман еилацалақәа ирышьашәалоуп, рстильтә модель иаҵанакуеит, акала иҟәнушьо иҟаӡам, насгьы уаҟа иқәыргылоу, аԥсҭазааратә проблемақәа ҵкар рацәала, мамзаргьы ароман ажанр аԥсабара ишацәаҩоу еиԥш, акәал иҭаршәны иаанарԥшуеит.

Аԥхьаҩ ухаҵкы, аранӡа иаҳҳәаз ахшыҩзцарақәа азырханы, аҩымҭа ахаҭа ҳнагәылаԥшып, автор ифырхацәа, еилаҳкаап изусҭцәоу, ҳарзызырҩып ирҳәо, хықәкыс ирымоу, изыргәырҕьо, изыргәамҵуа, уҳәа жәпакы. Усҟан, ҳәарада, еилыхха иаабоит ашәҟәыҩҩы ироман ҿыц ахаҿра асахьаркыратә ҩаӡара ахьынӡаҟоу.

Уажәнатә иазгәасҭоит Владимир Басариа ирҿиара иаҟазшьарбаго акы. Уи амҩа дананыла инаркны зегьы раԥхьаӡагьы дааԥшит аԥсҭазаара гәашьамхыс иаҵоу аҿар ртематика иазҿлымҳау аӡәы иакәны, даҽакала иуҳәозар, аԥхьаҩ иҿаԥхьа дцәырҵит хәыҷтәы шәҟәыҩҩык иаҳасабала. Ус шакәу дырҵабыргуеит ахәыҷқәа ирызку ишәҟәқәа («Агалстук ҟаԥшьқәа» (1976), «Раԥхьатәи асы» (1981), «Чабракаршә» (2013). Ахьыбҿар рыбзиабареи рызҿлымҳареи ашәҟәыҩҩы ҟазак иаҳасабала аԥхьаҩцәа деицырдыруа даныҟалалагьы, дацәхьамҵит, еиҳагьы игәцараикит, ирҿиаратә план ишалац иалоуп. Иажәа сахьарк иахибаауам, иқәрахь дышнеихьоугьы, ахьыбҿар рдунеи ссир далоуп, баша-маша акәымкәа,

ахаҿсахьа ссирқәа алибаауа, исахьаркшәа иуҳәозар, алитературатә ԥсҭазаара риҭарц дреиҩаӡоит. Араҟа уи ахра еиҩыцәқәа ирҿо абҕабқәа ирышьҭашәарыцо абчараҳ диеиԥшуп, дугәалаиршәоит.

Зегь зхысҳәаауа, Владимир Басариа 2017-2018 шықәсқәа рзы ииҩыз, аҩада зызбахә ҳҳәаахьоу ароман «Ашәалҟьамра» аҿар ирызку ауп, ус анакәха, уи ирҿиаратә усура злахациркыз атематика ашҟа имоу агәыбылра иахьагьы еиԥхьбам, мшаҽны еиԥш аԥсымчхара аҵоуп, еиҳа уазааигәаны иуҳәозар, аҿар рыԥсҭазаара аазырԥшуа ихатәроу асахьаркыратә ҩымҭақәа аԥиҵоит. Убас иҟоу акоуп ароман «Ашәалҟьамрагьы». Уажәы еиқәаҳаԥхьаӡап зызбахә ҳамоу аҩымҭа афырхацәа хадақәеи аперсонажқәеи. Абар дара рхаҭақәагьы: Шьрыф Гәулуа, Ҵьгәыз Қардуа, Назира Гьемуа, Сырма Лакәануа, Наур Махараа, Ҵьаҭ – Назиреи Тагәи раб, ран Шьашькәа, Қадыр – Наур иаб, аиҳәшьцәа Сура, Рима, Даҳ – Наури Назиреи рԥа.

Абарҭ еиқәыԥхьаӡоу афырхацәеи аперсонажқәеи рыла ауп ароман аҿы ицо ахҭысқәа злаарԥшу, автортә хьаҵрақәагьы убрахь инарылаҵаны.

Ишаабо еиԥш, ароман иаланхо ауаа хыԥхьаӡаралагьы имаҷӡам аибашьра хлымӡаах зхызгаз, асовет аамҭа ақәҵымҭа иалаԥшыз, аԥсҭазаара иаӡрыжәыз иԥнашәаз роуп. Аханатә аахыс аԥсҭазаара адиалектика ус иҟоуп уи иаҵагылоу аҿар абиԥарацыԥхьаӡа досу излиааз аамҭа иаԥацәоуп, иахаҭарнак иашақәоуп, уи амҳәыр ҿаҿаӡа ҩашьарак ақәамкәа ирнуп. Урҭ рхәыцра, ргәазыҳәара, рдунеихәаԥшылара, ргәыҵхақәа изыргәаҭеиуа зегьы ҳәаақәызҵо изҭагылоу аамҭа ауп. Еиҭарсшәа иуҳәозар, уи иамоу аҳра иаҵанакуеит.

Ус шакәу агәрагара ҳаурц азыҳәа маҷк аҟара ҳҭоурых ахь ҳхьаԥшны иаҳгәалаҳаршәап фактра зуа асовет аам-

ҭа аантәи ҿырԥштәқәак. Усҟантәи аҿар рааӡон, аҵара ддырҵон асовет идеологиа амацәаз ахы иҭацаланы, насгьы аԥсадгьыли аҵьеи рыбзиабареи, аиҩызареи ажәҩахыреибыҭареи рылааӡаны, адырреи аԥышәеи наҟааҟ иҭибаго еимаданы уҳәа убас ауаажәларратә ԥсҭазаараҿы акырӡа зҵазкуа атрибутқәа жәпакы ироурашәаны. Урҭ зегьы иҵьбараз, аха ииашаз, насгьы хара иԥшуаз аҳәынҭқарратә леишәа (уажәы иҳацәмачу) ахҭа иҭарԥшы ишақәыргылан наваларҭак рымамкәа. Ҳәарада, ус еиԥш иҟаз леишәа ҵьбарала аҿар рааӡараҿы (араҟа асовет уаа зегьы аҵанакуан) алыҭшәа бзиа аманы иҟан. Ус шакәыз лабҿаба иаҳәоит асоциалисттә уаажәларра аргылареи, Аҵьынҵьтәылатә еибашьреи (1941-1945шш.) рҿы асовет ҿар иаадырԥшыз афыхаҵара, аԥсадгьыл азы гәыкала аҟазаара, БАМ (уажәы зынӡа ирхашҭхьоу Баикал-Амуртәи магистраль аихамҩа) уҳәа ирацәоуп иаауагаша аҿырԥштәқәа.

Уажәтәи аҿар (араҟа зыӡбахә сымоу Асовет Еидгыла еилаҳеижьҭеи еиҵагылаз, аԥсҭазааратә мҩа ылызххьоу роуп) даҽа категориақәак рыла ихәыцуеит, марксисттәленинтә дунеилкаашьа амԥан ахьгьы иҟам, асовет аамҭазтәи ааидеалқәа акгьы ранаҳәом, иҭацәу аирыӡ, мамзаргьы аԥхал иаҩызоуп, адемократиа апринципқәа ирықәныҟәоит, урҭ рыла ихәыцуеит, рыԥсҭазаара еиҿыркаауеит. Ажәакала, иуҳәозар, асовет аамҭазтәи аҿари иахьа адемократиа ианасакьаҳәымҭоутәи аҿари, ишырҳәо еиԥш, хәыки шьхаки рыбжьоуп, иузеидкылом дунеихәаԥшышьала, хәыцшьала, ҟазшьала, цәаҩала, аамҭеиҭасра иҟанаҵаз аиҭакрақәа акырӡа инарҭцауланы ианыԥшит рхатәы ԥсҭазаареи, рԥсихологиеи, рыбзазареи рҿы. Азеиԥш зҵаарақәа – аҳәынҭқарратә ҭцакы змоу – рцәыҭшәаӡахеит, ашьапы иашьамло амагә ирзаҩызахеит. Аҿар реинтересқәа ахатә малрҳара ашҟа

ихьынааҵәеит, даҽакала иуҳәозар, хыи-ԥси ҳәа рахь ахәыцра цеит иҭакәкәа, амилаҭ аҟьабз бзиақәа рхахьы иаамгаӡакәа. Абас иҟоуп, зегьыҭцәҟьа ракәымзаргьы, адемократиа иааӡаз, амчра знаҭаз аҿар рыԥсабара.

Ари аҩыза еилахәа-еилаԥашьу аҭагылазаашьа ахьубо ҳара аԥсуаа ҳаҟны мацара акәӡам, уи убоит, аҭыԥ амоуп ԥасатәи СССР адгьылтцакыра иқәынхо ажәларқәа иахьатәи рыԥсҭазаараҿы. Аха, насыԥны, араҟа иҟоуп ԥаса асовет аамҭазтәи абиԥара ҿеи уажәтәии еидызкыло, иҟазшьарбагоу, қьабзк аҳасабала азқьышықәсақәа иргәылсны иаауа, феноменк иаҩызоу, ирзеиԥшу, рыԥсихологиа иалагьахьоу ҷыдарак. Уи доуҳала еибарку апатриотизмра ауп, иҵегьы уазааигәаны иуҳәозар, аԥсадгьыл абзиабара уи азы иарбан ҭагылазаашьазаалак аҿгьы ахамеигӡара, амилаҭ уаҵәтәи аԥеиԥш бзиазы агәрагара лакҩакрада амазаара. Абри ихадароу азҵаараҿы иахьатәи ҳаԥсҭазаара уадаҩ ишаҳнарбо еиԥш, дмалуаҩума, дчынчуаҩума, дхархьуаҩума, аинтелегенциа дреиуоума зегьыцьара лыԥсаа хьшәашәаӡак иақәымзар (урҭ рҩызцәа аперсонажқәагьы иагьа ихьаагаргьы, иуарлашәарлан акәзаргьы иуԥылоит), рпатриотизмра адоуш аԥсымчхара ғәғәа аманы иҟоуп. Ус еиԥш абиԥара ҿа рыԥсадгьыл азы ргәы былуа, амца рыцраны рыҟазаара, ҳәарас иаҭахузеи, зхыԥхьаӡара маҷу амилаҭ ракәым, миллионла иҟогьы рызгьы ишьардаӡоу, аҳәынҭқарра зда ихәарҭаӡам акоуп.

Сыззаауа, абас аҩада исҳәаз, аҭоурых ахь ухьазрыԥшуа ахшыҩзцаракәа кыр угәаладыршәоит, ииасхьоуи иҟоуи еиҿырԥшуа ҭоурыхтәла урызхәыцуа ароман «Ашәалҟьамра» аперсонажцәеи афырхацәеи рыԥсҭазаара иаҩыз адаҟьақәа еихыршәашәо уҿынаухар.

«Ашәалҟьамра» зегьы раԥхьаӡагьы иамоу аҷыдарақәа ируакуп еилацалоу формала иахьҩу, уи афырха-

цәа хадақәеи аперсонажқәеи ишәа, иза, ируа, ирҳәо, инарыгӡо ароль апхьаҩ ажәа дамыршьыкәа еиликаартә изнагареи рхаҭаракәа еиламҩашьо досу рхатә ҷыдаракәа рыманы апсҭазаараҿы ишыҟоу еипш, атипра руртә рсахьа ахьҭыху.

Сгәанала, аҩымҭаҿы ихадароу абарҭ азҵаарақәа автор иааимоурҿехәартә аҟынӡа раарыпшра илшеит. Убарҭ рхыхьгьы апхьаҩ ҟәыбҷа (иныкәрыҩны игәҿыӷьра алеихигарц иапхьо иакәым араҟа зызбахә сымоу), имбарц залшом аҩымҭа романзтәуа атрибутқәа, асахьаркыратә махәҭақәа заҟа иреиҷаҳаны, ахшыҩзцара рыцатҵаны иаарпшу. Афырхацәа рдиалог, реизааигәара, ргәыҭхақәеи ргәазыҳәарақәеи дара-дара ианеибырҳәо, лабҿаба иаапшуа анаҩсангьы, иузынрыжьуеит урҭ ирыдҳәаланы узырхәыцша ахшыҩзцарақәа жәпакы.

Насгьы иҟоуп иазгәауҭаша ароман апхьаҩ иҿапхьа аҳаҭыр шьҭызхуа даҽа факторкгьы. Уигьы аӡбахә мҳәакәа узавсуам. Владимир Басариа ҳаамҭазтәи европатәи зышәагақәа маҷу стильла иҿыцу аромантәа ицәыртцыз рыпсабара, рҭоурых, ус узазҳәар ауазар, идыруеит, еилкааны имоуп, рдырреи реилкаареи рыдагьы урҭ рхахьгьы ирҿиараҿы ахархәашьагьы заманала дақәшәоит. Абраҟа ҳацәымҩашьо иаҳҳәар ҳалшоит ашәҟәыҩҩы ибаҩхатәра анапҟазара аанарпшит ҳәа. Насгьы «Ашәалҟьамра» еипш еилацалоу, зышәагаа маҷу, арахь изаҳамхәарызеи, зҿыгҳара дуу ароман еиҭарсшәа иуҳәозар, ишьҭнахша апсҭазааратә еидара хьанҭа иатҵо даҽа псуа романк ҳамамзар ҟалап. Сгәанала, абригь ҳлитератураҿ иҿыцу акоуп ҳәа иупхьаӡартә иҟоуп. Ишдыру еипш, иахьакәзаалак, ианакәызаалак изакәызаалак, аҿыц ацәыртра алапшрацәа есымша иақәкуп иҭнатцаарц аҭахны.

Апхьаҩ ухатцкы, сара араҟа ароман афырхацәеи аперсонажқәеи ирхыргаз, рхы ртцыхәа ирыхҭынхьааз, изыргәамтцуаз, пхьаҟа хыкәкыс ирымоу, рыҿекынтца изышьҭоу уҳәа зегьы рыхцәажәара, мамзаргьы реиҭаҳәара салагом. Урҭ зегьы аҩымҭаҿы иҟоуп, иапхьаз ибоит еилырфаҷа. Сара ароман мацара иаанарпшуа аҿар рыпсҭазаара аҟнытә еиҳа иахдақәоу, насгьы егьырҭ рызгьы иҟазшьарбагақәоу алыскааует, автор инапҟазарагьы авамыжькәа.

Аурыс философ, адемократ шәҟәыҩҩы А.И. Герцен иҩуеит: «Любовь – высокое слово, гармония создания требуеит ее, без нас нее жизни и быть не может».

Абас апсҭазаара зыда ихәарҭам, зыдлапса аҿиара алымшо абзиабара иазкуп владимир Басариа ироман «Ашәалҟьамра». Ари апсҭазаара ахаҭеипш имажәӡо темоуп асахьаркыратә литературазы. Алитература ишаны адунеи иқәлаз аахыс (ахыцкәа ирҭакны иазгәаҳҭап ууанӡагьы ашәҟәыҩра ҟалаанӡагьы, уи феноменк аҳасабла ашьапы бзианы иакхьан, ирбартә, ираҳартә, анырра ду аманы ицәыртцхьан ажәларкәа рҿапыцтә ҳәамҭақәа рҿгьы) абри атема ссир ашәҟәыҩҩцәа заҟаҩы азышәаҳәахьоузеи, аҩымҭа (ажәеинраалақәа, ажәабжькәа, аповестқәа, аромандәа, адраматә пҵамҭақәа) лыпшаахкәа азыркхьоузеи?! Ари нахысгьы абзиабара азышәаҳәара ауаатәыҩса адгьыл ианнаты, апшәымара руа иҟанатцы асахьаркыратә литература зегьы реиҳа иаҭаху, иактуалтәу обиектны иаанхоит.

Ааи, абри жәра, псра зқәым абзиабара ауп 85 шықәса ирҭагылоу, аҿара агәы змоу Владимир Басариа ахәбатәи ироман зызку. Уи афырхацәеи аперсонажқәеи ҩыцьа-хҩык рыда ахаара зтцоу апсҭазаара ҿа ацәа рхыыкәкәа иҟоуп, ауаажәларраҿы хәарҭара злоу ируша, ирҳәаша макьана рапхьа ишьҭоуп. Аха рықәрақәа шмаҷугьы, рыпсҭазаараҿы ирхыргоз рацәоуп. Урҭ ахаанхалаанып СССР ҳәа изышьҭаз, аҳәаанырцәтәи атәыла ду-

қәатцәкьагьы иззызырҩуаз, изыцәшәоз аҳәынтқарра аилаҳара, даеакала иуҳәозар, асовет епоха шьатанкыла ақәзаара, замбициақәа зхагәта иқәтца иныҟәоз ақыртуа милатеилыхцәа 1992 шықәса нанҳәа 14 аены иаҳзааргаз аибашьра, уи иаҳылтцыз агәаҟра, арыцҳара, апсытбара, анхамҩа архәашара, нас шьала икәабаны иаагаз аиааира, уи ашьтахь ицәыртцыз ауадаҩракцәа уҳәа убас заҟа!

Аха апстазаара аанҿасшьа амазам, пхьаҟа ицон, иқәпон аамтеикәшара азыблара иаҿагылан. Жәаҳәарада, абартқәа ароман афырхацәа ҳадақәеи аперсонажкәеи рабипара иатанакуа зегьы реипш, иазрыжәит, иаргәгәеит, даеакала иуҳәозар, апстазаара ахата ицәырнаго ауадаҩрақәеи амыҟәмабарақәеи, аҟыбазыбақәеи рҿагылара рылшартә еипш.

Аҩада исхәеит ароман «Ашәалҟьамра» зегь рапхьазагьы абзиабара цқьа иазышәаҳәо прозатә ҩымтоуп ҳәа. Ус иагьыҟоуп иара. Аха уаҩтцас ухшыҩ азышьтны уапхьар, уаҟа имҩашьо иубоит убри абзиабара пшьа инаваргыланы зсахьа тыху, иаарпшу иаҳҳаагаз аибашьра тәагашоуреи уи иацу апсытбареи. Амала рацәак аибашьратә хтысқәа дрыламлакәа, мацара уи иалахәыз афырхацәа рхаҿсахьақәа ирыдҳәалоу, еиҳа ухаҿы иаанхо епизодқәак рыла ицәыргоуп. Иара убас ароман аҿы иатцшьны иазаатгылоуп аға хәымга инапаҿы иҟаз Апсны ахтныкалакь Аҟәеи егьырт араионкәа рҿынтәи иалтцны Гәдоутаҟа рцара атәы зҳәо азтцаарагьы. Ари, ҳәарас иатахузеи, аамта хатәра ианымыпшыцырц залшомызт. Избанзар, милатк аҳасабала ҳаҟазаареи ҳаҟамзаареи рызтцаарақәа анеидыгәгәалоз, ашәартара иантагылаз аамтазы Гәдоута араион иалнаршаз даараза ишьардазоуп. Уи, акы иаҳәоит аамта уадаҩза аан ҳмилат рҿатца шеицеиҩыршоз, ишеидгылоз, апхныга еипш ишеилатцәаз. Ҩбагьы, аға хәымга иҳақәлаз имч шҳақәымхоз, апсыуак ипсы танатцы Апсны рнапаҿы бзантцы ҟалашьа шамамыз. Хпагьы, Нартаа дуқәа ркәал ршьа-рдақәа ишыртаныҟәоз.

Абартқәа, ашәҟәаҿы иааирпшуеит иҩымта афырхацәа хадақәеи аперсонажцәеи рхаҿсахьақәа ирыласаны, даеакала иуҳәозар, аибашьра анцозтәи ахтысқәа ирыдҳәаланы, агәалашәаратә мотивқәа ацырхыраану.

Абраҟа иацтцатәуп даеа хшыҩзцаракгьы. Уи убри ауп – аибашьра атема Владимир Басариа ицәтәымын. Иашоуп, абџьа икымызт. Ус еипш аҟатцара дызтагылаз иқәра азин инатомызт. Аха лассы-лассы ҳаибашьцәа рхыргәгәартақәа рахь дцалон, ҳаибашьцәа дрыҿцәажәалон, дыртааууан, ақыртцәа иаҳзааргаз аибашьра аттаара иазкны Гәдоута еиҿкааз аттааратә центр далахәын. Ицкәын затцә Адгәыр Басариа иакәзар, аибашьра ианалага аены инаркны иаантцәаанза абџьар кны еибашьуаз, зхы-зыпсы иамеигзоз, зыпсагьыл зыхьчоз хтеицәа дауапшьқәа азәы ҳәа дрылагылан. Уи иааирпшыз агәымшәареи афырхатцареи рзы Апсны рапхьатәи ахада иқәтцарала иатәашьан Леон иорден.

Жәаҳәарада, абаҩхатәра анаҩсангьы, абартқәа зегьы ашәҟәыҩҩы Владимир Басариа азин иртон уи иазкны асахьаркыратә ҩымтақәа рапцара.

Ароман аҟны зегь рапхьазагьы апхьаҩ илапшҿапшы итцашәо зинтерес икуа, зҿлымҳара ззиуа иреиуоуп Назиреи Шьрыфи. Урт реизыҟазаашьеи рыбзиабара ацәыртцшьеи, ирыхтынхьаази, ауадаҩрақәеи ирыдҳәаланы иаарпшуп аҩымтаҿы ицо егьырт ахтысқәеи ахаҿсахьақәеи, асиужети, аидеиатә тцаки, асахьаркыратә напҟазареи итибагартә еипш, насгьы апстазаараҿы иҟалаз акы шакәу агәрагара атцаны.

Иззымдыруада, арпызбеи апҳәызбеи рҿара иахылтцуа абзиабара, еиҳаракгьы апышәара ианахысуа аамта-

зы уи ишацу, ицәырнаго еиуеипшым аҟыбаӡыбара-қәа, аилибамкаарақәа, ахыбаарақәа, аегоизм злыжжуа ашьыцра баапсқәа. Урҭ аелементқәа зегьы еилаланы аз-нык азы еиҿгәыҳәаауа абзиабара акырӡа идырблаҟьар рылшоит, уимоу, иҟалоит зынӡа иҟаӡамшәа ашьапы ианықәырҟьоугьы. Убас иҟоуп абзиабара аҭәагашоура. Аха насыпны, уаҟа иҟоуп иуаҩумшәаша даҽа ганк-гьы. Уи убри ауп: абзиабара иаша ахьыҟоу иашамкәа иахҭынхьаауа, изырблаҟьо амч еиқәатцәақәа, уи апхьа узахымпо аҟынӡа ишьҭало апынгылақәа иара еиҳагьы иандырҕәҕәо, ианрызрыжәуа ыҟоуп. Ари абзиабара ап-сабара иатәу, нахьхьиӡа аахыс иацны иааауа акоуп.

Владимир Басариа ифырхацәа Назира Гьемуеи Шьрыф Гәулуеи ртәы ҳҳәозар, рстудент шықәсқәа инадыркны ашьха ӡыхьеипш ицқьаны ирызцәыртцыз абзиабара, атцашьыцра иахҟьаны акыр аамҭа изышьа-қәымгылеит, харада-барада иахҭынхьааз рацәахеит. Ашәҟәыҩы ҟаимаҭла илшеит еиҿгәыҳәаауаз абзиа-бара исахьаркны, апсҭазаара атцабыргхаҭа ишахылтцыз мҩашьо аарпшра. Зегьы зыхҟьаз Цьгәыз иихәаз ажәа-қәа роуп: – «уи сара уахык шаанӡа дсыман!» – ҳәа. Цьгәызгьы дара дырҩызан, ус имҳәар акәын, аха иҟалаз убри ауп, ихаҭа Назира бзиа дибон, лара датәалбомызт, дыҟәнылшьозар акәхарын, дырпырхагахарц азын амц иҳәеит. Убри иахҟьаны Назиреи Шьрыфи рыбзиабара еилатцәаны аҭаацәаратә насып рзыҟамтцакәа иааауан акыраамҭа. Ашьҭахь, лҩыза Сырма лқьаҕьариаара ала Наур Махараа диццоит, уаҟагьы деиқәымшәеит, ма-шәырла лхатца дҭахоит, уи иҟнытә апа длымоуп Даҳ захьӡу, Наур итцәҩаншьапы змырӡуа. Абри ашьҭахь Назира лҩыза илалҳәеит Шьрыф дзыхирҟьаз, мцла еиқәырҽаҽаз анҭ ахажәак Цьгәыз иихәаз шракәу. Акы-раамҭа еицәыхьшәашәаны ишыҟазгьы, зегь акоуп урҭ

аҩыцьагьы рыбзиабара апсы ҭан, ихеибаршҭуа иҟа-мызт. Убри иабзоураны ҩапхьа анасып лаша рзыгьа-гьеит. Ус шакәу агәра унаргоит автор ироман анҭәам-ҭагьы. Иаагап иаргьы: «Апарк данҭала еиҳагьы даала-сын, дизааигәахеит. Шьрыф ишәҭшьытцәра игәытцакны дналпыххылеит. Дахьынеиҿапшыз ихы-иҿы гәыбзыҕ ала илдырт, «ҳаицәажәап» ззиҳәаз зегьы уи иаҳәазшәа-гьы лбеит.

– Сагхар ҳәа сшәон! – лҳәеит даатгылан, ииҳәарызеи ҳәа дзырҩуа.

Иара ишәҭшьытцәра налыдгало, реицәажәара идыр-ганы лӡамҩа днагәӡит. Ашәҭқәа анааимылх инапы нар-гӡаны лхахәы еиларша иналеикит.

– Саҳ! Лҳәеит лара, ашәҭқәа зкымыз лнапы ихахәы Цьыпхь иналшьуа.

Гәыла еизааигәаз аҩыцьагьы рқьышәқәа еизааи-гәахон. Рааигәа игылаз аҭлақәа рыбҕы иатцәара иалп-ханы ашәалҟьамра рӡамҩақәа ирхьысуан. Аҭлақәа рҟы-нтәи ҳәыҳәи тцыси рашәаҳәабжьқәа аҩыцьагьы ирыз-кызшәа ргәы иабон»[1].

Ари аипылара агәра ҳнаргоит зыпсы еилаз арҭ аҩы-цьагьы рынасып шеилартцо. Уи, жәаҳәарада, апхьаҩ-гьы даргәырҕьоит, избанзар, гәык-псыкала еибаҭахыз еиҿгәыҳәаауаз, аха, акыр аамҭа еицәыӡны иҟаз анасып ахьроуз.

Ароман егьи афырхатца Цьгәыз Қардуа иакәзар, зын-ӡагьы дтцаурам ҳазҳәом, иашоуп, данқәыпшыз, абзиа-бара амч ииаaины ҩнасыпк еитцазҟьоз амц иамхаҳәеит, аха ипсадгьыл ашәарҭа ианҭагыла, аҕа хәымга данақәла абџьар икит, деибашьит, Апсны ахақәитра ихы ақәи-тцеит. Убри азоуп автор Цәгәыз иҟаитцаз азы ифырхатца рацәак дзинымӡбо, игха-пхақәеи ипсыҽрақәеи ртәы

[1] Ажурнал «Алашара» №4 (2019). Ад. 110.

акык-ԥбак иҳәазаргьы, аҿара иахылтцыз абзиабара иахҟьеит ҳәа дахәапшуеит. Лара ипшәмапҳәыс Назира лыда Сырма Лакәануа лхатца дылтҭахын, насгьы цәгьара дук илан дылбомызт, дуаԥсыразны дылпхьаӡон. Ҳәарас иаҭахузеи, дшычҟәыназ дтахар, иҭәымтахь днеиуа далагар Римтәи афилософ Епиктет «Зависть – враг счастливых» ҳәа ззиҳәозгьы агра даиааиуан аха…

Наур Махараа итәы ҳҳәозар, уи абџьар кны аҕа ихымца иаҿагылаз абиҧазатҵәқәа дреиуан. Ароман афырхатца Наур Махараа ихаҿсахьа иугәаланаршәоит аҧсҭазаара аҿара ахаацәа рхьыкәкәа Аҧсны зхы аҟәызтцаз ҳтцеицәа адауаҧшьқәа: Беслан Амаршьан, Абзагә Гәыргәылиа, Адгәыр Инал-иҧа, Баҭал Аргәын, Беслан Касланӡиа, Алмас Қапба, Маврик Нацҟьебиа, аишьцәа Алхас, Лаша Коҕониаа, Владимир Анцупов…

Абри афакт амацарагьы иаҳәоит ашәҟәыԥԥы ифырхатца ихаҿсахьа аҧсҭазаара атцабыргхаҭа заҟа иаларсу, иагәылԥааү.

Сара араҟа мацара рызбахә сҳәоит хаҭала издыруаз, зхәычрагьы зыхбыцрагьы сгәалашәо, сзеигәырҕьоз ҳашәҟәыԥԥцәеи ҳтцарауааи рычҟәынцәа гәлымтцәаахқәа. Егьирахь, рыпсы сакәыхшоуп, ус заҟаԥы ҳтцеицәа дауаҧшьқәа рхы аҟәыртцазеи ран-рыпсадгьыл ахақәитразы. Урҭ иаадырпшыз агәымшәареи, афырхатцареи, ахамеигӡареи ан-аҧсадгьыл ҳәа рҳәонатцы ахааназ биҧарацыҧхьаӡа рзы иҿырпшыганы иаанхоит.

Ишаабо еипш, Наур апхьаԥ зҿлымхара ззиуа Аҧсны аҕа имца қьоуқьад иалагыланы еибашьуаз, зхы-зыҧсы иамеигӡоз тцеин. Дыззыкәпоз аиааира ибла иабеит, дахаанхеит. Аха, уаԥы ихьааигаша акоуп машәырла аҭахара илахьынтца иахьалаз. Насыпны, итцәԥан шьапы ыҟоуп иҧа Даҳар ила. Владимир Басариа ари персонаж ироман аҿы машәыршақә иауалеитцах. Ҳапсадгьыл апсҿыхыԥцәа, шәареи хьатцреи ззымдырӡоз ҳдауапшьқәа иҳақәлаз аҕа хәымга ицәа дтаҟәаҟәаны даныҟәыртца ашьҭахгьы, еиҟәхаз рахьтә еиуеипшым амашәырқәеи, аилибамкаареи ирыхҟьаны заҟаԥгьы рыцҳарыла рыпсҭазаара ҿахтцәазеи, аҭаацәара иаламлацгьы убрахь иналатцаны. Убас злахьынтцахаз аибашьцәа угәаладыршәоит, ихьаауго аҟынӡа иунырууеит автор агәыбылра атцаны итихыз Наур ихаҿсахьа. Уи данҭаха ашьҭахь иани иаби рыпсҭазаара акырӡа еиҭасит, ирзыхьантахеит аҟазаара. Аха Кадыр дуаԥ наган, аҧсуа хатцан, изааз агәырԥа хьанҭа иҿеитомызт. Абар уи иҭагылазаашьа ашәҟәыԥԥы ишааирыпшуа: «Наур иаб Кадыр деихәлагәаны дызкыз, аибашьра хлымӡаах анаԥсангьы, ичҟәын затцәы иҧсра акәын». Аибашьра иааирала ианеилга иоуз агәаҳәара ицәызны, иаб дышьны ихәда дықәрыжьызшәа, хԥаха имаӡамкәаны аибашьра ҟалаанӡатәи иусурахь дныҟәон. Ус шакәызгьы, игәы каимыжьуашәа иҿыдирбон зынхарҭақәа ҟәаҟәа-чаҟәаны аҕацәа аныҟәтцуаз инрыжьыз ирыгхаз-ирыпхаз анырзыҟатцоз. Имаз аргылаԥ изаанаҭ ихы иархәаны Аҟәаа данрыцхраалак, урҭ рҟынтә иоуаз ацьшьарақәа игәы дыртынчуан. Ԥнаҭалагьы иҭацеи имаҭа хәычи ахьибоз игәы ҟанатцон, иара иҿрыҕәҕәаны ипшәмапҳәыс лыгәшәамшәа ҳәо, лычҟәын изы лгәырԥа хәыцрақәа дрылигон[1].

Кадыр аҧсҭазаара шьардаӡа иҧнашәахьаз, ацәгьеи абзиеи закәыз здыруаз, ԥнутҟалагьы изныруаз зыпсадгьыл иапатриотыз аҧсуа хатцан ауп ароман аҿы дшаарпшу. Агәырԥа хьанҭақәа деиқәҧах дышрымоугьы, ихы рымҭакәа, иҿрытцамырзкәа изанааҭ ала аус иуеит, итәыла пшӡа иамоу ахәрақәа рҕьауа. Кадыр ихаҿсахьа атипра злоу акы акәны иҟатцоуп ароман аҿы. Кадырраа рԥызцәа рацәаԥын аԥымта иаанарпшуа апсҭазаараҿы.

[1] Иара уа, ад. 103-104.

Убри азоуп уи ихаҿсахьа апҳьаҩ ҷыдала изигәапҳаз, изидикылоз, дызрыцҳаишьо. Апҳьаҩ дызрыцҳаишьо ҳәа зысҳәо ипа затәы Наур дахьтахаз амацаразы акәзам. Араҟа иҟоуп даҽакгьы. «Аҩны ускәа рзын хтаца дыбмыргәаҟлацәалан, ахьы иаҩызоу ахәыҷы (имата Даҳ иоуп дызҿу) даҳзылааӡоит»…

«Сыҩны ажәтцыс ҩнапырны иҟамзи» ҳәа дызхыҽхәоз итаца ланхәеи лабхәеи ааныжьны лхатцацарагьы, жәаҳәарада, агәырҩа инатон. Иашоуп, рыҷкәын затцә дтахагәышьеит, арахь акы лара дҿоуп, ҩбагьы, рапхьатәи лыбзиабара аҽарҿыцын (еиҳарак Сырма илыбзоураны) иаалҿагылт апстазаара атахны.

Абри азтцаара Назира пҳак леипш дызбоз лабхәеи ланхәеи ааныжьны лхатцацара – аӡбара автор изгьы имариамыз акы акәын. Избан акәзар, еилагьахьоу апсуа пстазаара злеибарку акьабзкәа ухаҿы иааумгар ауам, зхатца дтахаз, дыпсыз апҳәыс лабхәаара ныжьны ҩапхьа хатцацара лзымариамызт, даанызкылоз рацәан: акы, рапхьаӡа, акәны анасып лашазы (бзиабарала) лшьапы ахьеихылгаз ҳатыр ду лзакәын, уаҟа наӡаӡа аҟазаара уалпшьаны илыпхьаӡон. Ҩбагьы, рапхьаӡа лцәа иадылтцаз лыпшәма даҽаӡәы ила ипсахра гәнаҳак еипш дахәапшуан, илзыгәыҕьуамызт. Ихпахаз, лыхшара (дызмамыз уи лтәы даҽакуп) раб иҵьынць, ихәыштаара рыцәмырӡра иазҳәан.

Апсуаа абри азтцааразы ирыман апстазаарала ипышәаз рхатә милат хдырра апрактика. Заҟаҩы ишакьшакьо игылаз апсуа аҳәсакәа ишкәыпшкәаз ианеибацәахалак – уаҳа даҽацьара имцакәа рхы дражәуан, рапхьатәи рынасып лашеи рыбзиабареи акьан еипш иҳаракны икны иатцаҽырбон. Афактқәа раагаразы атоурых атцахь ҳзылбаарызеи, уажәтәи ҳаибашьра (1992–1993) иаҳнто аҿырпштәқәа рымацара заҟа рҳәоузеи.

Ажәакала, ас аныҟәара, ахымҩапгара апсуаран, абхәаараа ҳатыр рыкәтцара иазҳәан. Ус ҟазтцоз – зхы зражәуаз атацагьы – лаҳатыр шьтнахуан дызлагылаз ауаа рҿы.

Иашоуп, шәышықәсала еилагьаны иааиуа ари акьабз иамоуп адемографиа – амилат хыпхьаӡарала рырҿиараҿы – ипырхагоу, иттоурам аганқәагьы. Жәаҳәарада, ас нахьхьиӡа аахыс традициак еипш иааиуа амилат аҟазшьа апҳәыс еиба лҽражәра хыпхьаӡарала ҳмаҷра егьырт еиуеипшым афаторқәа инарываргыланы ианыпшит уҳәар, игхамзар ҟалап.

Араҟа зызбахә сымоу, ҳаарас иатахузеи, изтцаара дууп, амала, уи аетнографцәеи адемографиа тцааҩцәеи роуп изусу, сара уаҳа салалом, мацара ароман афырхацәа иахьынӡархьысуа сахәапшны, сгәаанагаракәак инымҩатәшәа исҳәеит аҟара ауп:

Пхьаҩык иаҳасабала, сара сымҩашьо агәра згоит Владимир Басариа абарт аҩада исҳәаз ахшыҩзцаракәа иҷыгәӡа еиликаауан азоуп Назира лхатцацара иаахтны акәымкәа, ушьтан иҟалаша аамтахь ирыпшны, насгьы рацәак имырҳауҳаукәа асахьа зтихыз, изаирбаз. Жәаҳәарада, урт Назиреи Шьрыфи рынасып шеилартцо агәра ҳгартә иҟатцоуп. Аха зекгьы акоуп, уи иаарту апафос атцатцан иҟаимтцеит, иахьынӡаилшоз ала «ихҩаны» игьагьаӡа улапш итцашәо иҟаимтцеит.

Ус анакәха, автор апҳьаҩ еипш анхәеи абхәеи игәы ирыцҳанашьоит, ишатоит зпазатцә дтахаз, зыблақәа тырхаха изхәапшуаз, рпа ицәа зхыркааауаз ртаца ҩапхьа дара кажьны лхатцацара имырҳауҳауит, лапидартә формала исахьаркны, итцабыргыхатаны иҟалаша афакт ааирыпшит, иаҳирбеит. Абраҟа иугәаламшәарц залшом апсуаа ирҳәо, форизмк иаҩызоу хшыҩзцарак абнахь мҿыпҟара ицогьы, аиха аҿы атцарра итцәахуеит акы аҿаршәны ҳәа.

«Ашəалҟьамра» иалоуп иалкааны азааҭгылара иаԥсоу афырхацəеи аперсонажьқəеи, иаҳҳəап, Сырма Лакəануа, Џьаҭ, Шьашькəа, ахəыҷқəа Тыгə, Даҳ, уҳəа иҵ. Арҭ ауаа ароман ажанр ишацəаҩоу еиԥш, досу ролькрольк рымоуп, еиҳа ираԥсышəаны иуҳəозар, уи ишьҭнахыз аԥсҭазааратə проблемақəа игəылҭəааны, инаӡааӡаны иаарԥшхарц азыҳəан напынҵак-напынҵак нарыгӡоит. Зегьы ҳарҟəаҵып аԥшқа Даҳар агəырҩа еидараха иаҵоу иабду изын гəырҩа-хьаа хҽыгоуп. Ус шакəу дырҵабыргуеит абду Кадыр игəаҵантə иаауа абарҭ ажəақəагьы: «… уажəы икəаҷалеиуа сҿаԥхьа икəашо Даҳ хəыҷы сгəы ҟаиҵоит».

Назира лашьа хəыҷы Тагə иакəзар, иаҳəшьа ҩызара лызуа, дахьцалак длыцрымшəо лнапы кны длыцуп, илаԥш иааҵашəо зегьы дрызҿлымҳаха.

Владимир Басариа аҩада зызбахə сҳəаз ифырхацəа рхаҭақəа иалкааны роль дук уаҩы ибартə, иаҳартə ирымамзаргьы, урҭ егьырҭ аҩымҭа афырхацəа хадақəа ируа, ирҳəо, ицо ахҭысқəа ирыдҳəалоуп, реидҳəалара мацара акəымкəа рхаҿсахьақəа ргəылҭəаараҿы ацхыраара ҟарҵоит, хаҳара злоу хəҭаҷқəаны иҟоуп, уи ахыхьгьы иахьатəи ҳаамҭа уадаҩи аҿареи ишахаҭарнакцəоу еилыхха иубоит, иҳəаақəызҵо зеиԥш гəыцк рыманы.

Аԥышəеи аҟыбаҩ ҷыдеи змоу ашəҟəыҩҩцəа зегьы реиԥш, Владимир Басариа дазҟазоуп ипрозатə (идраматургьиатəқəагьы убрахь иналаҵаны) аҩымҭақəа ҩнуҵҟала реиҿартəышьа ҳəаақəызҵо, изырҕəҕəо, рсиужет рфабулаформала игəцаракны рыцклаԥшра. Избанзар, асахьаркыратə ԥҵамҭа аԥхьаҩ игəаԥхо, дыхнахуа иҟазҵо афеноменқəа ишыруаку идыруеит. Сыззааиуа, ароман «Ашəалҟьамра» уи аганахьала автор иааимоурыҽхəартə иҟаҵоуп, зегьы шамахаӡак акəымзар, досу (ихҭысума, ихаҿсахьоума) иахьырҭыԥу игылоуп, ианраамҭоу ицəырҵуеит, ируа, ирҳəо иақəшəо, мыцхəрак, ҵахəрак рыламкəа, ихибарҭəаауа. Иҵегьы уазааигəаны иуҳəозар, ароман аҿы иаабо, иаҳаҳауа ахҭысқəеи, ахаҿсахьақəеи, аҟаларақəеи еиԥхьытта, рхи-рҵыхəеи, рыгəҭеи узеилмырго акəымкəа, еихшəа-еизшəа хронологиатə формала еишьҭаргыланы иааԥшуеит ароман аҿы ицо аԥсҭазаара инагӡаны. Абраҟа автор ифырхацəа ирыхҭынхьааз ахьтə имаҷӡам аԥхьаҩгьы изааигəо ицеиҩишо, игəаладыршəо, дзырхəыцуа. Уигьы аҩымҭа ахаҭабзиара ҳаразкуа афакторқəа ируакуп.

Ишдыру еиԥш, асахьаркыратə ҩымҭа аформагьы, аҵакгьы, ахшыҩзцарагьы асиужет еилыҷҷагьы уҳəа егьырҭ апоетикатə хархəагақəа иара азы ишхымԥадатəиугьы, уи ада ԥсыхəа шыҟамгьы, зегьы ирыцкыхадоуп излаку, исахьаркны аҿы зырцəажəо – иара ахаҵкы абызшəа. Ааи, абраҟа ауп аҩымҭа аԥсы ахьҭоу. Амала, уи иамоу адоуҳатə ԥсымчхара ду аарԥшра зылшо азҟаза иоуп. Ара ас шакəу зегьы еицырдыруа лацəажəа зҭахым аксиомоуп, сара инымҩатəшəа исгəалазыршəаз сзыхцəажəо ашəҟəыҩҩы ашьха ӡыхьеиԥш ицқьоу ибызшəа ауп. Дарбан аԥсыуа шəҟəыҩҩзаалакгьы иҩымҭа санаԥхьо, астатиа азысимкуазаргьы, срызҿлымҳауп ҳбазшəа иамоу абеиара ахархəара зеиԥшроу, иҳəоуқəа рыртəаашьа, асинтаксис аԥсабаратə ԥҟарақəа иахьынӡарықəныҟəо, адиалогқəеи автортə хьаҵрақəеи рҿы ажəаԥҟақəеи афоризмқəеи ишаласоу, ишанраалоу, аепитетқəа, аиҿырԥшрақəа иобиект – ахҭысқəа, ацəырҵрақəа, ахаҭарақəа – исахьаркны рҩычараҿы ибаҩхатəра заҟа алиршаз уҳəа убас иҵегьы. Акритик, литератураҭҵааҩык иаҳасабала, ус сааует аханатə.

Аԥсуа литература аклассикцəа аӡəырҩы рыԥсадгьыл хəыҷы – Кəытол ақыҭа ииз, иааӡаз, ауаҩы, ашəҟəыҩҩы

ибызшәа хьысҳахар ауазма! Ус анакәха, Владимир Басариагьы абрахь даҵанакуеит зышьҭа-мҭа ҕәҕәоу абри традициа. Аԥхьаҩ ухаҵкы, хыхь исҳәаз сахшыҩзцарақәа арҵабыргразы араҟа салагом аҩада сзыхцәажәаз автор иҩымҭақәа рҟынтә аҿырԥштәқәа раагара, мацара ароман «Ашәалҟьамра» аҟнытә сналс-ҩалсны имыррацәакәа иазгәасҭоит сгәаанагара шаҳаҭра рзызуа фактқәак. Амала, уажәнатәгьы исҳәоит хыхь зызбахә сҳәаз апоетикатә хархәагақәа Владимир Басариа ишәаны, изаны, дреиҷаҳаны ихы ишаирхәо, даҽакала иуҳәозар, ахаҿсахьақәа рҩычараҿы имкьыкьны иҟамларц азын, ашәыга мыцхәы ихы ишаимырхәо, досу иртәышьҭроу аҳәаақәа ишырҭеигӡо уҳәа убас иҵегьы. Абар ҿырԥштәқәак:

«Ари аҽены арҭ аҩыцьа рзын аҽа мшык еиԥшымызт. Зынӡа илашан, иаарыкәыршан акәзар иԥшӡаран. Амра убас иԥхон – иагьмыршцәакәаны, ахьшәашәарагьы ыҟаӡамкәан. Изықәтәаз асқам хәхәа ашәыгақәа рыԥшшәы цахьан, иамышәшәаны икаԥсахьазгьы ыҟан азы, аҩазара ахубаауан».

– Абас ахы акуеит ароман «Ашәалҟьамра». Аԥхьаҩ ишубо еиԥш, автор ҳәоуқәак рыла илшеит аԥсабарагьы асахьа аҭыхра, еиԥылозгьы ргәы шыхыҭхыҭуа иахьатәи амш дара рзын даҽа мшык ишеиԥшым, абзиабара иҳәынҷаны ишамоу аарԥшра. Ашәҟәыҩҩы, ҳәарада, абри епизод хәыҷы иҵегьы ирҳәоу-ԥшьоуны дахцәажәар, иааирыԥшыр, аха уи ус дымныҟәеит, еиҕьишьеит, ароман астиль злаҟоу ала, ихадарақәоу ралкаара, егьырахь аԥхьаҩ иҭахызар, ари асахьа иҵегь инарҭбааны дазхәыцыртә, ихаҿы иааигартә алшара имоуп.

Абар заҟа дақәшәаны рсахьа ҭихуа (еиҿгәыҳәаауа бзиа еибабо) ифырхацәа Назиреи Шьрыфи: «Шьрыф дҩагылеит дыҵәрышкәаӡа, иҽынеиҵыхны ишизҳара

изҳаны дыҟан. Ихаҿы гьежь агәазыҳәара аныԥшуан. Уи иаанагоз, иарԥысра мацарагьы акәымкәаны Назиреи иареи реицәажәарагьы дарлахҿыхуан. Рҩыцьагьы анааидгыла, аура ҭбаралагьы еиԥшны ибон анаԥшҩы дрымазҭгьы. Ларгьы дкалаӡа, лӡара еихатыруа, дшаҟьшаҟьо дыҟан. Иахьынеихәаԥшуаз, абзиабара иамҽханакны рыблақәа еицыҷҷон. Аиԥырҵра ишахымццакуаз мҩашьо, ццакырак-ццакырак рнубааломызт. Амрагьы шәыццакы ҳәаны илбаауазшәа инҭагьалахьан. Арҭ уажәы изҭагылаз апарк, иҵегьы ихәло иалагар, аҿар реиԥыларақәа сырзыԥшуп аҳәарызшәа аҽарԥшӡон, аапынтә ашәҭыцқәа аҿа ахьылыргоз азы».

Араҟагьы иубоит автор заҟа дақәшәаны ажәа кьаҿла иааирԥшуа ифырхацәа рхаҿсахьақәа. «Дыҵәрышкәаӡа», «дкалаӡа», «лӡара еихатыруа», «рыблақәа еицыҷҷон» уҳәа арҭ реиԥш иҟоу аметафорақәа ашәҟәаҿы иҭихуа аобиект ахаҿсахьа гәылҭәааны, улаԥш рыдхало иҟарҵоит.

Шьрыф Цьгәыз Назира лзы ииҳәаз ажәа баапсы игәы лцәыԥсны дшыҟаз аиаша анеиликаа, лара хаҵа дышцахьазгьы, дшеибахахьазгьы аҿара иахылҵыз дарҭаслымыртә аҟынӡа амч аманы иҟалеит. Убри атәы ауп абраҟагьы иаабо: «Шьрыф дышьҭалеит дыцәарц, ашьыжь дгылар Назира дахьыҟазаалакгьы диԥшаарц ӡбаны. Аха ҭынч ацәара ҳәа акгьы изыҟамҵеит. Илацәа нҭаацыԥхьаӡа «сызхашҭырц иаҿыз Шьрыф уоума?» ҳәа Назира дааиҿагылон, аҽазны – «Сара усхашҭит!» – лылақәа ҵырхәны днаихәаԥшуан: аҽазных – «Даҳ хәыҷы дахьсымоу аума угәы иалоу?» – лҽыргәааны зымҩа хара дыԥшуан. Ацәылашара иаҿын, илацәа анҭаауазгьы «иухашҭыз сара!» ҳәа лылаҕырӡқәа аауазшәа ибон. Дааины апарк аҭыҵырҭаҿы даиҿагылеит Цьгәыз: «Мыцла иуасҳәаз азы саҭоумҵан, сара дысҭахын Назира, аха слаҭәалымшьеит, лгәаҕ аҟынтә ауп иҟам-иным

зылзысҳәа!!!» - иҳәан ашьшьыҳәа адгьыл дныҵцабеит. Иара дытрысны даагылеит. Ииарҭа днылҟьаны диашахәтцәаӡа даагылеит. Ихы ндәылырҳәҳәаны мрагыларахь даныпшы, амра гыланы ажәҩан инкыдлахьан.

Цьгәз уҭамхакәа саауҳьӡазтгьы...» – гәаныла даамақарын, ифицармаҭәакәа рыла иеааилаиҳәеит. Дахьышьҭаз иааилапаҭашәа иҟалаз ихахәы аххәала аҩада иныкәиҳәан, ихылпа ихеимтцаӡеит. Уаҳа дмыпшӡакәан ауп иуада дшындәылҟьаз».

Владимир Басариа ироман «Ашәалҟьамра» (иара убас егьырт иҩымтақәа рҿгьы) аҟны апсабара апшӡара аазырпшуа исахьарку аҭыпкәа ыҟоуп. Урт апеизаж сахьақәа реимадара рапхьатәи рнапынтца – апсабара апшӡара аҭыхра ишазкугьы – инарыгӡоит даеа ролькгьы. Уи афырхацәеи ахтыскәеи рхаҿсахьақәа гәылтәаны раарпшра ауп. Абри аус пшьа аҿы урт – цхыраацәоуп, апсабареи ауаҩи наҟ-ааҟ еимаздо, еизааигәазтәуа акы акәны иубоит.

«Ашәалҟьамра» итцегьы актуалра аманы иҟазтцо афакторқәа ируакуп иаххаагаз аибашьра (1992-1993) ашьтахьтәи иуадаҩыз, аха гәкаҳара зтцамыз, итцоураз рыпстазаара ахьаанарпшуа. Иашоуп, ифырхацәа зегьы еипшны итцоураны, хтак еиттадыршәауа имхәыцуазаргьы, иаарыкәыршаны иҟоу апстазааразы ргәаанагарақәа еиқәымшәозаргьы, рыпсадгьыли рыжәлари уатцәтәи алахьынтцеи рзы рхы-рыпсы еигӡом, гәадурас ирымоуп апсуаа бџьармцала иааргаз аиааира ирнаҭаз ахақәитра! Убри абираҟ атцаҟа ҩапхьа рмилат ҳәынтқарра аргылара иахьаҿу насып дуны ирыпхьаӡоит, ирықәыгәгәо ауадаҩрақәагьы рыҽрыртом, иаиааирц иқәпоит агәрагара рыманы.

Владимир Басариа иҩымтаҿы зхаҿсахьа тихыз ауаа доуҳалагьы игәгәоуп, рапсуарагьы иахьынӡарылшо иҳаракны иркуп, нцәахәык еипш ирыпхьаӡоит, иамтцахырхәоит. Насгьы, иубоит аҿиара иатәу анасып лашаазы ақәпара шрылшо. Иаҳгәалаҳаршәап Назиреи Шьрыфи ирхтынхьааз иага ауадаҩрақәа рхыргазаргьы атцыхәтәан апхьаҩ агәра игоит урт рынасып шеилартцо.

Ирацәоуп ароман афырхацәеи уи излаҩу абызшәеи рыбзарӡы азын итцегьы уззааттгылаша, иуҳәаша, аха аранӡа иҳәоу азхархап.

Ароман «Ашәалҟьамра» аҟны уеизгьы-уеизгьы абри абриоуп ҳәа уҿкынтцаны узышьтәлаша агхақәа убом, ирцәыхьчоуп. Асиужет аиҿкаашьеи, ахаҿсахьақәеи, ахтыскәеи, реибаркышьеи, реимадашьеи ароман ажанр ишатцанакуа еипш еихшәа-еипшәа еинраалааны иҟатцоуп, абызшәа акәзаргьы, ицқьоуп, аҳәоуқәа инеилышь-аайлышьны акәымкәа имарианы, аха асахьаркра рыгымкәа. Абартқәа зегьы еиҭасҳәоит, аҩымҭа ҟартцоит апхьаҩ игәы иахәо, даднапхьалартә еипш. Аха, абас шакәугьы, уаҟа иупылоит итцегьы изызхәыцшаз, изызхьапшышаз тыпқәак. Ҳәарада, урт мачуп, насгьы имариаӡаны зыриашара алшо роуп. Убарт рахьтә рапхьаӡа зызбахә уҳәаша иреиуоуп Назиреи Шьрыфи. «Уи сара уахык шаанӡа дсыман!» – ҳәа Цьгәыз ииҳәаз ажәа баапсы. Тцоуп, уи зхиҳәааз еилкааууп, иара бзиа дахьибоз, дахьатәалымбаз, дахьыҟәнылшьаз ауп. аха абасҟак длыҿгәыҳәааны бзиа дызлеибоз ала Шьрыф иаҳаз дашьтатцаар акәын, лара рҿы днеины длацәажәар акәын. Ус ҟамтцакәа, Нану лгәаныла дкәашон ҳәа, шырҳәо еипш, длызгәааит, дылпыртцит. Лара Назира дызҿынтцәаауа, дзыхирҟьаз лыздырӡом. Маӡа абзиабара амца лыцраланы дбылуеит, илыхьыз игәнылгоит. Иаргьы уи длеитцамкәа лара лыбзиабарала абылра даҿуп. Арахь аҩыцьагьы изеигәнымҩит. Араҟа Шьрыф ивыубауа ыҟоуп, уи иакәын иаҳаз ажәабаапсы амцреи атца-

быргреи аилкаара зыхәҭаз. Иара лара Назирагьы сзыхурҟьои ҳәа лхы дазҭцаар акәмыз. Уи ацынхәрас ҽымҭӡакәа игәынго, ихьааго дҭәоуп.

Ҵабыргуп, аԥсуа ԥсҭазаараҿы аԥҳәызбеи аҭәцеи рҳәоит. Убри аҟнытә аԥҳәызба аххәаа лыманы, ихьымӡгу хьӡык лыхны иага дынцәахшазаргьы, арԥызба ԥхәысс дигомызт, ибґа анапшцәа кыдирччаломызт. Уимоу, дигаргьы ус иҟоу лыҩныҟа диргьежьуан. Ари ицьбараз қьабзын аԥсуа ԥсҭазаараҿы. уи иқәныҟәаны иаауан, иааусит иахьагьы амч аманы. Абри аганахь иганы уажәапшуазар, Шьрыф диашан. Аха иаҳаз ажәа ҟьала имцу иҵабыргу еиликаар акәын аҩыцьагьы реиҿаргылара ала.

Издыруада Цьгәыз иихәаз ажәаҟьала аилкаара Шьрыфи Назиреи автор изашьҭеимҭаз ароман ԥхьаҟаәи асиужет аҿиара иаԥықәсылоит ҳәа дазхәыцзаргьы ауеит. Аха даҽа ԥсихологиатә фактла дахәаԥшуазар, ианаалоз «цаԥхақәак» азыԥшаазар еиҳа еиҕьын аҩымҭазы уажәы ишыҟоу аасҭа.

Назира раԥхьатәи лхатҵацара атәы ҳҳәозар, мачк аҟара агәынамӡаракәа цәырнагоит, избанзар, акы, Наур дрыцҳашьаны (дахьхымхәахаз азы) диццашәа ҟалеит, бзиабара дук уаҟа уаҩы ибом. Иашоуп, лҩыза Сырма лхы лыршаҟәеит Шьрыф дшиҭахым агәра ллыргарц, лнапаҿы дагьаалгеит, дақәшаҳаҭхеит Наур иццара.

Абраҟагьы мачк автор дацклаԥшыр ауан лхатҵацара. Еилкааупъ, абзиабареи аҿареи лымч дмырхазар ауеит, аха аԥсуа қьабз ала абхәеи, анхәеи, аҭацеи реизыҟазаашьақәа ухаҿы иааугозар, Назира дыццакцәеит, автор иакәу лара лакәу изхароу узеилымкаауа.

Асахьаркыратә ҩымҭаҿы афырхацәеи аперсонажцәеи рыхьӡқәеи рыжәлақәеи кырӡа рыҵанакуеит, аԥхьаҩ иҭарҳәо рацәоуп, еиҳарак иҵоуроуи иҵоурами рхаҭашьатә ҟазшьақәа рҷыдарақәа раарԥшраҿы. Убри азоуп ашәҟәыҩҩцәа жәынгьы ҿангьы абри азҭцаара рҩымҭақәа рҿы игәцаракны изрымоу, хшыҩзцара зазыруа. Ус шакәу аҿырԥштәқәа раагара салагом, зегьы ирдыруа акоуп.

Изхысҳәаауа, абри азҭцаараҿы иаҳгәарԥханы ҳзыхцәажәо ароман аҿы иаабо афырхацәеи аперсонажцәеи аӡәык-ҩыцьак рыхьӡқәеи рыжәлақәеи рацәак гәаахәара урҭом, избанзар, аԥсуа цәа рхукааӡом, ихыҭҳәаауашәа иҟоуп, ма ирхәанчоуп.

Иаагап ҽырԥштәқәак: Шьрыф (аԥсуа хьӡы ҟаимаҭ) агыруа жәла Гәулуа зиоури? Даԥсаӡами аԥсуа жәлак? Цьгәызгьы аԥсуа хьӡуп, аха изхәарҭоузеи ижәла Қардуа агыруа хҵәахахеит. Назира лҩыза Сырма зеиҕьаҭам аԥсуа хьӡы лымоуп. Аха иабаҟоу лыжәла Лаҟәануа иԥхасҭанатәуеит. Ари ажәла иагьаԥсуам, иагьагыруам, ихәыцу акоуп ҳәа иупхьаӡартә ахы унарбоит.

Сара араҟа зызбахә сҳәаз гхақәак акы, зыриашара мариоу роуп. Ҩбагьы, автор ироман аҿы хазы шәҟәны иантытцуа (пшӡала уи аамҭагь харам), дазыразызар ихы иаирхәап ҳәа ауп.

Аԥхьаҩ ухацкы, сара сацәымаашьо исҳәоит Владимир Басариа ахәбатәи ироман «Ашәалҟьамра», иажәантыеха иқәҿиаз акы акәны аԥсуа романқәа рҭаацәара ду ишалалаз, излиааз аамҭеи уи иахаану аҿари рҿахәы аҳәауа.

Аҭыхәтәан сыстатиа хсыркәшоит анемец философ ШопенгауерАртур иҳәахьала: «Большая часть человеческого знания во всех отраслях существует лишь на бумаге, в книгах, – этой бумажной памяти человечества. Поэтому лишь собрание книг, библиотека является единственной надеждой и не уничтожаемой памятью человеческого рода».

Абарҭ афилософ иажәақәа иахьагьы наҟ-наҟгьы рҵакы мызӡакәа хәарҭара рыманы иаанхоит, уимоу, ашә-

ҟәқәа рбар ацәа иакуагьы арлахҿыхуеит, ирыцҵанахәо рацәоуп. Ауаатәыҩса рыхшыҩ иарҿиаз аартрақәа, адыррақәа ақьаад иалху ашәҟәы ауп абиԥарақәа рзыеиқәзырхо. Убри аҟнытә ашәҟәы уи нхарҭас иамоу бзиа иаабароуп абиблиотека. Иаабалароуп, иҳахьчалароуп ауаатәыҩса ирыхшыҩтраны излаҟоу ала ҳахәаԥшны.

2021 ш.

АМИЛАҬ АҾАХӘҲӘАГА

«Иахьатәи амш, 27 ԥеруал, ҳара аԥсацәа ҳзы даара мыш дууп, ныҳәоуп, аныҳәақәа зегьы иреиҳауп: иахьа иҭытцит, иахьа уажәраанӡа аԥсышәала иҟамлаӡацыз аԥсуа газеҭ «Аԥсны» ҳәа хьӡыс иаманы. Аԥсышәала аҩреи аԥхьареи иҟаижьҭеи абар 60 шықәса ҭырцы иагьагым, аха аԥсышәала ԥсыуа газеҭк иахьа уажәраанӡа иҟамлацызт, иҭымҵыцт, иахьа убри ҳаут.

Аԥсацәа ражәа иалоуп: «Амш ҽеаԥарак аҟара иазҳаит» ҳәа, убас ҳаргьы «ҽеаԥарак» аҟара ҳаԥхьаҟа ҳнеихьеит иахьа. Шьҭа Анцәа иҳәуазар ҳмыӡыр ҟалап, ари аус ҳхы иаҳзархәар. Шьҭа аԥсацәа, лада шәыҟа, ҩада шәыҟа шәҽеидышәкыл ари «Абираҟ» атҵаҟа. Ари бираҟуп ҳара ҳзы.

Аҩреи аԥхьареи здыруа аус жәыула шәеитцамхакәа, аԥхьареи аҩреи ззымдыруа ауаа шәырзаԥхьала, убас атҵара змоугьы, атҵара змамгьы шәымч еилатҵаны шәхы иашәырхәа, ажәабжь неимыжьда, ауаа аԥхьареи аҩреи, аԥхьареи, атҵареи рахь рхы шәырха, аҵәгьарақәа ирыԥшәырҟәҟәаала агазеҭ ажәала, акьыԥхь заархоу ажәала.

Ишәыгуи, ишәыбзоуи, ишәзеиҕьхашеи, шәзыргәамҭуеи неибышәҳәала, шәеибарҟазала, абзиарахь аӡәык иеиҧш шәнапы еибаркны шәеибагала.

Дарбанзаалак иуалуп иуааҗәлари иԥсадгьыли рҭоурых идырразы. Уи здырындаз згәахәуа идыруазароуп иара бзиа еилиргауа абызшәала аԥхьареи аҩреи. Аҗәларқәагьы зхатәы аҩреи аԥхьареи змам, урҭ җәлары наӡас рхы рзыԥхьаӡом, урҭ намӡа-ааӡоуп, милаҭ бжоуп, мыч рымам, нагӡара рымам, иахьа иҟазаргьы, уаҵәы зхатәы аҩыреи аԥхьареи здыруа, аҵара змоу аҗәларқәа ма хаала, ма мчыла ирыламлар ԥсыхәа рымам, нас рхатәы бызшәа рхаштны, рҵас бзиақәа кажьны, атәым уаа излалуа рбызшәеи рҵаси шьҭырхуеит, убас ала урҭ ирылаӡҩахоит, егьышнеиуа ирылаӡӡоит.

Абасоуп аҗәытә иҟаз амилаҭ хәыҷқәа иахьа иҟам ҳәа иҳаԥхьаӡақәо шықәӡааз. Убри аҟнытә аԥсацәа зегьы аҵара злаҟалара аус шәашьҭал, шәаԥхьаҟа шәцарци егьырҭ аҵара змоу аҗәларқәа шәрыламӡырци шәҭахызар»[1], – иҩуан Аԥсны җәлар рпоет Дырмит Гәлиа адунеиаҿ раԥхьаӡа акәны акьыԥхь збаз аԥсуа газеҭ «Аԥсны» актәи аномер аҿы.

Усҟан акәым иара иахьагьы угәы мхыҭхыҭкәа, акәиц еиԥш иуцрамлакәа ухаҿы иузаагом абраҟа иҳәоу, лоунытә узырхәыцуа, умилаҭ хдырра зыҿыхо ахшыҩзцаракәа. Ҳ-Дырмит ду иҗәлар гәҭыгьгьала ихы рықәкны иҳәеит аҩреи аԥхьареи зхатәы бызшәала иззымдыруа, зхатә кьыԥхь змам, зҵареи злитературеи ыҟам ишыԥсынтҵрыдоу, иҟаӡамшәа ишаныӡаауа.

Абри раԥхьатәи аԥсуа газеҭ «Аԥсны» ауп изхылҵыз иахьа шәышықәса ирҭысыз «Аԥсны ҟаԥшь». Уи адәышкәагь иқәымиааит, иара аԥхьа Аԥсны ақырҭуа меншевикцәа ишьагьуа, амца аркуа ианалаз аамҭазы Дырмит дуи уи ицнагаҩцәеи – С. Чанба, Д. Аланиа, М. Лакрба… – ирыбзоураны зҭыҵра иалагаз, раԥхьатәи аԥсуа газеҭ «Аԥсны» аҟнытә иаиоуз, инаҭаз рацәоуп. Зегь раԥхьаӡагьы рызбахә умҳәар ауам уи ицәырнагаз, аԥсышәала аҩра иалагаз авторцәа ҿарацәа. Убарҭ иреиуоу рахьтә иаҳгәалаҳаршәап ԥыҭҩык: М. Чалмаз, Д. Аланиа, М. Лакрба, Ш. Аимхаа, Л. Шамба, П. Шьаҟрыл, К. Шьаҟрыл, Н. Патеиԥа, А. Шьакаиа… Араҟа зегьы сзеиқәыԥхьаӡом, астатиа амҽхаки аҵаки исылдыршом.

Егьирахь, аԥхьаҩ, ухаҵкы, урҭ ауаа – Дырмит Гәлиа иарҕьаҗәҩаны ивагылаз – зусҭцәоуи агазеҭ «Аԥсны» аҭоурыхи ирызку аинформациеи аилкааи уоуеит, иуԥыхьашәан, насгьы аамҭа уоуны узаԥхьозар, сышәҟәы «Ҳара ҳазҽеихар…» ашәҟәҭыжьырҭа «Алашара», Аҟәа – 2002 ш. иҭыҵыз аҟны.

Аԥсны аҵеи ду Дырмит Гәлиа ишәҟәы «Аҗәеинраалақәеи ахьӡырҭәарақәеи» ҳәа хьӡыс изманы Қарҭ 1912 шықәсазы иҭыҵыз аԥсуа сахьаркыратә литература шьаҭазыркыз аамышьҭахь иҟам ҿыц аҩытҳахареи аҽеибыҭареи иаҿыз ҳсахьаркыратә литературахь аҿар хьазырԥшыз, уи абзиабара амцаԥшь еиԥш идзыркыз аполитикатә аамҭа бааԥсы иалиааз, җәлар рҿахәҳәагаӡаны, ишьаҭамырӡганы иҟалаз раԥхьатәи аԥсуа милаҭ газеҭ «Аԥсны» еиԥш даҽакы. Ус шакәу имҩашьо ибоит агазеҭ «Аԥсны» аҭоурых мҩа иаҧыԥшылалак. Уи ицәырнагеит иахьа гәадурас иҳамоу, ҳлитература аҳәаақәа зырҭбааз, ахьӡ-аԥша хара инаҩыртә иҟазҵаз ҳашәҟәыҩҩцәа аӡәырҩы. Убарҭ рыхьӡынҵаҿы иҟоуп: Самсон Чанба, Миха Лакрба, Иуа Коҕониа, Ӡаӡ Дарсалиа, Мушьни Аҳашба уҳәа уб. иҭ. ирацәаҩны.

Аамҭа уадаҩӡа иштагылазгьы, ақырҭуа меншевикцәа рымчра Аԥсны иахаԥаны ишыҟазгьы, ҳдоуҳатә куль-

[1] Агәылҩаа аагоуп аҵарауаҩ У. Ш. Аҩӡба еиқәиршәаз аԥхьаҗәеи азгәаҭақәеи зцитҵаз агазеҭ «Аԥсны» (1919–1921 шш., Аҟәа 2006 ш. иҭыҵыз ашәҟәы аҟнытә иаагоуп. Ад. 16. Аҗәақәак уажәтәи аҩышьа ԥҟара иақәымшәо аоригинал аҿы ишыҟоу иааныжьуп. – Р. Қ.

туреи, ҳанхамҩеи, ҳекономикеи шьақәзырҟьоз ашьапҿаршәақәа шыҟартцозгьы, Дырмит Гәлиеи, уи ицнагаҩцәеи, нас аитҵагылара иаҿыз аԥсуа интеллигенциеи рыхшыҩеилатцеи реидгылареи ирыбзоураны агазеҭ «Аԥсны» аҳаҭыр шьҭытцит, анапынтца – ажәлар ирҿахәҳәаганы, рхьааи, ргәырҕьеи, ргәазыҳәареи аныруа иҟалеит. Убри ахыхьгьы, рапхьатәи аԥсуа газеҭ «Аԥсны» аԥсуа журналистика аҭоурых аҿы зынӡа иара аҟынӡа иҟаӡамыз адаҟьа ҿыцқәа аанартит. Насгьы уи аматц зушаз, абаҩхатәра змаз аҿаргьы еитцагылауа иалагеит, даҽакала иуҳәозар, агазеҭ «Аԥсны» адаҟьақәа рҿы акьыпхь рбо рҿаархеит ажәеинраалақәа, ажәабжьқәа, астатиақәа, адраматә ҩымҭақәа уҳәа убас итцегьы. Урҭ зегьы рҿы еиҟараны акәымзаргьы, аԥсуа жәлар рҭцаралашара, рхьыԥшымра, ажәларқәа рзы ахаҟәитра зегьы ишрыцку, ирыгу, ирыбзоу, амилаҭ литературазы ашәҟәыҩҩцәа зыԥсоу, аҭоурых ӡыблара уацәынхарц азы уиада ԥсыхәа шыҟам уҳәа иреиԥшыз апроблемақәа ракәын агазеҭ аҿы акьыпхь заахоз аҩымҭақәа ирҳәоз. Дара апхьаҩцәагьы, насыԥны рхыԥхьаӡара иацло иалагеит агазеҭ азҿлымҳара рыманы.

Еиҭасҳәоит, абри ауп асовет аамҭазы аҭыҵра иалагаз агазеҭ «Аԥсны ҟапшь» уасхырс иазышьҭаз, изҿыԥшыз. Итцабыргытцәҟьаны, уи акырӡа аҭцанакуан агазеҭ «Аԥсны ҟапшьи» уи аколлективи рзы. Машәыршақә акәӡам уи редакторс дзарҭаз Миха Лакрба. Уи иажәеинраалақәеи истатиақәеи – агазеҭ «Аԥсны» ианылақәаз рыла Аԥсны деицырдыруа дҟалахьан. Дырмит Гәлиа изикыз ажәеинраала «Ушнеиуа унеи...» амацарагьы заҟа аҳәозеи абаҩхатәра змоу шәҟәыҩҩык, патриотк иаҳасабала уихәапшуазаргьы! Усҟан Миха Лакрба аԥсуа совет газеҭ «Аԥсны ҟапшь» редакторс даныҟартца 20 шықәса аарла ихытцуан. «Аԥсны ҟапшь» ҳәа ахьӡ азҭазгьы иара иоуп. Усҟан ажәа «аҟапшь» асимволтә ҵакы аман, Асовет мчра иадхәалан.

Ҳәарас иаҭахузеи, Асовет мчра анышьақәгыла, ҳажәлар ахақәитра анроу, ақырҭуа меншевикцәа Аԥсны ианықәцаха, аҭагылазаашьақәа зынӡа рҽеырыԥсахит, аизҳа-зыҕьара амҩа ианылеит уи иаҭахын доуҳала изыргәҕәоз, ргәашьамх зыртцыруаз ажәа, ашәа... Араҟа асовет идеологиа амчра аманы ихәаақәнатцон аԥстазаара ҿыц иадхәалаз, уи иахьысуаз апроблемақәа зегьы.

Ицон ашықәсқәа ықәҳа! Урҭ ирыланы иаауан, имҩасуан аамҭеитҭасра зыхҭынхьаауаз аиҭакра дуқәа: иаҳҳәап, аколнхарақәа рышьақәыргылара, аиндустриа арҕәҕәара, акулакцәа рахьырхәра, ашәиԥхьӡ згымхаша 37-тәи ашықәс хьанҭақәа, Гитлер фашизм иартцысыз аибашьра, уи аиааира, аибашьра ашьҭахьтәи аиҭашьақәыргыларатә период ҳәа изышьҭаз уҳәа убас заҟа.

Абарҭқәа зегьы рҿы аԥсуа газеҭ «Аԥсны ҟапшь» аԥсадгьыли ҳажәлари рыматц ауан, рҿахәы аҳәон. Асовет Еидгыла аҭаацәара ду аҿы аԥсуагьы ихатә хаҿра иманы дубон, ихьӡ-иԥшагьы ыҟан. Ари иаанагон – Аԥсны аԥсы ҭоуп, агәы еисуеит, цхьаҟагьы аԥеиԥшхә бзиа амоуп.

Абри аус пшьаҿы аԥсуа журналистцәа, аҩбатәи абиҵара ахаҭарнакцәа ирылдыршаз даараӡа ирацәоуп. Урҭ рыбжеиҳараҩык ажурналистика аганахьала аҭцара дуқәа ишрылымгацызгьы, цсабарала иҟәыган, рыжәлар гәакьа рбызшәа, рҭоурых, изынхьаауаз, гәытцхас ирымаз бзиаӡаны ирдыруан. Иара убастцәҟьагьы аҳәынтқарра иаҭахыз, уи ишацныҟәатәыз, ҩашьарада еилыркаауан. Убри апринцип ахҭа иҭаршәны аус руан, итцегьы уазааигәаны иуҳәозар, рыжәлари ргазеҭи рыматц ламысла, дыррала инарыгӡон. Урҭ рахьтә иҟоуп схаҭагьы сызхаану, аус зцызуаз аҩбатәи абиԥара иреиуаз. Абар

даргьы: Нестор Абжьырба, Николаи Киут, Николаи (Константин-ипа) Киут, Кьыҭа Ачба, Рушьни Гадлиа, Алықьса Цьонуа, Ҷиҷико Цьонуа, Алықьса Лашәриа, Кәымф Ломиа, Александр Ҭариа, Владимир Шларба, Золотинск Гәлариа, Сандра Сангәлиа, Александр Хәаҭланӡиа, Шьаликәа Сангәлиа, Никәала Аргәын, Миха Лкрба… Ахҧатәи абиҧара рахьтә иахҕәалаҳаршәап: Шьаликәа Камкиа, Борис Ҭыжәба, Шоҭа Ҷкадуа, Геннади Аламиа, Шамил Плиа, Алықьса Цьениа, Кьыршьал Чачхалиа, Гьаргь Жанаа, Гьаргь Нараскәуа, Валикәа Ҭаниа, Борис Қаҵьаиа, Сарион Ҭаркьыл, Рауль Лашәриа, Мушьни Лшәриа, Нелли Киут, Таиф Аҵьба, Терент Ҷаниа, Владимир Чуаз, Анатоли Возба, Инна Аҳашҧҳа, Владимир Қапба…

Аҩбиҧарак ирыҭҵаркуа абраҟа еиқәысыҧхьаӡаз ауаа (зыҧсҭазаара иалтҳьоу раҵәаҩӡоуп, рыҧсы сакәыхшоуп, ҵьанаҭ гылартәс ироуааит!) аҧсаҭеи аҵьыкаҵи уҳәозар, ргәы ҭыҕьҕьа, рыҧсы ҭыҕьҕьа рмилаҭ газеҭи рыжәлари рымаҭҵ руан. Уиалагьы аҧсуа журналистика аҭоурых азышьҭарҭцеит, адаҟьа ҿыцқәа азаадыртит. Иахьатәи абиҧарагьы аранӡа иҟаҭҵоу инаҵҭцаны рмилаҭ газеҭ абираҟ иаҭҵагыланы ахьӡ-аҧша змоу ажурналист иуалҧшьа нарыгӡоит арҿиаратә гәаҵҧыҳәара рыманы.

Амала, иҳамҳәар акы, ҳиашахом, ҩбагьы, иҳақым, иахьатәи аамҭазы агазеҭ «Аҧсны» аколлектив (рредактор хада Енвер Ажьиба рыгәҭа днаргыланы) рҵьабаа цәгьоуп, иуадаҩуп агазеҭ аномеркәа рҭыжьра, изыҩуагьы ргәаҳәара маҷуп. Аҵьабаа иахьабалак ахә ршьоит. Ажурналист (уаҟа аус зуагьы изымуагьы) иҵьабаа гәцаракым, аҳәынҭқарра рганахьала иҭцегьы аҵхыраареи ахылаҧшреи аҭахуп. Аҳәынҭқарра анапаҭцаҟа иҟоу газеҭуп «Аҧсны». Ус анакәха, игәыгәҭажьтәым. Избан акәзар, ҳ-Дырмит ду абриаҟара зхиҳәааз агазеҭ иаҭцанакуа зегьы иаадырроуп. Амилаҭ абызшәала агазеҭ аҭыҭҵра анзыҟамла, амилаҭ ҿаҳа-дагәахоит, ахаҿра аҵәызуеит ауп иаанаго.

Аҭцыхәтәан, сажәа хыркәшо исҳәоит, ҳгазеҭ «Аҧсны» аколлективгьы, аҧхьаҩцәагьы ишәыдысныҳәалоит шәышықәса ахыҭҵра амш. Аҧсуа журналист ихатәы бызшәала ибжьы ҿацаӡа еснагь игалааит иҧсадгьыл аҿы уи анҭыҭҵгьы инаҩлартә еиҧш! Избан акәзар, уи амилаҭ иагу, иабзоу аахтны изҳәо амагиатә мчы змоу адоуҳатә мазарақәа ирхаҭарнакуп. Убри аҟнытә, хәычгьы-дугьы амилаҭ ргазеҭ бзиа ирбалароуп, абла ҷыцеиҧш иахызыӡаалатәуп. Аҧсны аҭцеи ду Дырмит Гәлиа агазеҭ азы ииҳәаз, аҩада иаазгаз ахшыҩзцарақәа ихаҿы иааганы.

2020 ш.

БАҨХАТӘРАК АНАПАҴАҞА

I

«Анатоли Ианкәа-иҧа Лагәлаа раҧхьаӡа иажәеинраалақәа анцәырҵ инаркны итема ашьҭыхшьа ухәару, ицәаҳәақәа реиҿкаашьа ухәару – зхатәы бжьы зхоу аӡә иакәны аҧхьаҩцәа дрылаҵәеит. Апоет ҿа апрозаҿгьы иҽҧишәоит, араҟагьы уи иихәаша имоуп, аҳәашьагьы дақәшәоит. Иазгәастарц сҭахуп зыӡбахә ҳамоу ашәҟәыҩҩы ипрозатә ҧҵамҭақәа рҿы иахҧыло ихәыцшьақәа цқьа блаҵарыла еиҿыршәшәаны уанрыхәаҧшлак, наҟ-наҟтәи ирҿиаратә мҩа абри ажанр ӡхьышьҭракахь икҿаҳарц иҟоуп ҳәа агәаанагара узцәырҵуеит. Аха апоет ҿа макьана урҭ аҩжанрак еилагӡо дааиуеит. Макьана, сара сыхәҭаахь ала, идызбалом аҩра знапы алазкыз џьоукы-џьоукы ирнубаало «ачымазара»: ҳпоезиа гәакьаҿы ишьақәгылахьоу атрадициа атәамбара аҵанӡа инаӡоу авагылара, «схатәык сырҿиоит» ҳәа уеизгьы-уеизгьы аҽхьакра, ишакәхалак ажәақәа рылахәмарра, реилажьра.

Аҵыхәтәантәи ашықәсқәа ирылагӡан Анатоли Лагәлаа иҭижьыз ашәҟәқәа хьаҳәаҧаҳәаада шаҳаҭра руеит зыӡбахә ҳалацәажәахьоу абаҩхатәра згым ашәҟәыҩҩы ирҿиаратә хаҭәаара аамҭа ишанылаз, ирҿиамҭақәа рымҩа шаатыз.

Анатоли Ианкәа-иҧа Лагәлаа Ашәҟәыҩҩцәа Реидгыла ашҟа лахәылас иҟалара хымҧада иахәҭаны исыҧхьаӡоит»[1], – абас иҩуан Аҧсны жәлар рпоет, академик Баграт Шьынқәба 1991 шықәсазы Анатоли Лагәлаа СССР ашәҟәыҩҩцәа Реидгыла ашҟа лахәылас иҟалараз ииҭаз арекомендациаҿы. Уиаахыс акы-ҩба ҳәа жәашықәсақәагьы нҭакәкәа ицахьеит аҭоурыхтә хҭысқәа жәпакы рыманы. Иахьа апоет, апрозаик, апублицист, ауаажәларратә усзуҩы Анатоли Ианкәа-иҧа Лагәлаа иабиҧара иаҵанакуа, ҳмилаҭ литература еихазҳауа аҧсуа шәҟәыҩҩцәа нагақәа рыгәҭа аӡәы ҳәа дгылоуп зегьы дырбартә, драҳартә еиҧш ирҿиаратә мхурсҭа аҵакыра наӡааӡаны. Усҟангьы – ҳпоет ду Баграт Шьынқәба арекомендациа анииҭозгьы – аҧхьаҩцәа деицырдырхьан зыӡбахә ҳамоу ашәҟәыҩҩы абаҩхатәра зманы игылаз аӡәы шиакәыз. Ус акәмызҭгьы, ани аҩада иааҳгаз арекомендациагьы зыҟаломызт. Уи шаҳаҭра азнауан апоет қәыҧш арҿиараҿы илаз аҟыбаҩ ҷыда. Ари ас шакәу иахьа еиҳагьы ибылгьны уаҩы ибоит Анатоли Лагәлаа ирҿиаратә мҩа, сзашьҭоузеи ҳәа иныкәырҩны акәымкәа, игәцаракны ианыҧшылалак дарбанзаалакгьы, насгьы абара мацара акәым, ҳмилаҭ литература бзиа избо, доуҳатә мазараны иахәаҧшуа ари дамыргәырҕьарц, гәадурак инамҭарц залшом. Ус иҟоуп аханатә аахыс иара ахаҵкы асахьаркыратә литература адоуҳа амч!

Анатоли Лагәлаа ирҿиаратә мҽхакы иамоу аҩаӡара ҳнарбоит 60 шықәса ихыҵра иазкны Аҧсны ашәҟәыҩҩцәа Реидгыла иҟанаҵаз адныҳәалара. Уаҟа ҳаҧхьоит: «Уанқәыҧшыз инаркны уҩымҭақәа ркьыҧхьуан, иахьагьы ирнылоит ажурналқәа «Алашара», «Аҟәа-Сухум», «Амцабз», агазеҭқәа «Аҧсны Ҟаҧшь»,

[1] Абаҩхатәра иаша ашьаҭа. Аҟәа, 2015 ш. Ад. 3-4.

«Аԥсны», «Аамҭа», «Еҭҵәацьаа». Апериодикатә кьыԥхь аҟны лассы-лассы ицәырҵуеит унапы иҵухуа астатиақәеи аочерккәеи. Иреиҕьу урҿиамҭақәа рыхәҭак кьыԥхьуп «Аԥсуа поезиа антологиа XX шә.» (2009–2011) аҟны, аурысшәахь еиҭаганы иагәылоуп 2017 ш. Москва иҭыҵыз ҳаамҭазтәи аԥсуа поетцәа ражәеинраалақәа реизга «Сухумская крепость», иара убас акьыԥхь рбахьеит Москватәи агазеҭқәа «Литературная Россия», «Общеписательская литературная газета» уҳәа егьырҭ аҭыжьымҭақәа рдаҟьақәа рҟынгьы.

Амилаҭтә сахьаркыратә литератураҿы улагала ахәшьара бзиа аиуит: еиуеипшым ашықәсқәа раан иуанашьоуп Д. И. Гәлиа ихьз зху Аҳәынҭқарратә премиеи Т. Шь. Аҵьба ихьз зху Аҳәынҭқарратә премиеи. Урҿиаратәи ууаажәларратәи усура ҳасаб азуны иухҭан Аԥсны акультура зҽеаԥсазтәыз аусзуҩы ҳәа аҳаҭыр хьзы.

Иахьа уажәраанӡа иҭужьхьеит апоезиатәи апрозатәи рҿиамҭақәа еидызкыло 20 шәҟәы инареиҳаны[1].

Абраҟа ирыцаҳҭцар акәхоит агәахәара уаҩы изҭо иҿыцзоу ҩ-фактк. Абар даргьы: Аԥсны Аҳәынҭқарра Ахада Аслан Гьаргь-иԥа Бжьаниа инапы зҵаҩыз Ауснҟа ала Анатоли Лагәлаа «Ахьӡ-Аԥша» аорден ахԥатәи аҩаӡара ианашьоуп.

Аусԥҟа атекст аҟны ахәҭакахьала иазгәаҭоуп: «Амилаҭтә доуҳатә культура арҿиараҿы иҟаиҵаз алагала ду азы Анатоли Ианкәа-иԥа Лагәлаа ианашьазааит Ахьӡ-Аԥша аорден ахԥатәи аҩаӡара».

ақ. Аҟәа,
Лаҵарамза 31, 2021ш.»

[1] Агазеҭ «Аԥсны», 2021 ш., ииун 10, №24.

Абарҭ ирыцлеит даҽа ҳамҭакгьы. Аԥсны атәылахьчара аминистр В. И. Ануа ҳԥоет ааскьаӡа инапаҿы иркит: «За поддержание мира в Абхазии» захьӡу амедаль. Абригь Анатоли Лагәлаа иҩымҭақәа ҳаруаа рыҩныҵҟагьы ишрылаҵәоу, бзиа ишырбо зырҵабыргуа фактуп.

Аԥхьаҩ ухатцкы, сара араҟа хықәкыс исымам, Анатоли Лагәлаа ирҿиаратә нысымҩа, иааркьаҿӡаны акәзаргьы, ахцәажәара, мамзаргьы гәаларшәарак аҳасабала ухаҿы аагара, уара дузымдыруашәа уҿаԥхьа ицәыргара. Маԥ, уажәнатәгьы исҳәоит, акы, ус еиԥш иҟоу ахшыҩзцара сацәыхароуп, уи ҟәаданы саԥхьа иқәгылам. Ҩбагьы, Анатоли Лагәлаа ипоезиатә, ипрозатә ҩымҭақәа аԥсуа шәҟәыҩҩцәеи, аҵарауааи, акритикцәеи рылаԥшҳәаараҿы иҟоуижьҭеи, азҿлымҳара азырҳуеижьҭеи краатцуеит, уи нахьхьынӡа аахыс инапы злаку аус аҿы илшаз, имоу ақәҿиарақәа аазырԥшуа, изырызгауа, автор игәы ҭызго аҟәыгара зҵо ажәа ԥха игӡам. Ус шакәу азын хара ацара аҭахӡам, иаагап ҿырԥштәыс Аҟәа 2015 шықәсазы иҭыҵыз ашәҟәы «Абаҩхатәра иаша ашьаҭа». Уаҟа аԥхьаҩцәа ирбоит еиуеипшым ашықәсқәа рыҩныҵҟала апоет, апрозаик, апублицист Анатоли Лагәлаа ирҿиамҭақәа ирызкны ҳашәҟәыҩҩцәа, ҳҵарауаа, ҳакритикцәа (Баграт Шьынқәба, Алықьса Цьонуа, Алықьса Гогәуа, Мушьни Миқаиа, Шота Салаҟаиа, Владимир Аҵнариа, Сергеи Зыхәба, Зураб Цьаԥуа, Валентин Кәаӷәаниа, Цьума Аҳәба, Руслан Қаԥба) ирыҩхьоу, ирҳәахьоу, иҭырҵаахьоу. Урҭ зегьы иааизакны урыхәаԥшуазар, ашәҟәыҩҩы ирҿиаратә хаҿсахьа аҭагылазаашьеи ахышәареи-аҵышәареи еилыхха иаадырԥшуеит. Уимоу, наҟнаҟ уи иԥсҭазаареи ирҿиамҭақәеи инарҭцауланы монографиала иҭызҵаауа аҵарауаҩ изы хыҭцхырҭак еиԥш изыҟалар, имҩақәҭцагахар алшоит.

Ишаабо еипш, Анатоли Лагәлаа шәҟәыҩҩык иаҳасабала данцәыртц инаркны, (иааирпшыз ибаҩхатәра иабзоураны) ҷыдала авторцәа ҿарацәа рзын ихымпадатәиу, азҿлымҳара апҳьаҩцәеи, атцарауааи, акритикцәеи рҟынтә иоуит, исахьаркшәа иуҳәозар, рылапш хаа датцанакит, ирҿиаратә лахьынтца аҽеапнашьит. Уи, ҳәарас иатаҳхузеи, ашәҟәыҩҩы ирҿиараҿы агәаҳәареи ахагәрагареи изтоз, пҳьаҟа ихоз, иҟыбаҩ зырҿыхоз факторны изыҟалеит. Уртҟәа зегьы ишрыхәтоу рыхцәажәара хәта-хәтала рзаатгылара, апҳьаҩ изнагара, ари сызҿу астатиа иузалагӡом. Уи еипш иҟоу аус иатахуп зызбахә ҳамоу ашәҟәыҩҩы ирҿиаратә хаҿсахьа ганрацәала иаазырпшуа аттцааратә усумта ҷыда. Убригьы ҳлитературатә пстазаара ишатәу дырны иазхәыцша, зхы азцаша ҟалап ҳәа сгәы иаанагоит.

Сара уажәы алитературеи, аттцаарадырреи, апублицистикеи ржурнал «Аҟәа– Сухум» №2, 2021 шыҟәсазы итытцыз иану Анатоли Лагәлаа иповест «Упсы схумбаан, сычкәын» санапҳьа, истаххеит амацара алкааны сахцәажәарц, сгәаанагаракәак сҳәарц. Избанзар, абри аҩымта аҩышьа аформа аума, акомпозициатә сиужет аиҿартәышьа аума, аповест аҿы иаарпшу апстазааратә хтыскәа зегьы зхьысуа афырхатца хада Хьыкәыч лхаҿсахьа цәыргашьа аума – иҿыцума ззуҳәаша ҷыдаракәак атцызбаауеит. Аха уаанӡа аҩымта ахцәажәарахь сиасаанӡа, иааркьаҿӡаны акәзаргьы, истахуп Анатоли Лагәлаа апсабара инатаз баҩхатәрак анапатцаҟа еициз аҩ-жанрк – апоезиеи апрозеи – рзы хшыҩзцаракәак азгәастарц. Урт алитературатә жанр хадакәа аҩбагьы Анатоли Лагәлаа ирҿиаратә процесс аҿы ишеициз, насгьы ишеицнаргоз зегьы рапхьаӡагьы иазгәатахьан, Апсны жәлар рпоет Баграт Шьынкәба аҩада зызбахә ҳҳәахьоу арекомендациаҿы. Аха, апҳьаҩцәа ус шакәу шырдыруазгьы, акыр аамтагьы апоет Анатоли Лагәлаа апҳьа ддыргылон апрозаик Анатоли Лагәлаа иаастә. Иара сара схатагьы пҳьаҩык иаҳасабала убри аҩыза агәаанагара аасҡьанӡагьы исыман. Ус шакәу шаҳатра ауеит Анатоли Лагәлаа ипоезиатә рҿиамтакәа ирызку аттцааратә статиа неитцых «Адоуҳа ашта»[1]… Аха уи изаҟаразаалак аӡәгьы азин инатомызт апоет ипрозатә ҩымтакәа рдунеи еиҳа итшәан ҳәа аҳәара. Избанзар, урт аҩжанркгьы лахьынтцала баҩхатәрак анапатцаҟа еизыразны, еиҟараны, исахьаркшәа иуҳәозар, угәк еицахон ашәҟәыҩҩы инапҟазара аҩаӡара есааира иазҳаларц, имилат литература дыгәҕәаӡа далагыларц азыхәан.

Егьырахь, апҳьаҩцәа иара саргьы убрахь сналатцаны, Анатоли Лагәлаа рҿиаҩык иаҳасабала данцәыртц инаркны ипоезиатә ҩымтакәа еиҳа апыжәара зартоз, апоезиа ахата иамоу афеноментә ҟазшьоуп. Уи ауаҩы идоуҳатә пстазаара атцкаркәа (адетальқәа) аҽрыларпсны иакуеит, лоунытә деилзыршаауа ацәанырра ҟәымшәышәкәа изцәырнагоит, идгьылтә хәыцракәа рымҽхак дыртбаауеит, уаҩытәыҩсак иаҳасабала апстазаара аҿапҳьа итакпҳыкәра иатцанакуа еилнаркаауеит, апсадгьыли, ажәлари, абызшәеи рыбзиабара рыда ауаатәыҩса адгьыл рыкәзаара хаара мацәак шатцам, анархагьы шамам философиатәла дазнеиуа аҟынӡа дархәыцуеит, иатцоу алиризм гәыла-псыла инырыртә еипш ихтынхьааует. Убарт аҷыдаракәа апоезиа ауаҩыапрозатә ҩымтакәа раастә дазааигәаны дҟартцоит. Апоезиа ахракәа ирытцхаҽа ишәахпсараха итҟьаны илеиуа арҩаш трыскәа ирҩызоуп. Апроза акәзар, агәеисра атемп еиҳа итынчуп, иугәаланаршәоит арха каршәра иқәланы ашьшьыҳәа имҩасуа аӡиас! Аха амч ду

[1] Уахәапш: Руслан Қапба. Адоуҳа ашта. Апснытәи аҳәынтқарратә университет, апсуа литература акафедра. Аҟәа, 2014.

шамоу, амҽхак шыҭбаау, изгәылсуа аԥсҭазаара аӡыблара ахаҿсахьа ганрацәала аарԥшра шалшо иамоу аҟазшьарбагақәа имырхьааӡакәа ирҳәоит.

Амала, арҭ аҩжанрк рзы ихадароу аԥсҭазаара, егьа рыла алеишәа цәгьазаргьы, исахьаркны аарԥшра ауп.

Алитература ршаз аахыс апоезиатә нцәахәы уи иамоу амагиатә мчы иабзоураны еснагь лымкаала агәаԥхара ду аҵоуп, ажәа сахьарк ԥсыс иахоуп. Ус шакәу алитератураҭҵааҩцәа рымацара ракәымкәа, ахархь ԥхьаҩцәагьы ибзиаӡаны ирдыруеит, гәыла-ԥсыла иҟәымшәышәӡа ирныруа аҟынӡа. Апоезиатә ԥҵамҭақәа ауаҩы идоуҳатә культураҿы инарыгӡо афункциақәа аԥсадгьыл азы апатриотизмра илаҵаны иааӡара, аԥсҭазаара аҿапхьа аҭакԥхықәра ҳарак амазаара, аиашаҵабырг аҵәхьамҵра, аурыс шәҟәыҩҩы ду М. Горки «даара иҟаимаҭу маҵуроуп ууаҩытәыҩсаны адгьыл аҿы аҟазаара» ҳәа ззиҳәаз иарбан ҭагылазаашьазаалак аҿы аԥхьа аргылара ухәа иреиԥшкәоу жәпакы рнаҩсангьы, ԥсыршьагак иаҩызоу аестетикатә гәахәара унаҭоит. Аҿырԥштәы азы хара сцаӡом, ихӡырымгароуп, мамзаргьы ихы ирҽхәоит ҳәа зхәо дыҟазаргьы, иазгәасҭоит асара иага сааԥсаны сыҟазаргьы ҳаԥсуа литература аклассикцәа ҳпоетцәа (рыԥсы сакәыхшоуп, ицахьоу ракәзаргьы, иара убас иҟоу ракәзаргьы) рҩымҭақәа санрыԥхьо сыԥсы сзыршьо, смилаҭ гәадура зырҿыхо, ҩныҵҟала краамҭа исыцу гәахәарак соуеит.

Сыззааиуа, алитература ажанр хадақәа ируаку «апоезиа аҟазара ахкқәа зегьы иреиҳауп» ҳәа аурыс критик ду В. Г. Белински иззиҳәаз аԥсабара иссирӡоу, насгьы адәахьы иаартны иумбо аԥсы цҟьа лазга-ҩазго амаӡақәа амоуп.

Убарҭ аԥхьаҩ дызтәызтәуа амаӡақәа убоит, апоет Анатоли Лагәлаа ипоезиаҿы аԥыжәара рыманы. Иҵабыргыҵәҟьаны, урҭ роуп уи апрозаик иааста поетк иаҳасабала еиҳа деиҳаны, аԥхьаҩ дизааигәаны дҟазҵаз.

Абар Анатоли Лагәлаа апоезиазы иифуа апоет, академик Владимир Занҭариа: «Аԥсуа поезиаҿы зхатәы ԥсабарадкылашьа, зхәыцшьа, ҩашьара зқәым зҳәоуртәашьа гәцаракны, имырӡкәа иаазго, злирикатә цәалашәара аҿыханҵатә цәа аҟәынҵашьа иақәшәо аҟазацәа дыруаӡәкуп Анатоли Лагәлаа…

Ҽакы еиԥшым иара ицәаҳәа, иажәа еиҿыбаашьа, иара иинтонациа. Уимоу, зны-зынла ирефренқәа, иҳәоу еиҭаҳәаракәа мыцхәы ихҭеикцәома, дышьҭрақәлацәоума ҳәа агәыҩбара анузцәыртлогьы ыҟоуп. Аха нас, уанашьцылалак, уанизааигәахалак, лабҿаба иубоит убасала, аинтонациа ласқәа, аритмқәа рырхәмаррақәа рыла аԥхьаҩцәа рахь аҵәыртра – апоет урҭ иҵегь доуҳала дырзааигәазтәуа маакыра ҿыцк ишаҩызоу…

Апоет иажәеинраалақәа рҿы лассы-лассы иуԥыхьашәоит ҿыцбарах иудукылаша аепитетқәа, аиҿырԥшрақәа, инеиҵыху аметафоратә ҳәоуеибаркырақәа. Иҩымҭақәа ирыдубалоит даҽа авторк дызлаиеиԥшым асахьаркыратә ҟазшьақәа, ажәархәмаррақәа, аинтонациақәа. Аус злоу апоет ҭыхәаԥҵәарада темак ныҟәиҵом, дыԥшааует, амҩа дықәуп, дрышьҭоуп аԥхьаҩ игәы зқәымҿыгьыц аформақәа. Аха абарҭ арҿиаратә ԥшаарақәа рдоуҳатә хылтцшьтра, хәҭакахьала, аԥсуа жәлар рҿаԥыцтә ҳәамҭақәа рыстиль, рсахьаркыратә культура аӡыхтарҭа ссир ашҟа ухьанарԥшуеит. Насгьы, зегьы ирыцку, апоет ихшыҩзцареи ицәанырреи рымчрхыԥша зыргәгәо, иажәа аус азыруа хыҵхырҭа ҭаулоуп зныршратә лшарақәа цкым, иҵьашьахәу, иршанхагоу ҳбызшәа[1].

Араҟа иаазгаз ҳҵарауаҩ ду Владимир Занҭариа иҳәахьа еилыхха иаҳнарбоит Анатоли Лагәлаа поетк иаҳа-

[1] Ажурнал «Аҟәа – Сухум, №2, 2021. Ад. 4-5.

сабалагьы ибаҩхатәра адац-ҧашә амилаҭ цәа аханы иштцаулоу, аҧхьаҩцәа ирзааигәазтәыз аҷыдаракәа.

Аха, еиҭасҳәоит, уи аҭагылазаашьа зынӡаск иаанагом Анатоли Лагәлаа ипрозатә ҧҵамҭақәа рхы ҟәнырҵьо иҟоуп ҳәа. Урҭ иаҳараку аҩаӡараҿ игылоуп. Ус шакәу, илабҿабанатәуеит аҭцыхәтәантәи ашыҟәсқәа рыҩнытҟала иаҧитцаз ипрозатә ҩымҭақәа зегьы ҳгәалаҳмыршәаргьы, аасҡьаӡа инапы итцытцыз аповест «Уҧсы схумбаан, сычҟәын!» амацарагьы.

Алада сзыхцәажәараны иҟоу Анатоли Лагәлаа иповест «Уҧсы схумбаан, сычҟәын!» ахь сиасаанӡа истахуп, зеиҧшлашәа акәзаргьы, иааркьаҿны уи ипрозатә ҩымҭақәа ирызкны хшыҩзцаракәак сҳәарц, насгьы иара изы ҳтцарауааи ҳашәҟәыҩҩцәеи ирыҩхьоу, ирҳәахьоу маҷымкәа ишыҟоу назгәаҭаны.

Ашәҟәыҩҩцәа зегьы рыҟны ишыҟоу еиҧш, Анатоли Лагәлаагьы ахагәрагареи агәахәареи ирҭон алитератураҿы данцәыртцыз инаркны ибаҩхатәра ихы ишалаҟаз азгәаҭаны акымкәа, ҩбамкәа ҳкьыҧхь аҿы ицәыртцуаз астатиақәа. Урҭ авторцәас ирыман ҳашәҟәыҩҩцәа хатәрақәа, ҳтцарауаа нагақәа. Ауаҩы дыҧҵәазар, деиҧызшьуа, арык еиҭацәазар еинзыршәо ажәа бзиа, ажәа иаша арҿиараҿы ҿыц зшьапы еихызгаз иаҟара изҭахыда! Уи иҳәаақәнатцо рацәоуп. Баша сзашьҭоузеи ҳәа иауиҳәах аурыс литература аклассик Л. Н. Толстои абарҭ ажәақәагьы: «Слово – дело великое. Великое потому, что словом можно соединить людей, словом можно и разъединить их… словом же можно служить вражде и ненависть. Беречь от такого слово, которое разъединяет людей».

Ишаабо еиҧш, Анатоли Лагәлаа аханатә арҿиаратә усура ихы-иҧсы аҭаны даналага аахыс игӡам шәҟәыҩҩык иаҳасабала аҧхьаҩ иҿаҧхьа (уи ароль зегь реиҳа иназыгӡо иҩымҭақәа роуп!) дцәырызго, ибзарӡи, игуи зҳәо, ажәа ҧха, ажәа иаша. Урҭ ибаҩхатәра иарҭоит арҿиаратә гәалаҟареи аапсара ззымдыруа агәашьамхи.

Убас Анатоли Лагәлаа иҟыбаҩ ҷыда абла тҵры аханы агәылшәараҿы зажәа ҧха аҧызшьыз, насгьы раҧхьа акәны апрозаҿы уи имаз абаҩхатәра аҧсынтцры шдуу азгәаҭтаз, дреиуоуп, абаҩхатәра ссир аҧсабара азыразны изнаҭаз, изаамҭанымкәа, зыҩҩәамҭа иштагылаз иҳаҧхаз ашәҟәыҩҩы, апублицист, ауаажәларратә усзуҩы, Аҧсны апатриот ду Цьума Виссарион-иҧа Аҳәба.

Аҩада исҳәаз ахшыҩзцара арҭцабыргразы, иаазгоит Цьума Аҳәба агазеҭ «Аҧсны Ҟаҧшь» (4.04.1981 ш.) ианитцаз астатиа «Амҩа уанныҟәлауа» аҟнытә лҩаақәак, ҳзыхцәажәо ашәҟәыҩҩы ирҿиаразы иҟазшьарбагоуп ҳәа сахәаҧшны.

«…Анатоли Лагәлаа иажәеинралақәа шысгәаҧхозгьы, хараӡа еиҳаны сеигәырҕьеит, еиҳа еиҕьашьаны саҧхьеит уи иажәабжь «Саб». Ажәабжь иагу убриоуп, алирикатә фырхатца, Быҟа, итцегьы дыҷҟәына хыхәандаз, итцегьы иҕәҕәаны адгьыл дыҟагыландаз угәахәуеит. Ҩбагьы, ажәабжь аҟны ихьухьуа, ауаҩы игәатца иацралақәаша ахьырацәоу аҟнытә, имыцхәцәазар ҟалап здунеи зыҧсаххьоу аҧҳәызба, бзиа дызбоз, ларгьы бзиа илбоз арҧыс ихы ахьеиҟәшәам. Алабжыши, уи иарцәаакуа ахчҟәеи рылацәажәара еиҳа ирмачҭәын. Заа згәаҭаракәак ҟастцеит, уажәшьҭа салацәажәап абзиаракәа. Урҭ хараӡа еиҳауп. Раҧхьаӡа игылоуп абызшәа ацқьара, ицқьаны дахьцәажәо аамышьҭахьгьы, иажәа еиҿкааны артәашьа идыруеит. Аҩыҩ бзиа иманы, изақәымтәо диҩызоуп, ижәар беианы, аха еиҿкааны ажәа ззымхәо. Саӡәыкны, ашәҟәыҩҩы қәыҧш абаҩхатәра иашатцҟьа илоу иламу излеилыскаақәо иреиуоуп акы. Дзыхцәажәо дуаҩума, маҭәарума, иааигәаӡаны

иблаҿы ибауоу имбауоу. Иаҳҳәап, ашәҟәыҩҩы иҳәеит ауада санынымҩнала сылапш наҟәшәеит атҙамцаҿ икыдыз апатреҭ ҳәа. Уаҳа акгьы. Апхьаҩ изакәызаалак акгьы ианаҳәаӡом. Ашәҟәыҩҩы убри апатреҭ ирааигәаны днахәапшны, изеипшроу, уаҟа иану иҳанаҳәо, нас џьара детальҟәак дрылацәажәар, усҟан иааганы ҳабла ихиргылоит. Абасала, акырӡа атџанакуеит, урысшәала адеталь ҳәа изышьҭоу икылкааны ҷыда хәыҷык адбалара. Ан. Лагәлаа иажәабжь аҟны ҟаза бзиаӡак инапала иҩуп уҳәартә иҟоу адетальҟәа амоуп. Иааҳгап абри аҩыза ҿырпштәык: «Папа атҙамц ахь днаҳәны деиҭаҟәиеит. Сара издыруан уи акы дшамырҭынчуаз, акы игәы ишытџхоз. Аха санынапшлак, итџыздыраар ҳәа дшәаны, иблаҟәа сырхирпшылаӡомызт, атҙамц ахь днаҳәуан, нас ихысганацәа ашышкамсҟәа злацоз атҙамц инадикылеит, алада ицозгьы, аҩада ицозгьы атҙамц иаҿибаҳәа инеиуан». Схаҭа снацәа атҙамц инадыскылазшәа, схаҭа снацәкьараҟәа ашышкамсҟәа авеибаҳәа инеиуашәоуп ишызбаз, сцәа-сжьы ишанырыз. Ус анакәха, ашәҟәыҩҩы ҟәыпш изҟәикыз аџәҟьара иаҟәшәеит. Иихәарц иитахыз слымҳагьы иаирҳаит, блалагьы исирбеит. Иаагап даҽа ҳәоук: «Схахьы ахышә хәыҷы аҟнытә шхырцәаӷьк ааҟәымтџзакәа асаркьа иадхон, иара атәала иаӷьуазар акәхарын». Слымҳа интаҩит уи ашхырцәаӷь ашьҭыбжь. Ашхырцәаӷь зҿугьы унарбоит, ажәабжьгьы инатџанатџоит агәалаҟазаара. Ажәабжь аҟны иупылоит даараӡа иманшәалоу аиҿырпшраҟәагьы. Иааизакны ажәабжь аҟны иҳаиҳәо шлахьеиҟәтџагоугьы, иҳәашьа агәалаҟазаара бзиа ҳнаҭоит. Алитератураҿы уи даараӡа иуадаҩҟәоу ируакуп – илахьеиҟәтџагоу ажәабжь игәышьҭыхгахартә еипш аҳәара, апсуаа ржәытә цәажәашьаҟәа ируакуп, уамак ҟамлаӡазшәа, хьаа дук инамҭазшәа, атрагедиа дуӡӡа алацәажәара. Абраҟа акәхап иахытџәаху алитература апстазаара шьаҟәнарӷәӷәозароуп ҳәа иаҳҳәало.

Анатоли Лагәлаа ишәҟәыҩҩраҿы макьаназ тџәҩан затџәык азырсхьоу анхаҩы диҩызоуп. Аха уи иаирсыз атџәҩан тџәҩан бзиоуп, адгьыл ибзианы иалоуп. Ирҳәоит, ашәарыцацәа иарбан шәараху зышьҭа дырхаз, ашьапхыц затџәык ала мацарагьы ирдыруеит ҳәа. Тџәҩан затџәык аирсхьазаргьы, убри атџәҩан арсшьала мацарагьы иудыруеит запхьаҟа инхауа аӡәы шиакәу»[1].

Апхьаҩ гәыраз, иубоит ажәа сахьарк азҟаза ду Џьума Аҳәба апсуа литератураҿы абаҩхатәра зманы ицәыртџыз ашәҟәыҩҩы ҟәыпш заҟа длеигәырӷьаз, насгьы шәҟәык ала, иара исахьаркны ишиҳәаз еипш, иаирсыз тџәҩан затџәык ала иапхьаҟатәи ирҿиаратә лахьынтџа апеипшхә бзиаӡа шаиоуаз шатџидыраз. Ари машәырӡам. Алитератураҿы урҭ рҩызцәа атџдыраараҟәа, лассы-лассы акәымзаргьы, иҟалалоит Аурыс литератураҿы макьана апхьаҩцәа зыхьӡ рмаҳацыз, ирзымдыруаз Ф. М. Достоевски рапхьатәи ироман «Ауаа рыцҳаҟәа» («Бедные люди»), акритик ду В. Г. Белински данапхьа игәапханы, насгьы Пушкин, Гоголь, Лермонтов… дрываргыланы дихцәажәеит имҩашьо абаҩхатәра змоу, аурыс литература дшазгылаз иҳәеит. Азныказы апхьаҩцәа уамашәа ирбеит зажәа џьбараз, зажәа ахытџҟьа иаҩызаз акритик ажурнал «Современник» (1845 ш.) аҿы иҟәгылара. Аха В. Г. Белински агха ҟаимтџеит, ус шакәыз аурыс шәҟәыҩҩы ду Ф. М. Достоевски иҩымтаҟәа зегьы ршьапы иҟәгыланы шаҳаҭра руижьҭеи кырӡа тџуеит.

Апхьаҩ гәыраз, сара араҟа зызбахә сымоу ашәҟәыҩҩцәа еиҟарастәуеит ҳәа саҿым, уи ҟалашьа змам акы шакәу ззымдыруада! Амала, литературатә фактны, насгьы урҭ доуҳатә дунеик излатәу ала саахәапшны, иаазгеит ҿырпштәык аҳасабала.

[1] Абаҩхатәра иаша ашьаҭа, Аҟәа – 2015 ш., ад. 13-15.

Апоет Анатоли Лагәлаа апрозаҿгьы абаѳхатәра еицамк иманы дышцәыртцыз ахәыҷқәа ирызку аѳымҭақәа рапҵараҿгьы илшарақәа рцеипшхә шыбзиоу инатцшьны заагьы иазгәеиҭахьан Аҧсны жәлар рышәҟәыѳѳы Алыҟьса Гогәуа «Абаѳхатәра иаша ашьаҭа» ҳәа хьзыс измоу истатиаҿы. Уи рапхьа акьыпхь абеит Анатоли Лагәлаа ахәыҷқәа ирызку ажәабжьқәеи иповести еидызкыло, Аҟәа 2005 шықәсазы иҭытцыз ишәҟәы «Асас» пхьажәак аҳасабала иацитцаз аҿы. Иаагап уантәи гәылѳаақәак иахзырбо, итцегьы уазааигәаны иуҳәозар, Анатоли Лагәлаа ипрозатә ѳымҭақәа рыѳаӡареи, рнапҟазареи, пхьаҟатәи рлахьынтцеи ҳашәҟәыѳѳы ду Алыҟьса Гогәуа дышрыхәапшуа, иҟаитцо алкаақәа зеипшроу уҳәа уб. итц.

«...Ажәа абаѳхатәра иацҳаражәҳәаѳу уаѳы ибоит Анатоли Лагәлаа иѳымҭа даҟьак иадамхаргьы иапхьаз. Уи аҧсуа пхьаѳ бзиа игәеиҭеижьҭеи акраатцуеит – апрозаҿгьы апоезиаҿгьы.

Уажәы ара ҳзыхцәажәарц иахҭаху аѳымҭақәа ахәыҷқәа ахбыцқәа ирызкуп. Уи қәрала ианазгәартцо, еиҳарак ахәыҷқәа, ианрызку, аҟазара ҷыдатцәҟьа аҭахуп. Ахәыҷтәы ѳымҭа зықәҿиаз ашәҟәыѳѳы иусумҭаҿы, ибаѳхатәра аҷыдарақәа, урҭ ршьапы, рхытцхырҭақәа, рцәаѳа зегьы еиҳагьы иубарҭахоит.

Абри ашәҟәаҿы еизгоу аѳымҭақәа иреигьу, дырѳегьых еиҭарҳәоит ҳлитература, ҳаҧсуа проза дыҕәҕәаӡа дшалагылаз абаѳхатәра иаша, абаѳхатәра бзиа змоу, «зеихашьҭа» мѳашьо ашәҟәыѳѳы. Ус еипш ҳҳәартә аҿа ҳазтцо аѳымҭақәа – апоезиаҿгьы апрозаҿгьы – ирацәоуп Анатоли Лагәлаа ирҿиамҭаҿы. Убарҭ иреиуоуп: «Агәы абжьы», «Ахьшь», «Асас», «Мышьҭабзиа» реипш иҟоу абри аизга иалоу аѳымҭақәагьы.

Ашәҟәы аазыртуа ажәабжь хада «Агәы абжьы» аҿы иаапшуеит аҧсабара, ауаѳы, аҧстәқәа реизыҟазаашьаҿы, урҭ еизааигәазтәуа, аҧсҭазаара аѳнытҟа еидызкыло, еицалахәны, еицышьтырхуа иҟазтцо рахь автор аҧхьа иргыло – ари абзиабара, ауаѳы, зыпсы ҭоу зегьы рахь ирхоу.

Егьырҭ хыхь зызбахә ҳәоу, аѳымҭақәа рҿгьы убри абзиабара, уи шьаҭас измоу агәыбылра, арыцҳашьара ныҟәызго рахь иалкаау убри амѳапгара зду ахәыҷы ила агеипш, апульсатор еипш еисуеит, иашьҭуеит илаша-лашо, ишоушоууа иҟоу ашәахәақәа.

Урҭ ашәахәақәа рылашарагьы, рыпхарагьы зегьы ирыхьӡоит, зыпсҭазаара иеигәырҕьаратә иҟоу, уи еиҳа ауадаѳрақәа ззацитцо, ашәарҭатцәҟа иҭагылоугьы, зшәарҭа хырпашьа амамкәа иҭахоугьы. Ус иҟоуп аҧсҭазаара аиаша, уа зегьы еицуп, аиашаҿы ацәгьагьы абзиагьы рышьхәа еивтцоуп. Автор иҭахым урҭ дрывагылар, ихьеиршшар, изхьыршеитәр. Аҧсҭазаараҿы ахааи ашеи еицуп, иуҳәар алшоит, амч дугьы ҟазтцо уи ауп ҳәа. Убри аҧсҭазаара агьаматцәҟа ауп ауаѳы диашаны дзааӡогьы»[1].

Анатоли Лагәлаа ахәыҷқәа ирызку иажәабжьқәа иргәылсуа, изырпхо абзиабара, иатцоу ахшыѳтцакы философиатәла дагәылапшны ахәыҷқәагьы адуқәагьы ҳаилиркаауеит Алыҟьса Гогәуа зызбахә ҳамоу истатиаҿы. Абар уи азтцаара дшахәапшуа:

«Убас, абри ахәыҷра амхаҿы ииуа, иқәыхҳә иаауа зегьы ирызкуп абзиабара, агәыбылра ҳәа ипхьаӡоит ашәҟәыѳѳы Анатоли Лагәлаа. Абзиабара – зегьы ирыбжьоу: ан, аб, ахшара, аиѳызцәа, аиҳабы, аитцбы, аҷкәыни аӡҕаби. Аха ауаа рыбжьара мацарагьы уи зыҕәҕәахом. Абзиабара ыҟазароуп ауаѳы ипсы зхатцоу аҧсабареи иареи рыбжьара, адгьыли, ипсадгьыли иареи рыбжьара, инапы иаиршьцылазар, иеидара имыздо, идгылоу, ицхраақәо аѳнатә пстәқәеи иареи рыбжьара, иара убас

[1] Абаѳхатәра иаша ашьаҭа, Аҟәа – 2015 ш., ад. 9-10.

– абна илоугьы, зегьы еидызкыло, аԥсҭазаара еицалахәу иареи рыбжьара.

Ҳәарада, абартқәа ртәы Анатоли Лагәлаа иҩымҭақәа рҿы аӡәы диҿагыланы ажәаны иҳәом, аӡәы аҽеаӡәы иабжьигом, урҭ рхылтцуеит уа иаарԥшу ахҭысқәа, урҭ ныҟәызго ахаҿсахьақәа, ауаа ртәқәагьы, аԥстәқәа ртәқәагьы иҟартцо, ируа-ирҳәо, реизыҟазаашьақәа. Шамахаӡак акәымзар, урҭ аҩымҭақәа рҿы зегьы асааҭеипш аус еицыруеит, ииашатцәҟьаны, ашәҟәыҩҩы «иеихаҭыԥ», «иеихашьҭа» мҩашьо иҟазтцо ажәа, афабула, урҭқәа еидкыланы, итцегьы иҭырҭәааны ишьҭызхуа асиужет.

Ажәакала, аҩымҭа злеиҿкаау, излеибарку, аԥсы злахартцо, аԥсҭазаара бзарыбзаруа иҟазтцо зегьы. Ус иҟоу аҩымҭа аԥхьаҩ ихы-игәы аҟынӡа инанагоит убри ԥсыс иахоу, ибзарыбзаруа иҟазтцо зегьы акы аанмыжькәа, игәыҟатцаган. Убри ауп аҩымҭа бзиа аԥхьа ҳасабтәыс иҟәгылоугьы»[1].

Аԥхьаҩ гәыраз, иубоит ҳашәҟәыҩҩы ду Алыҟьса Гогәуа заагь ишазгәеиҭахьаз Анатоли Лагәлаа ирҿиаратә ҟыбаҩ, аԥеиԥшхә бзиа шамаз, хара ицараны ишыҟаз 2005 шыҟәсазы иифыз, аҩада зызбахә ҳҳәахьоу «Абаҩхатәра иаша ашьҭа» ҳәа захьӡу астатиаҿы. Алыҟьса Гогәуа ихала иакәӡам зызбахә ҳамоу ашәҟәыҩҩы аԥсуа сахьаркыратә литература дыгәгәаӡа дшалагылаз, аринахысгьы аизҳазыгьара мҩа дшану апоезиаҿгьы апрозаҿгьы акәҿиаракәа иманы храк иаҩызоу аҟазара аҩаӡарахь еисааира ахалара дшаҿу азгәазҭахьоу. Иахҳәаз ҳажәақәа шаҳатра рзызуа аҿырԥштәқәа абраҟа иааҳгаша рацәоуп, аха урҭ зегьы ҳазрылалом, избанзар, акы – иаҭыԥым, ҩбагьы – зхала иҟоу, насгьы ҷыдала иззааҭгылатәу темоуп. Уажәы мацара аӡәык-ҩыцьак рҳәахьақәа ҳгәалаҳаршәап, ҳнаргәылаԥшып.

[1] Абаҩхатәра иаша ашьаҭа, Аҟәа – 2015 ш., ад. 9-10.

Аԥсуа литератураҿы апоезиаҿгьы апрозаҿгьы злагала дуу, абаҩхатәра еицамк змаз ашәҟәыҩҩы Мушьни Миҟаиа Анатоли Лагәлаа раԥхьатәи ишәҟәы «Урҭ аблақәа» захьӡу – Аҟәа, 1984 шыҟәсазы иҭытцыз, – иазкны агазеҭ «Аԥсны Ҟапшь» (№71–72, 1986 ш.) ианитцаз астатиаҿы абар иихәо: «Исҳәар сылшоит, ари апоет (Анатоли Лагәлаа – Р. Ҟ.) уаҩ дзыҟәгәыгша, аԥсуа поезиа ашҭа инҭагылахьоу аҟыбаҩ бзиа змоу аӡәы ҳәа дышҩатцхахаз. Агәра згоит наҟ-наҟтәи ипоезиа анархагьы».

Изаамҭамкәа зыԥсҭазаара иалтцыз, аԥсуа литератураҿ зтцыруа еилыххаӡа иану, абаҩхатәра ссир змаз, здырратә интеллект ҳаракыз, зырҿиаратә лаԥшҳәаа тцаулаз, иҭбааз апоет Сарион Ҭаркьыл иакәзар, инатцшьны, насгьы ииашахаҭаны иазгәеиҭоит Анатоли Лагәлаа ирҿиаратә цәаҩа – апоезиеи апрозеи ҳәа еилыхны акәымкәа, иамоу аҷыдаракәа. Абар аҿырԥштәгьы:

«Анатоли Лагәлаа ирҿиамҭақәа рҿы уаҩытәыҩсатә бызшәала ицәажәоит аԥсабарагьы, аԥсаатәқәагьы, аԥстәқәагьы – даҽацьара иҟам еиҭаҳәашьа змам дунеик ишахшаз, ишааӡаз, еицырзеиԥшу иара убри адунеизатцә ишатәу, ишахәҭаку, зегьы неилых ҟамтцаӡакәа. Ахшыҩзцаракәа дрыламгаӡакәа, ифырхацәа рхымҩаԥгашьала, русқәа рыла иитаху ахшыҩтцак ашҟа икылигоит ашәҟәыҩҩы иаԥхьаҩцәа. Аригьы аҟазара иаҟазшьа дырганы иҟоуп, аҟазара ҳаракы иахылтцшьтроуп»[1].

Иара убас аҩада зцитата аагаз автор истатиаҿы иаҩиршәом дзыхцәажәо ашәҟәыҩҩы иажәа, шыцҟьоу, ишсахьарку, насгьы шәҟәыҩҩык иаҳасабала аԥхьаҩцәа рышҟа дцәыртцижьҭеи акыр шатцуа ихатәы бжьы иханы ихатә ҟазшьақәа иманы.

Академик Зураб Џьапуа Анатоли Лагәлаа изикыз астатиа «Аҭәымҭа» захьӡу аҿы иҩуеит: «Аҭәымҭа». Аӡәы

[1] Абаҩхатәра иаша ашьаҭа, Аҟәа – 2015 ш., ад. 32-33.

иҳәап: «Анатоли Лагәлаа иҭәымҭахь дабаҟоу!», даҽазәгьы – «Иҭәымҭаҿы дыҟоума уи!» ҳәа. Ашәҟәыҩҩы ирҿиара ахаҭа аҟазшьа (аинтонациа, апафос уҳәа) ас иҟоу агәаанагаракәа унаҭоит. Цьара-цьара (иаҳҳәап, ипоезиаҿ) еиҳа ахатәра идубалоит. Анатоли Лагәлаа апхьаҩцәа деицгәарҭахьеит апоезиаҿгьы апрозаҿгьы. Ибаҩхатәра иазхьапшхьеит, иаҵәныҳәахьеит аӡәымкәаҩыџьамкәа апоетцәеи апрозаикцәеи – Б. Шьынқәба, А. Гогәуа, А. Џьонуа, В. Аҵнариа, Ць. Аҳәба, М. Миқаиа, С. Ҭаркьыл, Т. Аџьба, Д. Начҟьебиа уҳәа. Т. Аџьба ишазгәеиҭаз ала, хьаҳәапаҳәада иара (Анатоли Лагәлаа – З. Ць.) ирҿиараҿы апоезиа ауп апыжәара змоу. Апрозаик Ць. Аҳәба иакәзар, Анатоли Лагәлаа иажәеинраалакәа ирыҵубааuан апоезиа аҵкыс апроза иаҳа ицәа ишалаз» ҳәа иҩуан. Апоетгьы апрозаикгьы ас рзырҳәаз Анатоли Лагәлаа апоезиагьы апрозагьы баҩхатәрала иахьеицааиз ауп. Ирҿиараҿы апоезиа заа ахы шакызгьы, апрозагьы уи иацԥәырҵит, иацааигоит уҳәар ауеит…

Абасала, ажәа аҟазацәагьы апхьаҩцәагьы иалыркаахьеит, хшыҩзышьҭра арҭахьеит апоет, апрозаик, ажурнал «Алашара» аредактор хада Анатоли Лагәлаа ирҿиара. Ибаҩхатәра бзиа рнышуеит уи журналистк иаҳасабала имҩапиго арадиотеледырраҭаракәа[1].

Аԥсуа литература аӡәы ҳәа иҕәҕәаӡа иаҵагылаз, баҩхатәра дулеи ламыслеи уи амаҭ зуаз Рауль Зыкәыр-ипа Лашәриа иҩыза гәакьа Анатоли Лагәлаа ирҿиамҭақәа ириҭоит ахәшьара ҳаракы: «Мышкызны иреиҕьу аԥсуа жәабжьқәа рантологиа ҳәа аӡәыр аҭыжьра далагозар, даҩымсааит ажәабжь «Саб» («Аныуаа рхәы», Аҟәа, 1995 ш.). Изҭаху изыҳәан аилкаара уадаҩым кьынҿаак иаҟароу,ахаизажәҟәышцәоуаҷкәынд зықәшәоахҭысқәа: ашкол акласс аҟнытәи идәылцара, игәыпжәара, зегьы

[1] Абаҩхатәра иаша ашьаҭа, Аҟәа – 2015 ш., ад. 27-28.

раҵкыс ихьанҭоу, агәырҩа иаргәашахьаз иаб иҩыжәра ахыччара – абарҭқәа зегьы дыриааины бзиа иибо иаб деилкааны игәыдкылара. Ҳазлацәажәо ажәабжь аҿы зегь рыла иаапшит ашәҟәыҩҩы ибаҩхатәра иашатцәҟа.

Анатоли Лагәлаа ишәҟәы «Аныуаа рхәы» анҭыҵ ахцәажәара маҷымкәа иҟалеит. Ашәҟәы ахаҭа ахьӡ азҭаз ажәабжь «Аныуаа рхәы» аҟны имҩапысуа ахҭысқәа ҟалашьас ирымоузеи зхәозгьы цәырҵқәеит, иҟалацәап, ауаа ҳаиуанқәа урылахар. Инамҩатәны иаҳгәалаҳаршәап адунеитә литература агәадура Шолохов иҩымҭа «Дон ҭынч» аҿы иҟоу ахлымӡаахракәа. Абригьы – иара атәала, хлымӡаахроуп. Шолохов иҩымҭа англыз бызшәахь иеиҭазгаз ахьӡ омашәа ирԥшӡаны, ирхааны еиҭаркит: «Енд Қәаит Дан» («И течет Тихий Дон»). Ааи, Дон Ҭынч шцац ицоит, аха иара ахықә аҿы ауаҕеимшхара ыҟоуп. Хшыҩҵакыла абри аҩызатцәҟа ауаҕеимшхара ҟалеит Амшын Еиқәа иаҿыԥынгыло Аныуаа рхәы аҿгьы. Зеиҭаҳәара амуа арыцҳара абла ахыԥшылара рпеипшын Гәымсҭеи, Кәыдри, Бзыԥи рӡиасқәагьы.

Анатоли Лагәлаа ирҿиараҿы иззааҭгылатәу, зыхцәажәара хымпада иаԥсоу аҩымҭақәа (апоезиаҿгьы апрозаҿгьы – Р. Қ.) рацәоуп, иаҳараӡакгьы иповестқәа: «Убла иамбо – угәы иабароуп», «Лыԥсы зыҿхәараз», «Уԥсы схумбаан, сычқәын». Ҳаԥхьаҟа урҭ зегьы ирыхәҭоу ажәа рхызҳәрааша, ахәшьара рызҭаша, ашәҟәыҩҩы ихаҭара ашҟа, хымпада, ихьазырԥшыша аусумҭақәа аԥҵахоит.

…Анатоли Лагәлаа иповестқәеи иажәабжьқәеи еидызкыло ишәҟә ҿыц «Издыруада дыҵәҩаншьапхар»… иагәылоуп ҳажәлар ирхыргаз ҳ-Цьынцьтәылатә еибашьра иазку арҿиамҭақәа. Сара агәра згоит урҭ дара рхатәы ԥхьаҩ дшырԥшаауа, игәаҭаҟынӡа ишнеиуа, дышдырхәыцуа, дышдыргәырҩо, дышдыргәырҕьо… Ус анакәха, сара абра иаҭыԥуп ҳәа исыԥхьаӡом урҭ зегьы

акакала рыхцәажәара, акызатцәык исҳәо, ҳацеипшып аамҭа, уи зегьы иреиӷьу быртцкалуп, ашықәсқәа анцалак, «ианеилнаршәшәалак» ашьҭахь, убасҟан инхо ауп апхьаҩ ахааназ дзыхӡызо игәаҿы иаанижьуа»[1].

Рауль Лашәриа Анатоли Лагәлаа ирҿиамҭақәа рзы иҟаитцо алкаақәеи ахәшьарақәеи имҩашьо иаҳдырбоит дзыхцәажәо ашәҟәыҩҩы – акы, ибаҩхатәра апсы ахьҭо, агәы шеисуа, тцакыс иамоу. Ҩбагьы, иара астатиа автор илитературатә гьамеи идырреи рыҩазара ахьынҵаҟоу, заҟа дхатәроу. Ҳмилаҭ литература згәы азыбылуа, шьаҭамырӡгас изыпхьаӡоз, дарбанзаалакгьы ихьааимгарц залшом, Рауль Лашәриа изаацәаӡаны дахьҳапхаз, иҿахәы нагӡаны аҳәаха имҭакәа иацьал ахьихыццакыз... Уи иҟазшьаны иман ҳлитература ибзиаз, ихьӡырҳәагаз ҩымҭа ҿыцк аланагалар, иаҟара ицнатцон, агәалаҟара бзиа инатҩон, игәахәара аазырпшуаз ажәак изырганы дахымцәажәакәа дзавсуамызт. Араҟа апоет дыкритикын, ихшыҩзцаракәа тцаулан, алитература аҭоурыхи аҿиара иатәышьтроу аконопкәа ибзианы ишидыруаз мҩашьо апхьаҩ ибоит.

Ашәҟәыҩҩы Даур Начҟьебиа итәы ҳҳәозар, аа иҩуа: «Анатоли Лагәлаа иажәеинраалақәа ирыхәҭоу аҭып аанырҟылахьеит ҳапсуа поезиаҿы, рыхәгьы ҳаракны иршьахьеит. Урҭ еилыхха иҩуп, апоет иихәарц иитаху мыцхәы «амаҭәа» ашәитцом, «ирҟәышцәом», аха иагьирмариацәом, ишахәҭоу аҳәашьа дақәшәоит, шамахамзар «ихымҭа» кашәом. Уи, ҳәарада, еихьӡара бзиоуп.

Аха зегь раастагьы ицьоушьаша иахьхытҳәаам, игәаҟынтәи иахьаауа, ацәанырра ҟәымшәышәқәа иахьырхылҿиааува ауп. Анатоли Лагәлаа игәеисыбжь ихаҭа иаҳауеит, уи азоуп ажәеинраалақәагьы рыпсы зҭоу»[2].

---

[1] Абаҩхатәра иаша ашьаҭа, Аҟәа – 2015 ш., ад. 183-184.
[2] Иара уа, ад. 185.

Ҳтцарауаҩ ду, академик Шоҭа Салаҟаиа ашәҟәыҩҩы Анатоли Лагәлаа ирҿиамҭақәа абар дышрыхәапшуа: «Тематикалагьы шьарда иҭбааув ашәҟәыҩҩы (Анатоли Лагәлаа – Р. Қ.) исахьаркыратә дунеи: иззҳауа аҿар агәыбылра, арыцҳашьара, аламша ицхыраара еипш иҟоу ауаҩытәыҩсатә цәаҩа лыпшаахқәа рылааӡара инаркны (иаҳҳәап, ажәабжьқәа: «Агәы абжьы», «Асас», «Мышьҭабзиа»), зымч-зылшара зегьы ианаҭаххо зыпсҭазаара ахаҭагьы зыжәлар рзы иамеигӡо апсадгьыл ахьчаҩцәа рхаҿсахьақәа раарпшра аҟынӡа. Атцыхәтәантәиқәа еиҳарак изызку 1992–1993 шықәсқәа раантәи Аҧьынцьтәылатә еибашьра иадҳәалоу ахҭысқәа роуп («Ануаа рхәы», «Зтәыла шьала изкәабаз», «Зыпшӡара еиқәнархаз», «Ҿатцак анышә» уҳәа уб. егь.).

Ҳәарас иаҭахузеи, аибашьра атематикаҿы ашәҟәыҩҩы зегь рапхьа иргыло ажәлар ртцеицәа ргәымшәара, рфырхатцара, шьҭахьҟа рхьамтцра ауп. Урҭ хацәнамырха рықәпара ауп изыбзоуроу иахьа иҳамоу ахақәитрагьы ахьыпшымрагьы.

Амала, ашәҟәыҩҩы реалистк иаҳасабала иӡом аибашьра ицәырнагаз анегативтә цәыртцрақәагьы: апсымҭәра, амалрҳара, амалеизыҳәҳәара (иаҳҳәап: «Ажә устоит – аҿа сыт!» аҿы иаарпшу асахьақәа).

Апхьаҩ, ишубо еипш, сыстатиаҿы хықәкыс исымам Анатоли Лагәлаа иахьа уажәраанӡа иапитцахьоу ирҿиамҭақәа ирызкны ҳашәҟәыҩҩцәа, ҳтцарауаа ирыҩхьоу, ирҳәахьоу, иркыпхьхьоу еихшьаланы рзаатгылара мацара сналас-ҩаласны зеипшлашәа исгәаласыршәеит уи изын акьыпхь збахьоу астатиақәеи, урҭ авторцәеи зустцәоу. Насгьы, иҟартцаз ахәшьарақәеи алкаақәеи заҟа хаҳара рылоуи. Уи ахыхьгьы урҭ зегьы еилаланы ашәҟәыҩҩы ихаҿсахьа шхадыртәааува иҩымҭақәа апхьаҩцәа еиҳагьы ирзааигәаны ишыҟартцауа. Ажәакала, Анатоли Лагәлаа

иҩымҭақәа ирызку астатиақәа ирҿиаратә гәалаҟара иахьацхрааауа анаҩсангьы игу-ибзоугьы иавамгылакәа еилыхха идырбоит аиҭаҭыжьрақәа раан ирҽеиртә еипш.

Академик Сергеи Зыхәба истатиак аҿы зынӡа ииашаны иазгәеиҭеит апоет, апрозаик Анатоли Лагәлаа ирҿиаратә дунеи ицыдоу ахатәы бжьы амоуп ҳәа. Абри ицыдоу ахатәы бжьы аабоит уи илитературатә-критикатә, ипублицистикатә статиақәа рҿгьы. Убри азҵааразгьы ажәақәак абраҟа исҳәарц сҭахуп имыцхәым ҳәа сгәы иаанаго. Жәынгьы ҿангьы ҳаҭыр ақәын ашәҟәыҩҩы изын ашәҟәыҩҩы иажәа, игәаанагара. Избан акәзар, ашәҟәыҩҩы ирҿиаратә лабораториа излеибарку, уи ихҭынхьаауа, иаԥиҵоу аҩымҭақәа заҟа ипсы иҿартҩ, деилаԥах дыркуа, дыртәыртәуа ашәҟәыҩҩы иаҟара даҽаӡәы издырӡом, инырӡом. Убри азоуп ашәҟәыҩҩы иколлега изы иажәа, игәаанагара аԥсымчхара замоу, изалкаау алитературатә ԥсҭазаараҿы. Абри аҩыза ыҟоуп аԥсуа литератураҿгьы атрадициа ду аманы ишьақәгылахьеит ҳәа ҿыгәгәала иаҳзымҳәозаргьы. Уи уаҩы ибартә, иаҳартә аринахысгьы ԥхьаҟа ицартә ашьапы акхьеит, адац-ԥашә аунажьхьеит. Уи, жәаҳәарада, ихацдыркит раԥхьатәи абиԥара, ирееиуоу, даҽакала иуҳәозар, традициак еипш абиԥарацыԥхьаӡа еихаҳауа иаауеит. Ус шакәу аҭҵааҩы итәы ҳамҳәаргьы, ҳлитература знысыз аҭоурыхтә мҩа игәцаракны ианыԥшылаз дарбан ԥхьаҩызаалакгьы имбарц залшом, насгьы, ахы инардыруеит аҽиара апроцесс иԥсабаратәны ишатәышьтроу. Сара араҟа хыхь исҳәаз ахшыҩзцарақәа зырҵабыргуа аԥсуа шәҟәыҩҩцәа рыҟнытә аҿырԥштәқәа раагара салагом, избанзар, уи, акы, зҵаара дууп, ҩбагьы сыстатиа аҳәаа иахысуеит, зхала иҟоу акоуп аҟнытә мацара иазсырхоит сзыхцәажәо ашәҟәыҩҩы изы исҳәо хшыҩзцарақәак, иҟасҵо лкаақәак.

Анатоли Лагәлаа литературатә критикк, публицистк иаҳасабала имоу абаҩхатәра шлабҿабоугьы, насгьы, маԥ уаҩы ишизацәымкуагьы, ара иҟоуп ухаҿы иаауагаша даҽа ихадароу факторгьы. Уи атәы угәалаумыршәакәа, аӡбахә мҳәакәа узавсуам. Уи убри ауп: Анатоли Лагәлаа абар уажәшьҭа акыр шықәса инеиԥынкыланы ҳмилаҭ литература ԥсыс иахоу, аҿы зырцәажәо ҳжурнал «Алашара» редактор хадас дамоуп. Уи адаҟьақәа «ирныҵны» ауп шамахаӡак акәымзар, ҳмилаҭ сахьаркыратә литература аҭаацәара ду ахь ишнеиуа аԥсуа ажәа сахьарк жанр цыԥхьаӡа ирҿиаз, иззылԥхаз аԥҵамҭақәа. Ус анакәха, Анатоли Лагәлаа ҳдоуҳатә мазара иаланагало ҳашәҟәыҩҩцәа, ҳҵарауаа рҩымҭақәа ибзианы идыруеит, агәалаҟарагьы ирҭоит уи арҿиаратә процесс иамоу алтшәа шьахәқәа. Уи анаҩсангьы, редакторк иаҳасабала абри аус ԥшьаҿы иҵьабаа ду ахьалоугьы иҵанаҳәо рацәоуп, милаҭ гәадураны инырует, насгьы дзыԥхьаз, инапы иҵигаз аҩымҭақәа рзы ажәақәак азикырц, дрыхцәажәарц агәаҳәара изцәыртцуеит. Насгьы ашәҟәыҩҩы Анатоли Лагәлаа занаатла дышкритикымгьы, истатиақәа аԥхьаҩ иҟәнишьо иҟаӡам. Урҭ ҳкьыԥхь аҿы иԥылоижьҭеи краатцуеит, еиҳарак, ажурналқәеи, агазеҭқәеи, иара убас аизгақәеи рҿы. Уи дзыхцәажәо аҩымҭақәа рҿы иҟаиҵо ахәшьарақәеи алкаақәеи авторцәагьы иранаҳәо маҷӡам иарлах ҿыхуеит рырҿиаратә процесс аҿы агәалаҟара бзиа рнаҭоит рколлега, еицырдыруа азеиԥш термин ала иуҳәозар, каламла ирашьоу иҟнытә аҟәыҵареи аразреи згым ажәа ԥха анраҳауа, кьыԥхьла ианырбауа. Баша иауиҳәах англыз литератор Томас Фуллер (1608–1661) «Аразра зҵо ажәа иԥшӡо ахаҿы аҭцкыс еиҕьуп» – ҳәа.

Ааи, ажәа иразу, насгьы ииашаны уҳәаақәызҵо ашәҟәыҩҩгьы, акритикгьы, аԥхьаҩгьы зегьы аҳауа еипш ирҭахуп, зда ихәарҭам феноменуп.

Анатоли Лагәлаа икритикатә, ипублицистикатә статиақәеи, илитературатә қәгыларақәеи, иинтервиуқәеи рызкуп аԥсуа шәҟәыҩҩцәа аасҟьатәи абиԥара иатәу рҩымҭақәа. Аха араҟа урҭ рыдагьы иубоит, амала еиҳа имаҷны, аиҳабацәа рабиԥара иаҵанакуа ҳашәҟәыҩҩцәа рырҿиамҭақәа ирыхцәажәо астатиақәагьы. Уи ирҿиаратә усуреи хадара ззиуа ажурнал «Алашара» иднаҵо аҭакԥхықәреи ирхаршәаланы, дызлахьӡои уҳәартә ҳашәҟәыҩҩцәа ирызку алитературатә-критикатә статиақәа инапы иҵыҵхьеит рҿахәы рҳәартә еиԥш хаҭабзиаралагьы ихьысҳамкәа. Уажәы хьыӡҳәала иаҳгәаларшәап апоет, апрозаик Анатоли Лагәлаа истатиақәеи илитературатә қәгыларақәеи ззикыз ашәҟәыҩҩцәа зусҭцәоу. Абар даргьы: А. Н. Џьонуа, Ҷ. М. Џьонуа, И. К. Ҭарба, Б. У. Шьынқәба, А. Н. Гогәуа, Ць. В. Аҳәба, Т. Шь. Аџьба, В. Ць. Амаршьан, М. И. Миқаиа, Н. Ҷ. Ҳашыг, Аԥсны афырхаҵа А. Р. Ҳаразиа (аиҿцәажәара), Д. Кь. Чачхалиа (аиҿцәажәара), С. А. Кәыҵниа, Р. Ҳ. Смыр, уҳәа уб. егь.

Араҟа зыӡбахә сҳәаз ашәҟәыҩҩцәа (зыӡбахә сымҳәазгьы убрагь иналаҵаны) ирызку астатиақәа, аҩада ишазгәаҭоз еиԥш, рҿахәы рҳәоит, ажәакала, изыхцәажәо авторцәа рырҿиаратә хаҿсахьақәа удырбоит еилыхха. Насгьы урҭ аҿиареи аизҳазыҕьареи иаҿу ҳлитература аԥсҭазаара иадаҟьақәаан ауп ишцәырҵуа. Уи адагьы, алитературатә критикаҿы иҟарҵоит наҟ-наҟ хшыҩзцара уаҩы иззиуша ацхыраара адинамика арлахҿыхыртә аҟынӡа. Уи азоуп нахьхьиӡа аахыс алитература аҭоурых изадыруа ашәҟәыҩҩцәа (сара араҟа иреиҳау, иреиҵоу апринцип сацәхьаҵуеит) рсахьаркыратә ҩымҭақәа (дара рзы ихадароу) инарываргыланы иналаршә-ҩаларшәны ирыҩуаз рлитературатә-критикатә статиақәа агәцаракра зрымоу, аганахь изавамхо, рҩымҭақәа ирыланы изҭыҵуа, изҭырҵаауа.

Сыззааиуа, Анатоли Лагәлаа итәы ҳҳәозар, уи илитературатә статиақәа хазы шәҟәны рҭыжьра иаԥсоуп, ҳаԥхьаҩ ианаҳәо маҷӡам, ҳакритиказгьы ибзиоу ак ауп ҳәа иуԥхьаӡартә иҟоуп. Сгәы иаанагоит абри азҵаара ҳзыхцәажәо ашәҟәыҩҩы ихаҭагьы дазхәыцып, ихаҿы иааигап ҳәа.

Аԥхьаҩ гәыраз, Анатоли Лагәлаа ирҿиаратә хаҿсахьа зеиԥшлашәа ҳалаԥш ианыҵаага ашьҭахь, ажәа аҳҭап, ус узазҳәар ауазар, ҳтема хада зызку аповест «Уԥсы схумбаан, сыҷкәын!».

II

Аԥхьаҩ гәыраз, ишубо еиԥш, аранӡа апоет, апрозаик Анатоли Лагәлаа ирҿиаратә хаҿсахьа, зеиԥшлашәа акәзаргьы, ҳалаԥшҳәаа ианыҵаҳга ашьҭахь, ажәа аҳҭап, напҟазарыла иаԥҵоу, арҿиаратә ҿыц цәа зхубаауа аповест «Уԥсы схумбаан, сыҷкәын».

Иҵабыргыҵәҟьаны, ари аҩымҭа ус инықәырҩшәа акәымкәа, уаҩҵас игәцаракны иаԥхьаз, дарбанзаалакгьы имбарц залшом Анатоли Лагәлаа иахьа уажәраанӡа иаԥиҵахьоу ипрозатә ҩымҭақәа изларылукааша ахатә ҷыдарақәак шамоу, ашәҟәыҩҩы ԥсабарала изылԥхаз ибаҩхатәра аазырԥшуа, насгьы иасакьаҳәымҭаны ишыҟоу гәҭыҕьҕьалагьы имилаҭ сахьаркыратә литература амаҵ шауа, есааира иҳараку аҩаӡарахь ахалара ишаҿу.

Жәаҳәарада, ас еиԥш арҿиараҿы абаҩхатәреи наҟаак еизылԥханы еиҭарсшәа иуҳәозар, ҿык еицҭацәажәо ианыҟоу аамҭазы урҭ зхаҭарнаку, изтәышьҭроу алитературагьы насыԥ амоуп, аԥеиԥш бзиа азыԥшуп, аизҳа-зыҕьара амҩа иануп ҳәа иԥхьаӡоуп. Араҟа уаҩы иџьеишьаша, мамзаргьы иҿыцуп ҳәа ззиҳәаша акгьы ыҟам. Ус иҟоуп алитература ршаз аахыс, абаҩхатәреи арҿиаҩи реизыҟазаашьа. Насгьы ааԥсара амамкәа еи-

лашуа алитературатә цстазаара иацзаауеит ахырхарҭа хадақәа ҳәаақәҵауа.

Исахьарку иарбан прозатә ꙩымҭазаалак аҿы ихадароуп уи алагашьа, ахацыркшьа, уаҟа ицо аҳҭысқәа композициала реишьҭаргылашьа, афырхацәеи аперсонажқәеи рцәырҵшьа, нас дара-дара реизыҟазаашьала, рхаҿсахьа аҷыдаракәа раарпшышьа, уҳәа жәпакы. Уи нахьхьиӡа аахыс иапу алитературатә канонқәа иҳәаақәырҵахьеит. Ари еиҳарак иахьаныпшуа инеитҵыху апрозатә ꙩымҭақәа рапҵараҿоуп. Аха уи зынӡаскгьы иаанагом апоезиатә рҿиамҭақәа аꙩада зызбахә ҳәоу арҿиаратә ꙩымҭақәа зырҕьацо, ашьапҳа рыланы иҟазҵо аҷыдаракәа иртәышьҭрам, ирыцәтәымуп ҳәа аҳәара. Мап, араҟагьы урҭ алитературатә канонқәа апсыӡ ӡыда ишхәарҭам еипш, иаҭахуп. Уи адагьы еилкаауп ҳаҭыр зқәу иара апхьаꙩгьы ас еипш сахьатәꙩырала ичапҩоу аꙩымҭақәа рами игәаҿы инеиуа, дызтәызтәуа, имилаҭ литература бзиа изырбо, идоуҳатә мазараны ицәа-ижьы ианыруа дҟазҵо.

Ариаҟара зхысхәаауа Анатоли Лагәлаа иповест «Уԥсы схумбаан, сычҷәын!» ауп. Уи, ицабыргыхаҭаны, аꙩышьа аформа астили композициала аиҿартәышьеи, аиҿыбаашьеи, рганахьала уахәапшуазар, иара автор ирҿиамҭақәа рҿы мацара акәымкәа аԥсуа проза аҭаацәара ду аҟны иҿыцу акоуп ҳәа иупхьаӡартә иҟоуп.

Аꙩада исҳәаз ахшыꙩзцара шаҳаҭра азызуа, изырцабыргуа афакторқәа иреиуоуп: акы, абраҟа иаарпшу, мамзаргьы ицҵаулоу зуазажәа ҳаҳауа, апхьаꙩ иаразнак зинтерес иоуа Хьыкәыҷ лхаҿсахьа ҿыцуп аԥсуа прозаҿы. Уи илышьашәалоу, дугәалазыршәо, сара иахьынӡаздыруа дахцылом, дуарлашәарлаӡоуп. Ꙩбагьы, зҵакы ҵаулоу, хара ихәыцуа, лыпсҭазаара аԥышәа илнаҭаз, илеилнаркааз лдунеихәапшышьа ахатә философиа ама-

ны, лхаҭара даҿеаӡәы ишәшьыра датҵанамкуа даабоит, итцегьы уазааигәаны иуҳәозар, лара дугәалазыршәо апҳәыс лхаҿсахьа ҳлитератураҿы иуԥылом. Ариҕь лара лышҟа апхьаꙩ дхьазырԥшуа, акы дшалаҟоу узырдыруа лҷыдатә ҟазшьақәа ируакуп. Ихцахаз, аповест қәыпсычҳарак иахылтцит уҳәартә еипш аҳҭысқәа еиларҵәаны, аха еилартатаны акәымкәа, хроникала реишьҭаргылашьа (реиццәырҵшьа уҳәаргьы ауеит) маншәаланы, реилкаашьа марианы, рсахьаркра иапықәымсло, иамырпсыҽуа еиҿартәуп. Ипшьбахаз, аꙩымҭа иалоу аперсонажцәа рхыпхьаӡара маҷуп, дара урҭгьы афырхаҵа хада лгәалашәарала ауп ишцәырҵуа. Ируа, ирҳәо, изакәу зегьы аабоит, иаҳнырыртә еипш иаҳзааигәаны. Аха, ихадароу аповест аперсонажқәа рхыпхьаӡара амаҷра изаҟаразаалак иацырхагам уи ахаҭабзиара, избанзар, иҟаҵоуп азеипш сиужет иаласаны, иара «иажьрацәараны», насгьы асахьаркыра аганахьалагьы ахы ҟәнумшьартә еипш иҭахаҭыгьаны. Ихәбахаз, Хьыкәыҷ лгәалашәаракәеи ирацәам авторҭә хьаҵракәеи реиқәҿытракәа иҵару ахшыꙩзцаракәа рыҵубаауеит, ииасхьоугьы, иҟоугьы, пхьаҟатәигьы апсҭазаара аҭәагашоура аганқәа зегьы ирхысуа, унапала еипхьуршьшьаауашәа иузааигәаны уцәа-ужьы ианыруа. Аригьы ҳашәҟәыꙩꙩы ибаꙩхатәра заҟа амҽхак ҭбаау, абла ҵары ахоу ҳанаҳәоит. Ифбахаз, Хьыкәыҷ илгәалалыршәо, мамзаргьы ихьанҭыцьӡа илзаауа лхәыцрақәа ицәырырго, иахдыруа афырхацәа (зыпсы ҭоугьы, зынарцәмꙩа иқәлахьоугьы еицырзеипшны) рыпсҭазаара апхьаꙩ игәы арцыхцыхуеит, уимоу, рлахьынҵақәа хазы азҿлымҳара азиуртә, ихьааигартә аҟынӡа. Абри ахаҭакгьы, аповест ахаҭабзиара ҳаразкуа, сахьатәꙩырала автор ифырхацәа рхаҿсахьақәа хазырҭәаауа факторуп. Ибыжьбахаз, уахь умшәа, умырҳа иупхьаӡар

алшоит асахьаркыратә ацымҭақәа зегьы ԥсыс ирхоу, рҿы зырцәажәо излаҩу абызшәа. Абраҟагьы, Анатоли Лагәлаа ибаҩхатәра анцәахәы дизылыԥхеит, иҭцегьы инаҭшьны иуҳәозар, уи аҩаӡара ҳаразкуа, ажәа сахьарк дшазҟазоу лабҿабазтәуа шьаҿа бзиак ҟаиҵеит. Уи атәы алада иахьаҭыԥу ҳаннеилак аргументра зуа афактқәеи аҿырԥштәқәеи рыла ҳазааҭгылоит. Аабатәи акәзар, аҩымҭа ахьӡ, мамзаргьы ахы «Уԥсы схумбаан, сыҷкәын!» амацарагьы заҟа аҳәозеи! Уархәыцуазеи! Арҭ ахажәак ирыҵаҵәахуп ауаҩытәыҩса деилызшьаауа агәырҩа хьанҭа. Уԥсы схумбаан, сыҷкәын! – зҳәаз ан лоунытә иааиуа лгәынқьбжьы иаразнак лышҟа ухьанарԥшуеит, акәиц еиԥш иуцралоит, илыхьыз, илыҭҵалаз, иарбан мцашыроу дызҭашәаз ҳәа аилкааразы азҿлымҳара уамҽханакуеит, аповест аԥхьарахь иаразнак иухоит, уцәагьы иалашәоит, абраҟа адраматизмра злоу, ухәыужьы қақаӡа изыргыло игәымбылцьбароу аԥсҭазаара иаҩыз, иаҩнахыз ахҭысқәа шыҟоу, ишубо.

Арҭ ан луазажәақәа, аԥхьаҩ игәы хыҭхыҭуа дрыма рҿынархоит аповест афырхацәеи аперсонажқәеи имариамхаз рыдгьылтә ԥсҭазаара аилкаарахь. Абраҟа ауп ашәҟәыҩҩы иҟазаргьы ахьааԥшуа.

Аповест алагамҭа аҩбатәи абзац аҿы дцәырҭуеит афырхаҵа хада, адунеи ахьанҭара зегьы лара илықәыгә-ӷәошәа, лыԥсҭазаара лхы ахылбаауа: «Сара неиҭамҳәа, – лҳәеит гәаныла Хьыкәыҷ адәы данныҟәыԥш, – Уара улымкаа адунеи ҟьаҟьа аҟәлара лахьынҭас ишԥасымаз. Изызухьааз сара Анцәа цәгьарас, убас сахьирхәыртә...».

Агәырҩа хьанҭа хыҭхырҭас измоу арҭ ажәақәа аԥхьаҩ иаразнак дымҭцадырсуеит, азҿлымҳара шьҭихуеит ари «Сара неиҭамҳәа» лҳәартә еиԥш дҭазыргылаз лыԥсҭазаара закәу, дзыргәаҟуа, ҩнутҟала илыграланы дызбылуа амца ахьынтәаауа. Автор ифырхаҵа, лыԥсҭазаара иаҩыз

адаҟьақәа реихырԥсара далагааанӡа, лара дылԥыҩлан иҟаитцо алирикатә хьаҭцрақәа акырӡа иҳәаақәнатцоит аповест асахьаркыратә фабула, насгьы акырӡа иацхра-ауеит агәырҩа иабылхьоу, аха изаҟаразаалак ԥсыҽрак злам, гәкаҳарак ззымдыруа, аԥсҭазаара философиатәла иазхәыцуа ан, анду луазажәақәа рыла ихыжжуа иҟоу лхаҿсахьа. Хара сцаанӡа абраҟатцәҟьа иазгәасҭоит автортә хьаҭцрақәа аповест аҿы иаабо ҟазарыла ахархәара шрымоу. Урҭ авторте ахьаҭцрақәа Хьыкәыҷ лгәырҩа хьанҭа хызҽуа доуҳатә мчык еиԥш аҩымҭа ианыԥшуа иҟаҭцоуп. Ашәҟәыҩҩы уи адагьы агәырҩа иаргәашахьоу аԥҳәыс лыԥсихологиатә ҭагылазаашьа ишыԥсабаратәу удырыртә иааирԥшуеит.

Уажәы ҳахшыҩзцара арҭцабыргразы иаагап аҿырԥ-штәқәа: «Усҟан уи ажәҩан днаҭцаԥшуан, ииашаҭцәҟьан аҭакәажә есымша абаа дзацәажәоз Анцәагьы зник игәаҕьны, ма дрыцҳашьаны даацәырҭцрашәа, илеиҳәа-рашәа убриаҟара аханатә аахыс зыгәра иго зынӡа дир-гәаарцгьы шиҭахымыз адунеиаҿ зегьы зылшо иара иакәушәа дшырыԥхьаӡогьы, убри аҵьал аҿы зны-зынла имч шымхо, абри акы имыхьындаз ҳәа игәы изаана-гогьы шицәыԥсуа, уи иаргьы ишхьымӡӷишьо, аха ауаа рахь ицәырган ҳәашьа шизамҭо, ишинимырԥшуа, иаа-иамхаҳәар, нас игәра агара иаҟәыҭцыр ҳәа дышшәо... Аҭакәажә убри даназхәыцлак, аирыӡ аҩныҭҟеиԥш ихь-шәашәаӡа лгәы аарла-аарла ҟәандара хәыҷык аацәы-ҭцыжжуан. Нас убри аҟәандара ԥытрак днанагон. Анцәа зынӡа ҳаӷоу дицәыӡит, уи лара лхазы сымԥсындаз ҳәа дылҭахымызт, аха ани лмаҭацәа, лхәыҷқәа рани дареи аагәеиҭан, илаԥш рхызаап. Убра ма даалзылыԥхааит, ауаҩ ицәа иҭеимыгӡо акгьы ыҟам, убра... Урҭ рҿы... Ааи, уажәшьҭа арахь урҭ рахь ииалгар акәхеит лгәыграқәа зегьы. Уи ицәа рхылбаалап урҭ. Иргәарԥханы иччар,

дыччошәа лбап, итцәыуар – иара дтцәыуошәа, игәырӷьар – иара дгәырӷьошәа. Ус хәыҷы-хәыҷла… Ларгьы есымша лыпсы ҭоума… Аха аҭакәажә зны-зынла убас дшәон, иара мчыла дылхарштны дантәоз аамҭазы, иаалыкәшәан дыпсыр ҳәа. Иара лгәы дтаӡамкәа, иара дизымхәыцӡо… Ҳаҕеимшхара, уи нарцәы дикәымшәар ҳәа убас дшәеит, убас лыпсы лгәы ҿнакааит, абни иара изхәыцра мчыла дахьаҟәыцыз, иара илымкаа лара итцегьы апсҭазаара лҭахушәа, иара инимтцыз лара даҳәошәа…

– Усҟан мышкы Анцәа сноумышьҭын, – аҭакәажә дзызхәыцуаз убриаҟара дацәшәеит, убасҟан иара Анцәа иаалытцидыраатгьы, иишамкәа деиликаар илыпсыхәааз. Усҟан зынӡа лхы еилапсар ҟалон лара, ааи, ааи, кыразын илҭахума лыпсҭазаара, илымфац, илымжәыц, мамзаргьы даҳәоума, иагьараангьы ҿаҭак лымфаӡакәа инеихашәы ихәлахьеит, иагьараангьы дшыбарцьеиуа, дшыгәжәаажәо, дызмыцәо дгәаҟуа ишахьеит. Усҟангьы лҭаца лапхьа ажәқәа дрытцаларц иақәылкуеит лара. Ашьыжь ҳауа анаалҿаслак, лыпсы кәарма-кәарма (хәыҷы-хәыҷла иаҳа ианаалозар?) иҭалошәа лбоит. Мыч хәыҷыкгьы лызцәырнагоит, зқьаф ҭоу аҳәаракәа мчыла рлымҳакәа ирынкны «Шәара аҟьаафырҟәа, кык-кыкак шәзынсыжьуа мацара, шәыгәгәаахан, шәхы сҭашәырпо шәалагеит» ҳәагьы днарықәцәажәоит. Аҭакәажә ашара ианналагоз, арбаҕьқәа анҿыртуаз акәын еиҳа ацәа анлықәҳауаз, аха илыцәшар ҳәа дшәаны дыцәаӡомызт»[1].

Апҳәыс бырг Хьыкәыҷ лгәырӷьақәа илхылгахьоу апсҭазаара лгәалаpшәауа лоунытә дзырқәыпсычҳауа, аӡхытцреипш ижәыланы зҿаазхауа апхьаӷь иаразнак зҿлымҳара азиуеит, игәы дрыцҳанашьауа аҟынӡа. Уи илыхҭынхьаахьоуп, лыкәшамыкәша иҟази, иҟоуи ареалтә тцабырг аилкаара дахьыццакуа лхаҿсахьа илап-

1 Ажурнал «Аҟәа-Сухум» №2, 2021, ад. 6-7.

шҳәаа иаатцагылоит, насгьы акыр збахьоу, изхызгахьоу, иҟәышу дышреиуоу мӷьашьо. Автор ифырхатца хада иӷьымтаҿы лцәыртцшьеи, гәырӷьала итәу, аха апсҭазаара зынӡа лгәы шацәкахам агәра узырго лыхшыӷьзцаракәеи, урт реилатцашьа сахьатәӷьырала рыртцабыргреи ҟазарыла еиҿыбааyп. Уи, жәаҳәарада, аповест ахатабзиара аҟара апызтцо апоетикатә мыругакәа ируакуп.

Аӷьымтаҿы иаарпшу, зызбахә ҳәоу егьырт афырхацәеи аперсонажкәеи, аӷьада ишазгәастахьоу еипш, зегьы цәыргоуп лара апҳәыс бырг лгәалашәаракәа рҿы, нацәақәкыла рызбахә уҳәозар, абар даргьы ан амца лзыркыз лпа Ҭемыр, зыхьӡ лымҳәо лыпшәма (пҳаса апсыуала хатцеи пҳәыси рыхьӡкәа ауаа иахьраҳауагьы, иахьырмаҳауагьы) ирҳәаӡомызт, пхашьароуп, игәнаалам ҳәа ирыпхьаӡон), Наҳар, амаҭацәа Баҭал, Кама артцаӷьы Адашьыл, урт ран Фелдышь, агәыла ҳәсақәа Нанашь, Мадина уҳәа еиҭа аӡәык-ӷьыцьак. Аха иџьоушьаша афакторқәа ируакуп арт ауаа афырхатца хада Хьыкәыҷ лгәалашәаракәа рыла ишцәыргоугьы, ишаарпшугьы, уи лышәшьыра итцахӷьаны иубаӡом, даҿакала иуҳәозар, атлаӷьеипш илхажьу агәырӷьа хьанҭа иатцаӡуа иҟаӡам, уимоу, рхаҿсахьақәа (лгәалашәарала иаабауа) еиҳагьы итаҳатыцьаны, апсҭазаара атцабыргхаҭа ишагәылӷьааy. Агәрагара уманы, зхала иҟоу, ихьыпшым персонажкәаны уҳаҿы иаанхоит. Избан акәзар, Хьыкәыҷ убарт илгәалалыршәо (еиҳарак илыпхахьоу рахьтә) лыпсы ҿызкааyа ауаа рыпсҭазаара атцкаркәа зегьы инартцауланы илдырyеит, адырра мацара азмырхакәа гәыла-пҳсыла илыхҭынхьааyа илнырyеит, ихьаа дуны илылаҿны иалыцрымтцзакәа илыцрыхоит.

Хьыкәыҷ лгәынкылара убриаҟара игәгәоуп, илбаз, илаҳаз, илхылгоз, дызлагылоу апсҭазаара иатцанакуа зегьы лыхшыӷь аҿы еикәырҷабуп, хашҭшьа рыкәымкәа

иҟоуп, цьарак еизганы хсаалак ианушәа илбоит, ианылҭаху урҭ зку «адаҟьаҟәа» еихлыршәшәоит, еиҳаразак лгәы ҿызкaaуа лҧа Ҭемыр итәы ахьаҳәо аҭыҧқәа. Уи изку ахҭысқәа аповест аҿы акы, ирацәоуп, ҩбагьы, зегьы раҭкыс амч аманы, исахьаркны иҟаҵо, аҧхьаҩ акәиц еиҧш ицралауа, дызтәызтәуа ракәны иҟоуп. Абраҟа гәалашәарала иаарҧшу ахҭысқәа ирҳәоит зҧа дзыҧхаз ан лыҧсихологиатә ҭагылазаашьа заҟа иҧсабаратәу, заҟагьы ихьанҭоу, игәыҿкaaгоу. Аха убри инаваргылаланы иубоит аҽеакгьы. Уи абри агәырҩа хьанҭа аҽамҭареи аиаaиреи рмотивгьы. Иара убас уи лдоуҳатә дунеи ахыҧша шыгәҭәоу, насгьы ихадароу аҧсҭазаара адиалектика иагьа иҵьбаразаргьы, ахаҭа ҭцыхәаҧҵәара шамам лабҿабазтәуа, уазхьазырҧшуа афилософиатә ҭакы аҭцубaaуеит. Араҟа Хьыкәыц лхаҿсахьа иугәаланаршәоит аурыс шәҟәыҩҩы ду, Аҧсны иаахьаз, избахьаз, ҳаҭыргьы ззаҟәыз Максим Горки иажәаҟәа: «Аҧҳәыс, иагьа умҳәан, аҧсыҽра лыҧсабара иалоуп, илҟазшьоуп, аха дананхалак зегьы реиҳагьы дыгәҭәахоит, иҷыдоу амч ҿыц лылалоит».

Абас иҟоу анаҵәа доумыжьхаҟәа дырхаҭарнакуп Анатоли Лагәлаа иповест «Уҧсы схумбаан, сычҟәын!» афырхаҵа хада Хьыкәыцгьы.

Ан лыгра иҭшааз лыхшара рышҟа илымоу абзиабара ахаҭа иааҳәны амцеиҧш илыцралоит, дабылуеит, ҳаҭеиҭа, урҭ анлыҧхалак, изыхҟьазaалак раҵьал ианзахымҧалак. Усҟан уи лхатә ҧсҭазаара лхы ахылбaaуа, аҟамзаара еиҳа еиҕьалшьо адәы дыҟәхоит. Ари ихьанҭазоу акатегориа ҳазшаз иҟынтә иaaуа ҧсихологиатә факторуп, ауаҩы иҧсабароуп. Убри аҟнытә дарбанзаалакгьы деилнашьaaуеит, дыруалыуашо дҟанаҭцоит изааигәоу, ижьраҵәароу даниҧхалак, захра ҿҳәара амам аҟамзаара адунеиахь данцалак. Аха уҧсы иахылтцыз иҵәызра атәы

зынӡа даҽеакуп, даҽа имгьаӡо хәраны игәымбылцьбароу аҧсҭазаара иацзaaуеит…

Изхысҳәaaуа, абри иуалыуашо аҧсихологиатә ҭагылазаашьаҿы дыҟоуп ҳзыхцәажәо зыгӷаҭшаала ибылхьоу аҩымҭа афырхаҵа хада Хьыкәыц. Автор, иҭцабыргыҭцәҟьаны, уи ан дзыҟәшәаз арыцҳара ду ашьҭахьтәи лҭагылазаашьа убранӡа иҧсабаратәны, иацәтәыму хыҭҳәаак адгаламкәа, иҟаҭцоуп лхаҿсахьа асахьаркыратә наҧҟазареи аҧсҭазаара аҭцабыргхаҭеи рҳәаақәа ирҭацаланы еихшәа-еизшәа. Иашоуп, уи ан неиҭамҳәа, автор игәы дрыцҳанашьоит (аҧхьаҩгьы убастцәҟьа), лгәырҩа ицәырнаго ахьааҟәа рыртытра, рылацәажәара, аха ишҧаиури, уи иара ихарам, ифырхаҵа хада лыҧсҭазааратә нысымҩа иаҩыз адаҟьаҟәа роуп. Ус анакәха, ишыҟаҭцәҟьоу еихиршәшәар акәхоит, мамзар днахыкәша-аахыкәшан, ганҟәак уашәшәыраҟәоуп ҳәа дрыламкьыскәа дрывсыр, усҟан, ахаҿсахьа бхатахоит, изаaҧшуам излаҟоу, аҧсҭазаара аҭцабыргхаҭеи асахьаркыратә наҧҟазареи аицәыхьшәашәара рыбжьалоит, аҧхьаҩгьы, ҳәарас иаҭахузеи, агәынамӡара изнарҭцысуеит.

Уажәы иаагап Хьыкәыц лыцҟәын иҟамзаара шлыхҭынхьaaуеи агәырҩа хьанҭаны ишылныруеи, лхы злалҟажои, лгәы злалырӷәӷәаои ҳзырбо ҿырҧштәҟәакгьы, автортә хьаҭцраҟәаки. Урҭ аҧсҭазара хытцхырҭас измоу литературатә хаҿсахьаҟәаны наҟ-ааҟ ишеиҟәҿырҭуа, рфункциаҟәа рынагӡаразы уӷәк ишеицахо, ишеицнарго мҩашьарада аҧхьаҩ ибоит, автор инаҧҟазара аҩаӡара шаҳаҭра азнауртә еиҧш.

«…Сара агәра ганы сыҟагәышьан уара иҭцегь хьааҟәак шумаз, акы ушамырҭынчуаз, акы шуӷрыхоз, нас, амца зку аӡахьы дшеихо еиҧш, ани ҳгәыла рҭцаҩы Ардашьыл иахь уеиханы уцон. Уа ҭцхагәанынӡа шәантәозгьы ыҟан, шәызмырҭынчуаз акы убриаҟара шәеиднакылон, уи

сара изакәыз шысзымдыруазгъы, гәаныла смыцәаӡакәа шәхышә сахәапшуан, сааҟәымтӡакәа шәус аҿныҳәара салагон. Избанзар, уи аҩыза артцаҩи уареи шәхы анеидышәкыла, уи бзиак ишатәыз здыруан. Уи, ҳара ари аӡлагара алу еипш есымша узхагьежьуа утаацәаратә усҟәа иреиҳан, убри азыҳәан ҳаргьы аӡәгьы игәаҕьны ҳалацәажәаӡомызт. Амала, гәаныла ашәарыцаҩ бзиа аҩны данындәылтцуа, итаацәа шныҳәо еипш, ҳушьтаныҳәон... Упҳәыс хазынагь слыкәыхшоуп... Уи убриаҟара деилыччоуп, убриаҟара дҳалалуп, санылҿапшлак, есымша сгәырҩакәа сыхтакны сшыркугьы, абылра аӡы хьшәашәа аннакәылтәалак ушыҟало еипш, мачк иаасхыпсааует. Уи упҳәыс хазына, уа уеипш иҟоу иакәымзаргьы, аӡәы дизалхуамызт. Ус ауп, абзиакәа есымша ашәшьыра шәткәа реипш рҽыртцәахуеит, абзиакәа рбаанӡа! Аха уара сызкәыхшаша, уи убла лхьысгәышьеит, уи сыхазына, убас ибзиаз уаргьы ҳаргьы ҳразҟы далашәаран дыҟан. Уи аразҟаҿы гәыбҕан сызитом анцәагьы. Лыпшра ыҟоуп, лсахьа ыҟоуп, аус злоу лыламыс, лыччапшь. Ааи, лыччапшь ала, уаҳа акгьы рымтцалмыргылаӡаргьы, ҳауп зҳәо асас дахьҟәа ацә шьны ирымтцалтцазшәа еилгоит! Чеицьыкас иҟоу, ула хтызар ами! Дыздупхьало хазынак умаӡамзаргьы, акгьы уалаҟаӡамзаргьы, ачхәари аԥыкеи ракәзаргьы... Асас уара ухьаа, уара угәырҩа иумырдыруазар ауп. Ааи, агәырҩатцәҟьагьы убас пату аҟәтцаны иныҟәгатәуп, мамзар уарпхашьоит. Еҳ, агәырҩа, агәырҩа, агәырҩагьы асас иҩызазаап, ахы хьымӡгнашьозаап, аматц утәызаап... Саныӡгабыз иансылшоз акәызтгьы ҳәа узтәом... Уи убас аматц утәуп, уаҳа арахь ахынҳәра агәампхо, ари аштa кыраамта иахаштуа, иагәалашәазаргьы, абас сара сеипш иҟәырхьоу, иқәсхьоу, уахьгьы ирмыхәо, арахьгьы рацәак иматәахәым днарылхны даго. Аҿар ирылам-

кьысуа, урт рымҩа аӡытҟәеипш ианымхало. Ҳара урт рхатцкы ҳцо, ҳҳада хьаа, ҳҳада хыхь-гәыхь, лыпсаа Анцәа друмто. Усҟан ауп апстазаара ауаҩы даназымгәаауа, апстазаара дуӡӡа башатцәҟьа ауаҩы иатәеимшьозаап аниҳәо. Усҟан ауп, ауаҩ апстазааргьы игәы аналаҟахо, избанзар, ари адунеиаҿ аиаша шыҟоу агәра игоит. Мамзар, мчыла имахцәы данкны аишәа иахадыртәо ауаҩы иеипш, иагаҩ рыпстазаара ртахымкәа ирыдыргалоит... Избанзар, урт ахьхәуеит рыпстазаара, избанзар, рыла тырхаха изхәапшуаз рцәагахьеит... Ирлас-ырласны изыргәаладыршәои ҳәа урызгәаар, ирлас-ирласны акырзуфои ҳәа ауаҩы уиацәхар иаҩызоуп. Убригь пстазаароуп, ааи, убри апстазаарагь ауаҩы Анцәа иатәеишьоит. Ауаҩы ҟадыць убас дшаны Анцәа адәы дыҟәитцоит, дзыҟәшәо зегьы ихы рнираалар ауп. Итахыитахым, иутахымзар уара ишутаху ҳәа даҿеак аӡәгьы идигалаӡом. Ус илахь чышәуп... Ауаҩы...[1]

Апхьаҩ гәыраз, аповест аҟнытә иалызҩааз, ҿырпштәык аҳасабала иаазгаз уазажәак иаҩызоу Хьыкәыч лыгәтахәыцракәа мачк аҟара исыцәдухазаргьы, исцәымашәырхаз, исзымдыркәа иҟастцаз иреиуам. Избан акәзар, абри акырӡа збахьоу, изхызгахьоу, иахьазы мацара акәымкәа, хара уатцәазгьы ихәыцуа ан, анду ҟәыҕа ахы инаркны лыпстазаара адаҟьакәа макьана апхьаҩ инагӡаны ишизымдыруагь – амхылдыз еипш зҿлымҳарак ихоуп лхаҿсахьа иназааӡаны еиликаарц азын, насгьы ихадароу апстазаара адиалектика философиатәла дазнеины лнысмҩа илнатаз апышәа ахархәарала лхатә алкаакәа ҟартцоит агәрагареи аҟәыҕареи атцан. Абри ацәаҩа, аҟазшьа ауп Хьыкәыч лхаҿсахьа апхьаҩ изизааигәахаз, дадзыпхьалаз, аинтерес зикыз. Насгьы, аҩадагь исҳәахьеит, аха араҟа иатахны исгәаласыршәоит

[1] Ажурнал «Аҟәа-Сухум» №2, 2021, ад. 12-13.

уи лхаҿсахьа ҳлитератураҿ идырааԥсахьоу зынӡак ишреиуам, ишҿыцу. Иҿыцуп, избанзар аԥсҭазаара аганқәа (аҭкаркқәа уҳәаргьы ауеит) зегьы рҿы иахҳәап, иара ауаҩы идгьылтә ԥсҭазаара аҿапхьа иҭакԥхықәра заҟа иҳараку. Уи аформула иаҭҵанакуеит иуаҩра, иламыс, иԥсадгьыл абзиабара, ибызшәаеи имилаҭ қьабзқәеи рыхьчара, рыхӡыӡаара, Аԥсадгьылаз ахамеигӡара, ианаҭахха ахақәҭцара, иагьа ихьанҭазаргьы агәырҩа аиааира, ачҳара амазаара, аԥсҭазаара аншәарҭоугьы Нарҭаа дуқәа ирцырҟьоу агәымшәара, агәағьрақәа абзиабара дыркра, рымадара, культуратә қьабзны рылааӡара, реиқәырхара ахшыҩзышьҭра азура уҳәа иреиԥшқәоу убоит, ашәҟәыҩҩы игәыбылреи, идырреи, инаԥҟазареи, иԥышәаеи зныԥшуа иҭыхыз, афилософиатә хшыҩҵаккәа зныԥшуа Хьыкәыҷ лхаҿсахьаҿы.

Хьыкәыҷ лԥа Ҭемыр иҟамзаара, еиҳарак иаҵьал аанӡа, қәра дук нимҵыкәа, иԥсҭазааратә гәҭаккәа иара ишиҭахыз анагӡаха имаӡакәа, заамурала иҭахара амцеиԥш илыцралон, дахьцалак илыцрымшәо илыцын, даргәаҭеиуан. Ан илхымԥсаауа агәырҩа ду акыр ԥсихологиатәла иаарԥшуп. Ҩбагьы, ан неиҭамҳәа дызмырҭынчуа лыгәжәажәаракәа дырԥсыҽырц рҭахушәа, исахьаркны иҟаҵоуп.

Ааи, ус ауп ишыҟоу! Аԥсны жәлар рпоет, академик Баграт Шьынқәба иклассикатә жәеинраала «Сыԥшалас» аҿы имҳәахьеи: «О, ихьанҭами ан лгәырҩа!»[1].

Иҵабыргыҵәҟьаны, ҳаҵәымҩашьо хьаҳәаԥаҳәаада иаххәар ҳалшоит убри ан неиҭамҳәа лгәырҩа хьанҭа автор иповест аҿы цәанырра ҭҵаулала, насгьы исахьаркны иааирԥшит дарбан анызаалакгьы лгәаҿы инеиртә, илыхҭынхьаартә еиԥш.

[1] Баграт Шьынқәба иҩымҭақәа реизга актәи атом. Аҟәа, 1987. Ад. 203.

Уажәы иаагап ҳахшыҩзцара шьақәзырӷәӷәо ҿырԥштәқәак: «Зны-зынла убранӡа илгәалалыршәон, уаҳа днахысыр лхы ахылбаауан, убранӡа маҵара азлырхон. Иара усгьы илымкаа адунеи сахьықәугьы мыцхәысшьоит, уи акәын лҳәон гәаныла. Уи акыр иҳәозшәа лбон лара лыҷкәын, зегь шаҟа лхы рхылбаауа, зегь шаҟа лхы рыллыршәшәо аҟара. Аха аԥсҭазаара ус акгьы ашаҭомызт, уимоу, иагьгәанаҭомызт лара лхы-лыԥсы раӡаны, агәыр аҭца икылхны, адәы дықәыз, зны-зынла ауаҩ гәыршә иеиԥш, абас иаалырҟьан, изыхҟьа-изыԥҟьа лзымдырӡо илызгәааауан, дахьнархәуан, лыԥс хәыҷҷы ҭакьакьанаҭц илхамышҭыртә...

– Уара насыԥ бзиа... – ахышә лхы нкылырҳәҳәан, адәы дныкәыԥшит аҭакәажә, – иахьагьы уара уда ҳаԥылагәышьеит ашара. Уара унаҳгәыҭцхны ҳаатәеит. Ҳгәырҩа ақәадаб еиԥш уажәы-уажәы ҳхы-ҳҿы иқәлоит. Абри адунеи дуӡӡа уԥсы акуамызт, акы укәалкәало уанашьҭамыз ухы ухьуан. Ҳара ҳус зламыз ҳара ҳазлоумырцәажәауаз аус... Уи убриаҟара аҭцанакуазар акәхарын, убриаҟара шьоукы ирԥырхагазар акәхарын, уахәыртәит... Сара маҵара исыԥсрам, сара маҵара исхьаам уара уԥсра... Убри сгәы еиқәнаҳәалоит, убри схьаа сыцеиҩнашоит. Хәылбыҽхала унышәынтрахь саннеиуа, есымша шәҭыла иҭалаҳауп, шәыруп, қәыруп, фатәуп, жәтәуп. Уара уахьымӡеит, аха ҳара уара агьама умырбакәа иаҳфом, уҩызцәа ухәы аагара иаҿуп. Уҟәаҟәаса уанаҳӡааргагьы, уҭынхацәа зынӡа укырҭа ҳарымҭеит, иахәҭаз зегьы дара ракәын иаҿыз. Уҩызцәа арҭцаҩцәа, аҭцара зурҭоз ахәыҷқәа ирҿаԥшны акьажыхәа имҵәыуарыз ахаҳә гәы изҭан. Уара умԥсзеит, нан, уара згәы уҭам, уара узбахә анаархәалак, бзиаҭцыхәала узгәаламшәо уаҩ дыҟам. Уара уҭамхаӡеит, нан, иԥсыз, адамра хыла иасран иҟоу, уара амашьына угәыдтцан узшьыз

роуп. Избанзар, урҭ аныпслак, абни рҽыхәжәаны иааны иахьынхо адгьылаҿ иржҙом, наҟ иахьиз, иахьаауаз иргоит. Убратәи адгьыли убратәи аҧсыбаҩи роуп аус злоу. Урҭгьы ус икажьны рҵыртҵра уаҩы ианармыжьуазар акәхап. Ус анакәха, аиашагь џьара ашьа ауеит, џьара ахы ухьнагҙоит, уҧсы ҭанаҵы иухьымҙаргьы!.. Нан, нан, уара умҧсҙеит, уара унышәынҭра ианаҩсуа ауаа қьиақәа рхылҧақәа рхырхуеит, унышәыргә рнапала ааиҧхьышьшьаны, ухан ҙык наузықәымҭәакәа иуаҩсуам. «Ухраҭ бзиахааит, узышьҭаз аус ҵшьа жәлар аргәыргьо, жәлары ирыхәо иҟалааит, – рҳәоит. Нан, нан, уара умҧсҙеит, аҧсратцәҟьа уара Анцәа иуҟәырхуп, иуҟәыблааууп...»[1].

Аҩада иаагаз Хьыкәыҷ луазажәақәа, акы, иаҳнарбоит анык лаҳасабала уи лыҷкәын иҭахара заҟа даргәашауа, ихьаа баапс лоуныҭә ишылныруа, лцәа-лжьы иалымҵуа иалагьаны ишалоу. Ҩбагьы, лҧа Ҭемыр ихаҿсахьа хазырҭәааауа, ҳажәлар рзы ихәарҭаз аҿар аҧсадгьыли ажәлари рзы итҵоураны изааҙоз, икәалкәало ирышьҭаз, нас ус иҟоу атҵеи ҧсра шиқәым, ауаа ргәалашәараҿы иҧсы ҭоушәа дшаанхо.

Аҧсыуа жәаҧҟак иаҳәоит шамахаҙак акәым, зшьапы замхахәыҷыми зхы замхабзиами уаҩ дыҟаҙам ҳәа. Аха Хьыкәыҷ Ҭемыр дахьлыҷкәыну маҵараз акәзам бзиа дзылбо, дзихыҧсааауа (уи аҧсҭазаараҿы заҟа амч ҕәҕәоу, азтцаара хадарақәа ишыруаку еилкааууп, алацәажәарагьы мыцхәуп!) ижәлари иҧсадгьыли рзы дтҵоураны, дпатриот дуны, урҭ рҭоурыхтә лахьынтца хьаас иахьимаз, ирыхәо џьара акы сзыҟатҵозар ҳәа дкәалкәало дахьрышьҭаз азгьы уи ишҟа илымаз абзиабара еиҳагьы иацнатцон, дазыгәдууан, рыцҳарыла данҭахагьы еиҧхыҟәҟәа илзааааз лгәырҩақәа хнаҽуазшәа, ҧсеивгарак лыртҭозшәа лбон.

[1] Ажурнал «Аҟәа-Сухум», №2, 2021, ад 46-47.

Абри адетальгьы аҩымтаҿы аҧхьаҩ игәникылартә, насгьы аҧсҭазаара атҵабыргхаҭа шакәу дацәымҩашьо ибартә, агәра игартә иҟатцоуп сахьатәҩырала иҿыганы. Ари афактгьы, ҳәарас иатахузеи, Хьыкәыҷ лхаҿсахьа хазырҭәааауа, згәеитамхо, ҧхьаҟагьы здаракәац азы ихәыцуа аҙәы шлакәу аҳәоит.

Ҧхьаҟазы ихәыцуа анысхәах, хара сцаанҙа абраҟа иазгәасҭар акәхоит даҽакгьы. Уи автор ифырхаҵа хада Хьыкәыҷ иага лҧа Ҭемыр иҭахара деилнашьаазаргьы, лшьара дықәнаҟьазаргьы, ҩнутҟала илымоуп агәырҩа хьанҭа дызлаиааиша. Уи хытцхырҭас иамоуп лҧа ихылтцыз Кама, Баҭал, ран Фелдышь. Урҭ роуп аҧсҭазаараз ақәпара шаҭаху лытцазҳәо, иҳәаақәызтцо, илзырбо. Уимоу, аҧхәыс быргиаалатәоумшьартә аҟынҙа, аҧсҭазаара тцыхәаптцәара шамам атәы зҳәо афилософиатә зтцаарақәагьы дырхьысуеит, лмаҭацәа ҧхьаҟатәи рлахьынтцазы иаҧсоу ууаны, рабиҧара дмырҧхашьо, раҧсуаразы ихьзырхәаганы иҟаларц азын данхәыцуа аамҭазы. Аҧсуара Хьыкәыҷ леилкаараҿы акыр иҭбааууп, иатцанакуа акатегориақәа рацәоуп. Убарҭ иреиуоуп: абшьҭрала иаауа, абиҧарақәа инеимда-ааимдо иааргоақьабз бзиақәа, аҧсадгьыли ажәлари рзын ахамеигҙара, гәык-ҧсыкала аҟазаара, ахатәы быҙшәа зегьы ишрыцку, уи ада ҧсыхәа шыҟам, абла ҷыцеиҧш ишыхьчатәу, уи ала ишцәажәалатәу, адоухатә мазара шаҧтцатәу, дарбан уаҩызаалакгьы ишиуалҧшьоу ламысла адгьыл ақәзаара, иаахтцәаны иуҳәозар, аламыс аҕрамгылара, моралла ацқьара уҳәа убас заҟа ыҟоузеи ари иуаароу адунеи аҿы ууаҩытәыҩсаны аҟазаара азын. Зны, ҩынтә раҟара сыстатиақәа рҿы исгәаласыршәахьеит, аха еиҭа имыцхәым, сахәаҧшны иаазгоит аурыс литература аклассик, адунеи зыхьҙ адыруа ашәҟәыҩҩы ду Максим Горки Аҧсны даныҟаз (XIX ашәышықәса 90-тәи

ашықәсҳәа раан) Кәыдры ахықәан ииз иажәабжь «Ауаҩы иира» аҟны иихәаз афилософиатә ҵакы змоу, ахааназ имажәуа иажәақәа: «Даара иҟаимаҭу маҵуроуп ууаҩны адгьыл аҿы аҟазаара». Абраҟа ихәоу афилософиатә хшыҩзцара имырхьааӡакәа иугәаланаршәоит Хьыкәыҷ лхаҿсахьа. Избанзар, аҵара шлымамгьы, уи апҳәыс бырг лаԥсуареи, лхаҭареи, аԥсҭазаара илнаҭаз аԥышәеи еилаланы дҳараркит философиатә категориала дхәыцыртә, насгьы атипра аланы, азеипш ҟазшьа аныԥшуа аҟынӡа.

Ҳәарада, араҟа авторгьы дарҕьажәҩаны длывагылоуп. Аха иаҳҳәарами аиаша, лара Хьыкәыҷ лхаҭа аԥсҭазаараҿы ус дыҟамызҭгьы, ашәҟәыҩҩы иагьа ирҿиаратә хыҭҳәаа аус аирургьы, иагьа исахьаиркыргьы, зегьы акоуп, уажәы дахьынӡаҟоу дызхаломызт, аԥсҭазаара аҭабыргхаҭа лыцәмаҷхон, авторә фантазиа (уи ада асахьаркыратә ҩымҭа ҟалашьа шамамгьы) еихә аԥыжәара аманы иҟалон, даҿеакала иуҳәозар, исахьарку хаҿсахьак аҳасабала ихьысҳахон. Ажәакала, Хьыкәыҷ лхаҿсахьа аԥсҭазаара аҭабырги асахьаркыратә ҵабырги еизышәаганы «ирхылҵыз» акы акәны автор ипрозатә ҩымҭақәа инарыцлеит аԥхьаҩгьы зҿлымҳара азиуртә еипш:

Хьыкәыҷ лмаҭацәа Кама, Баҭал заҟа дрыхӡызаауа, иаԥсоу ааны, ихьӡырҳәаганы рыжәлар ирылагыларц. Насгьы абиԥарала иаауа рдаракәац аракәа имарымажаны иҿиаларц, пхьаҟа ицаларц шылҭаху, ишылхьаау, аргама ду ирҳәоит урҭ данрызхәыцуа илызцәыртцуа ахшыҩзцаракәа. Дара абарҭ амаҭацәа рхаҿсахьақәа еилыхха иаапшуеит, хгәынкылараҿ инхоит ранду аԥсҭазаара шымариам, ишықәԥароу ртәы зҳәо лгәалашәаракәа рыла.

Уажәы ҳналас-ҩаласны иаагап ҿырпштәқәак: «Уара сызкәыхшаша, – Баҭал изхәыцра дналагеит лара, – уара убас ирласны иузҳароуп, уаб иҩны дыҩнагылоушәа, агьараҳәа дыҟоушәа, аҩны ахаҵа инапы агымкәа. Уи, нас иара иаҟара узыҟамҵаргьы, ауасҭа бзиацәақәагьы руасхыр цәышьа еиқәшәом, уаргьы ухәы ҭоумыжьроуп. Анхара-анҵыра атәы удыруазароуп, уажәы аҿар зҿынтәааауа аҭарагьы уалыхәдамзароуп. Нас ишԥа, ула хтызар ауп ҳаԥоу ддагәан диааит, дышдагәоу дагыԥсааит. Усҟан агәабзиара умоуп ҳәа изуҭахуи, ма ҿахрак сфоит ҳәа адәы ақәзаара зыԥсоуи? Ҿахрак иахьа хәлаанӡа алагьы иафоит!».

«– Уара уҕәҿәахароуп... аиха укыргьы иуқәманшәалахо, аҿеага укыргьы, аӡаҿгьы, аҭлаҿгьы, аихаҿгьы... Ааи, нан, раԥхьа иргыланы, аныхеипш абри зегь ҳазқәаарыхуа адгьыл ауп зымаҭ утәу. Убри агәы ианаумырга, убри аҳәира ануцәахымҵәа, нас иара аҩынгьы агәыбылра укуеит. Аус злоу аҩны, анхара агәбылра ауп, уи, ани уҟазшьа бзиақәа реипш, ушыхәыҷу иуцироуп. Мчыла иудыргало зегьы, шьыжьла ушцәамхьоу иуфо афатә еипш иухашҭуеит, иухаҳаӡом. Иухамаҳауа узарҕьацома?! Насгьы, нан сызкәырбанхаша, ауаҩы изы уԥсы ҭыхны иукызароуп. Ибзиоу изы, иҳалалу изы...»[1].

Ишаабо еипш, Хьыкәыҷ лмаҭацәа рааӡара акәын ԥсҭазаарас илымаз, уахгьы ҽынгьы дзызхәыцуаз, лхы иҭагьежьуа иҭаз. Уи лара лзы ҩ-функциак нанагӡон: акы, лгәырҩа хьанҭа маҷӡак аҟара ихызҽуаз мчык аԥнаҵон, лыдгьылтә ԥсҭазаара ароурц азын. Ҩбагьы, гәык-ԥсыкала илҭахын лԥа Ҭемыр идаракәац еихазҳаша, ихьӡ, иԥша иацызҵаша, зҵьынҵь шьагәыҭра азызуша аҭеира ҟаларц рхазы мацара акәымкәа, Аԥсадгьыл аԥареи аԥҳареи иаԥсаны, иагәадураны. Ус иҟоу афилософиатә хшыҩзцаракәа умбарц залшом Ҭемыр иан уахи-ҽнытәи дԥахны дызку лгәалашәаракәа рҿы.

[1] Ажурнал «Аҟәа-Сухум», №2, 2021, ад. 22-23.

Апхьаҩ гәыраз, хыхь иазгәаҳтаз ахшыҩтцак иацзыргызуа, абар даҽа ҿырпштәыкгьы: «Ауаҩы зегьы дрықәгәыгуазароуп, ацәгьагь абзиагь, ааи, нан, ари аԥсҭазаара ӡиасуп, аха атцәаҟьеипш уҽанауҭа, нас уагеит, уахьамтцшагьы Анцәа итәуп. Унапы уҟьозар ауп, хәыҷык унапш-аапшуазар ауп. Нас, нан, ажәлар урылагылазар ауп, цсроума, бзароума, ҭахума, гәылоума. Ажәлар рус ажәлар ирхьааут, уаргьы ирласны иуцралозар ауп. Убри амца уара уҿы шаҟа ирласны еибакуа аҟара, уабгьы игәы ҭынчхоит, игәы раҳаҭхоит, нан... Ишцаари, нанхәаша, амца мцала идырцәоит, уаб уизхәыц, уи дызҿыз уазхәыц, ужәлар урызхәыц... уҩнрагьы ухоумырштын... Сара схәара утахума, нан Баҭал, иара аԥсҭазаара ахаҭа ублақәа хнатуеит, уажәоуп уанналагыла, макьана шьамхашәароуп иахьузнеиуа!.. Нас уҷапан аҟынӡа иаинеилак, уаргьы уанаанымгылалак, угәатцаҕара аҟынӡа, хәдацәаҟынӡа, ула аахнаҩо, ухы инахытцәо... Нас ауп аӡсара анаҭаху, аԥсҭазаара-ӡгьы уҽанаутҩ. Уи ахы ахьхо акәӡам аус злоу, уара уахьаго ауп, ушиашоу уцаны удәықәлауоу, уааҳәуоу! Аус злоу ужәлар иахьрыхәо аганахь ухы урхароуп... Нан, нан, ус сгәы иахьамуа исхәоит ҳәа уаб дызқәызыз уашьҭамлозар узышьҭалои? Уи ушьа иалалахьазар акәхап, уимоу, маӡалагь азхәыцра уалагозар ҟалап... Уабгьы ус акәын, убриаҟара итцәахуан, убриаҟара дахӡызон, убриаҟара... убриаҟара... Аус злоу, нан, уаб хәаша иаҟара аламыс улаз, уаха акгьы сҭахым. Егьырҭ зегьы иара ахаҭа иузаанагоит, иара аламыс иацуп»[1].

Хьыкәыҷ абаагәара еипш диқәгәыгуеит лмаҭа бырфын Баҭал. Уи лакҩакрада агәра ганы дыҟоуп иԥсадгьыли иуаажәлари рзын дтцоураны дышгылауа, иабиԥара дшаԥсахуа. Избанзар, дызхылтцыз идаракәац зҩыдоуп, агәагь цқьоуп. Амала, лара дзыцәшәо акызатцәык

[1] Ажурнал «Аҟәа-Сухум», №2, 2021, ад. 23.

ыҟоуп иаб еипш, илахьынтца ицымныҟәар, еижьар ҳәа. Убри азын есымша Анцәа ду диашьапкуеит илахьынтца имеижьарц, игәтаккәа дрыхьӡаларц, иаб иеипш мҩабжара дыкәнамырхарц. Ааи, аԥсҭазаара адиалектика убас иссиршәа еиҿартәуп, иамоуп зкәал иҭымшәо ахатә ԥҟарақәа. Урҭ рҿы, жәаҳәарада, ҳазшазгьы ихы алаирхәуазар акәхап, илапшҳәаа итцимыршәозар акәхап. Хьыкәыҷ кыр зхызгахьоу уаҩык иаҳасабала, ари агәҭазызаара луазажәақәа рҿы баша иуԥылом, лдоуҳатә дунеи маӡа-аргама илытцанаҳәогьы ыҟазар ауеит, Анцәа ду иҿапхьа лыматанеиракәа тцатцгәыдамзар ауеит.

Ашәҟәыҩҩы ифырхатца Хьыкәыҷ лымацара лакәзам зыхшара ирыхӡызаауа, рынасып бзиазы ихәыцуа, гәытцхас измоу. Ус иҟоуп, абацәа, анацәа реибаркыра милаҭ еилых ҟамтцакәа зегьы ирзеипшу, ирҟазшьарбагоу, ауаатәыҩса злеибарку феноменуп. Ус анакәха, Хьыкәыҷгьы урҭ дырхаҭарнакуп, нахьхьынтә иаауа атипра злоу, анра, андура хазырҭәаауа хаҿсахьоуп.

Аповест егьырҭ афырхацәеи аперсонажқәеи: Наҳар, Баҭал, Кама, Фелдышь, Адашьал, Канашь, Мадина досу зустцәоу, рхы-ртцыхәа, рыкәша-мыкәшатәи аԥсҭазаара ишырныруа, ишахәапшуа, ажәакала, ишырхҭынхьаауа, иарҭо ахәшьара, зегьы реиҳагьы рхы шаладырхәуа уҳәа, инагӡа-аагӡатцәҟьаны акәымзаргьы (уи азы уеизгьы-уеизгьы автор вба дук узиҭом, избанзар, епизод ҟазшьа зларымоу ала, насгьы ашәҟәыҩҩы изытцшьны дызҙатгыло, ҟазарыла иаԥитцаз аповест цсыс иахоу еибаркны изку Хьыкәыҷ лхаҿсахьа ауп). Ҳара иаабоит афырхатца хада луазажәақәа ирытцоу афилософиатә хәыцрақәа рҿы. Убри аҟнытә сишьтрақәларц сҭахым, апхьаҩ гәеилыҷҷа ихаҭа ибоит аӡәгьы диеитцамкәа. Амала, Кама лхаҿсахьазы ажәақәак схәар иахәҭаны исыԥхьаӡоит, избан акәзар, уи аԥхәызба қәыԥш ашьха ӡыхьеипш ицқьоу, доуҳала еибарку абзиабара дасимволны аҩымҭа

дагәылыҷҷаауеит. Уи, жәаҳәарада, ланду Хьыкәыҷ илыбзоуроу маҷӡам. Лыхӡыӡаара амацарагьы заҟа аҳәозеи, аԥсуа жәаԥҟагьы иаҳәо аԥхәызбеи аҭәцеи ҳәа. Аурыс совет педагог ду В. А. Сухомлински (1918–1970) иакәзар, абри уи азҵаара – аԥхәызба ҟәыԥш ашьха ӡыхь еиԥш ицҟьоу лыбзиабара заҟа иҳаракны дахәаԥшуа: «Девушка, будь мудра и требовательна в любви. Любовь – горячее чувство, но властелином над ним должен быть разум, рассудок».

Аурыс ҭҵарауаҩ ари иҳәаҳьа сгәаладыршәеит Хьыкәыҷ лмаҭа лышҟа, гәынхәҭысҭала акәзаргьы иҟалҵо абжьгаракәа, насгьы, иага умҳәан, уи дкәыԥшми, машәырк, гаӡарак лыхьыр ҳәа длыцәшәоит, длыхӡыӡааауеит. Уажәы анду Хьыкәыҷ ҳалзызырҩып: «Сара аныжәахә, – лҳәеит гәаныла аҭакәажә ахәыштаара дахыҿҳәатәаз, – Камагь ҟәрышьҟәак лысымҭеижьҭеи иҭӡозеи, Кама хәыҷ, Кама ԥшӡа! Ус сҳәеит ҳәа, уи шьҭа дхәыҷума, аҷкәынцәа ааҭҵра иҭҵаргыланы ишлымоу, ахьҭа иарганы рԥаҭҵақәа ашьашьалқәа ҟарҵоит. Ааи, ааи, шьабысҭа тәыҩак, шьабысҭа тәыҩак иаҟароу ашьашьалқәа! Ах, бара саҩсҭаа хәыҷ, иахеижьҭеи зныҟ сыбҿаԥшызшәа сыҟандаз… Исымбаӡакәа аԥса хыцәқәеиԥш бҭартаруа ибызҳаит. Убас ибызҳаит хшыҩлагь, ҟазшьалагь. Ах, бара сдыргантҵыхәа, абыржәшьҭоуп ианыбхылаԥштәу, бҵыхәа аныктәу! Бҳампытцпраауа балагар, иааҳаркәкәит ауп бҵыхәа! Бара макьана цьаргьы баҳзышьҭуам, уи ажәоуп ҳәа бхахьгьы имааиааит. Иааиргьы, иҵа наҟ, идәылца, аимаа агьычра здыруа аласба еиԥш! Бара анасыԥ бзиа аԥыҩлара башьҭамлан. Уи бара иԥшӡоу ахы акәыршәны илышьҭазаауеит! Аус злоу, убри аҿҳәара адырроуп, иагьаахатәым, иагьнахатәым»[1].

Ааи, аԥсҭазаараҿы аԥшӡареи ацҟьареи (доуҳалагьы, мораллагьы) рҭакԥхықәра ҳаракуп, ахаҳәраҳа еиԥш

[1] Ажурнал «Аҟәа-Сухум», №2, 2021, ад. 39.

ихьанҭоуп, есымша улаԥш ахызароуп, еиҳарак, аҭаацәара иаламлац, зынасыԥ еилазымҭаз, зқәыԥшра иҭагылоу аҿар (аҭыԥҳацәеи арԥарцәеи) ианрыҵанакуа аамҭазы. Араҟа аҟәыӷара аҭахуп, даҽакала иуҳәозар, ацәанырра аҭкыс ахшыҩ аԥыжәара амазароуп.

Абас еиԥш иҟоу ахшыҩзцаракәа рыла еибаркуп анду Хьыкәыҷ абзиабара иазку лыгәҭахәыцракәа. Ииашоуп, уи конкретла, мамзаргьы нацәақәкыла иугозар лмаҭа Кама лзоуп изылҳәо, аха иара убраӡа иҵаулоу ахшыҩҵак аҭоуп, егьырҭгьы Кама лықәлацәа аҟәыԥшцәагьы аҭанакыртә, иархәыцыртә, рхаҿы иааргартә аҟынӡа.

Абзиабара изыхьчо, еиҿызкаауа ииашаны амҩа иқәызҵо алеишәа цьбарагьы ацзароуп. Еиҭаҳгәалаҳаршәаԥи В. А. Сухомлински иҳәахьа: «Там, где есть строгость и требовательность женщины, девушки, юноша становится настоящим мужчиной».

Анатоли Лагәлаа ипоезиатә, ипрозатә рҿиамҭақәа ирыхцәажәахьоу аӡәырҩы ҳашәҟәыҩҩцәа, ҳҭҵарауаа инаҭҵшьны иазгәарҭахьеит ашәҟәыҩҩы имыруга хада – ибызшәа шыцҟьоу, еиҭарсшәа иуҳәозар, Ԥанаи ԥагьа акалҭ аҿы ишьҭоу ашьха аҟыҭа дышиз, дшааӡаз ҩашьом, насгьы иҩымҭақәа уанрыԥхьо. Аимара иамоу адоуҳаҵкьа шырныруа умбарц залшом. Аповест абызшәазы уаҳа салалом, уи даҽа темак аҿы инарҭбааны салацәажәар сҭахуп, аллаҳ исаҭәеишьозар.

Ишдыру еиԥш, иарбан сахьаркыратә ԥҵамҭазаалакгьы, иаанамхәар залшом псыҽракәак, гхаԥхақәак, урҭ уиаҟара зҵазкуа ракәым, аҩымҭа ахаҭабзиара изаԥықәсылом, уимоу, аԥхьаҩгьы ианизгәамҭо ыҟоуп. Аха зегьы акоуп, ихәыцы иду, авсра аҭахым, ажәа сахьарк аҳаҭыр азы мацара акәзаргьы, аӡбахә ҳәатәуп.

Сыззааиуа, абриаҟара исгәарԥханы сзыхцәажәаз Анатоли Лагәлаа иповест аҿгьы угәы еихьызшьуа, автор иҟаимҵандаз ззуҳәаша, акык-ҩбак гхақәак аҟәну-

баалоит. Иаагап, зегьы рапхьаӡагьы аҩымҭа афырхаҵа хада Хьыкәыҷ лхаҿсахьа. Уи акырзбахьоу, изхызгахьоу, џсабарала иҟәыҕоу, апсҭазаараҿы аҧышәа змоу аӡәы лакәны, насгьы ҳлитератураҿгьы иҿыцу атипра злоу хаҿсахьаны автор дапитцеит. Амала ари апҳәыс бырг «атитул» аҭакәажә амыцхә илхьынрҳаланы ахархәара амоуп. Ииашоуп, дҭакәажәуп, мап узлызкуам, аха инеивга-ааивганы ахархәашьа аман, иаҳҳәап, лыхьӡҵәҟьа Хьыкәыҷ зумҳәари, уи адагьы, дануп, дандууп, дыпҳәысеибоуп, ухы иаурхәаша ахьӡқәа ыҟами. Ладрес ала аҭакәажә ажәа анымыцхәхалак, акы лара дланарҟәуашәа убоит, угәы дрыцҳанашьоит. Иара усгьы арыцҳаракәа дызхаанхаз заҟа ыҟоузеи!

Убри ахыхьгьы лгәалашәаракәа аӡхыҽҽеипш ихыҵны илеиуа, зны-зынла аагыларҭак (паузак) рҭахызар еиҳа еиҕьзар, апхьаҩ ипсы еиҭкрак аҳасабала, ҟаларын. Ҵабыргуп, араҟа автортә хьаҵракәа ацхыраара ахьыҟарҵо ыҟоуп. Аха уи азымхозар?

Насгьы, лыҷкәын Ҭемыр иҭоурых, ихы зқәитцаз (уи милаҭ зҵаароуп) итцегьы ицәыргазар ауан, ихырҩацәеит ангьы авторгьы, идырмаӡацәеит. Еилкааупу, ан лгәырҩа хьанҭа артытра, ҿыц алацәажәара шылцәыхьанҭоу, дшеилнашьаауа. Аха апхьаҩ ан лпазатцә (Ҭемыр еипш иҟаз апатриот) иҭоурых адаҟьақәа рызҿлымҳара шиҭаху, интересс шимоу, насгьы амилаҭ хьыпшымразы иҭахаз злаиакәу уҳәа убас итцегьы.

Арҭ агха ссақәа автор ихаҿы иааигозар, аиҭаҭыжьраан ихы иаирхәар ауеит.

Аҵыхәтәан исҳәоит, апсуа сахьаркыратә литература иаланагалахьоу ихатәроу аҩымҭақәа акы ҳәа инарывагылеит Анатоли Лагәлаа иповест «Упсы схумбаан, сыҷкәын!».

2021 ш.

АХҚӘА

«Сырҿиаратә гәаҳәара шсыхац исыхоит»............................. 5
Мықә аӡиас ахәыҭхәыҭбжьы…... 20
Ажәа иалху абаҟа 42
Апсуарала иҩычоу ахаҿсахьа... 58
Агыгшәыгра хҿыхшьа змам 90
Ароман «Ашәалҟьамреи» уаанӡатәиқәаки 101
Амилаҭ аҿахәҳәага... 140
Баҩхатәрак анапатцаҟа 147

Руслан Қапба

МЫҚӘ АЗИАС АХӘЫТҲХӘЫТБЖЬЫ

Аҧсуа литература иазку
арҿиаратә хаҿсахьақәа

Акорректор *И. Г. Гыцба*
Акьыпхьҩы *А. З. Аҟәсҧҳа*
Акомпиутертә виорстка *Н. Г. Гәынҧҳа*
Атехникатә редактор *Н. Г. Гәынҧҳа*

Аформат 84x108 1/32. Атираж 300. Иҟатцә. акь. бґь. 6,125. Аҿатцапҟа № 49.

Аԥсны Аҳәынтҟарра
АУН «Акьыԥхь аҩны», аҟ. Аҟәа, Ешба имҩа, 168.